

Міністерство освіти і науки України
Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова

На правах рукопису

Холоденко Олена Віталіївна

УДК37.013.42 (043.3)

**ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ
ВИПУСКНИКІВ ШКІЛ-ІНТЕРНАТІВ
У СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ СЕРЕДОВИЩІ**

13.00.05 – соціальна педагогіка

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата
педагогічних наук

Науковий керівник:
доктор педагогічних наук, професор
Ковчина Ірина Михайлівна

Київ – 2011

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ВИПУСКНИКІВ ШКІЛ-ІНТЕРНАТІВ.....	13
1.1. Проблема соціальної адаптації особистості в психолого-педагогічній науковій літературі.....	13
1.2. Чинники соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів у соціокультурному середовищі	31
1.3. Основи правового забезпечення соціальної підтримки випускників шкіл-інтернатів	60
Висновки до першого розділу.....	70
РОЗДІЛ 2. ПЕДАГОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОЦЕСУ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ВИПУСКНИКІВ ШКІЛ-ІНТЕРНАТІВ.....	74
2.1. Критерії, показники та рівні соціальної адаптованості випускників шкіл-інтернатів.....	74
2.2. Структурно-змістовий аспект соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів у соціокультурному середовищі	108
2.3. Зміст, форми і методи соціально-педагогічної роботи, спрямованої на соціальну адаптацію випускників шкіл-інтернатів.....	126
2.4. Результати перевірки ефективності впровадження педагогічних умов соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів	153
Висновки до другого розділу	164
ВИСНОВКИ	170
ДОДАТКИ	174
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	197

ВСТУП

Актуальність теми. Інтеграція України в європейське співтовариство, побудова громадянського суспільства і правової держави, впровадження ринкових форм господарювання – все це вимагає від нового покоління готовності до сприйняття і перетворення соціально-економічних умов сьогодення, вміння жити в динамічній соціальній структурі держави.

Згідно Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку державності проблема молоді «навчитися жити» стала пріоритетною. «Навчитися жити» – означає розвивати і вдосконалювати власну особистість, продуктивно діяти, проявляючи самостійність мислення, особисту відповідальність за дії, прийняття рішень і прагнення відповідати суспільним вимогам та потребам [253].

Зміни основних норм і цінностей на початку XXI століття є результатом прискорення всіх соціальних процесів у сучасному суспільстві, соціальних подій та явищ. У такій ситуації для педагогічної теорії та практики незаперечний професійний інтерес викликають проблеми, які пов'язані з поведінкою молоді, оволодінням нею правилами і культурою взаємодії в оновленому соціокультурному середовищі. Безперечно, успішно розв'язати дане питання неможливо лише шляхом вирішення соціально-економічних проблем. Тому і перед науковцями, і перед практиками постала необхідність активізувати до широкого залучення різні соціальні інституції, які спроможні створювати комфортні соціально-педагогічні умови для розвитку особистості та використовувати соціально-виховні моделі, спрямовані на різноаспектну підтримку молодого покоління, зокрема випускників шкіл-інтернатів.

Практика засвідчує, що перед випускниками шкіл-інтернатів завдання «навчитися жити» стоїть особливо гостро, адже воно ускладнюється ще й тим, що молодь після закінчення навчання в школі-інтернаті, вступаючи в нове самостійне життя, стикається з низкою труднощів у плані соціальної адаптації до нового соціального середовища. Вони, в першу чергу, зумовлені

умовами життя і виховання в навчально-виховних закладах інтернатного типу, порушенням системи дитячо-батьківських стосунків, а також частковим обмеженням соціальних зв'язків вихованців шкіл-інтернатів із соціальним оточенням.

Вступаючи в нове життя, юнаки та дівчата шукають шляхи і можливості самостійного пристосування до складних і суперечливих умов у соціумі: вони вчаться самостійно здобувати освіту, опановувати професію, брати участь у громадському житті, включатися у різні форми дозвілля, організовувати свій побут, управляти власним майном, оволодівають навичками спілкуванню з різними людьми, адаптуючись до реалій сьогодення. Соціокультурне середовище, маючи потужний соціально-виховний потенціал, впливає на молоду особистість, водночас стаючи одним із багатогранних факторів її успішної соціальної адаптації.

Аналіз психолого-педагогічної літератури свідчить, що особливості сучасного соціокультурного середовища та його впливу на особистість представлено у працях Н.Головатого, С.Іконнікова, С.Катаєва, В.Полікарпова та ін. Обґрунтування наукового погляду на питання соціальної адаптації у соціокультурному середовищі пов'язане зі змістом педагогічних концепцій: соціалізації особистості (Б.Ананьєв, І.Зверева, М.Лукашевич, В.Москаленко, А.Мудрик, В.Циба та ін.), системного діяльнісного підходу (О.Безпалько, О.Киричук, Л.Міщик, С.Харченко та ін.), ціннісно-орієнтаційного підходу (Ю.Алексєєва, І.Бех, Г.Ващенко та ін.), соціально-правового виховання молоді (Д.Єрмоленко, І.Ковчина, О.Наливайко та ін.).

Доведено, що соціальна адаптація виступає одним із етапів соціалізації особистості, що представлено у низці досліджень вітчизняних і зарубіжних вчених, зокрема: у працях філософів, які розглядають особистість та її розвиток протягом повноцінного входження в процес суспільної взаємодії на різних етапах життя (В.Андрущенко, М.Бобнєва, Л.Буєва, В.Верещагін, Ю.Ган та ін.); у дослідженнях психологів, які зосереджують увагу на

діяльнісно особистісному аспекті соціально-адаптаційного процесу (Г.Андрєєва, І.Бойко, С.Воронова, Л.Виготський, Я.Гошовський, Л.Долинська, І.Кон та ін.); у наукових працях, в яких розкриваються і обґрунтовуються педагогічні чинники соціалізуючого впливу на особистість (Р.Гурова, Н.Єрмоленко, Л.Міщик, В. Сухомлинський та ін.); у наукових дослідженнях з питань соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів (О.Балакірева, Л.Божович, О.Виноградова, В.Гуріна, Б.Кобзарь, В.Мухіна та ін.); та у працях із соціальної педагогіки (Р.Вайнола, А.Капська, І.Ковчина, Ж.Петрочко, І.Пєша, А.Рижанова, Ю.Поліщук та ін.).

Незважаючи на досить широке вивчення зазначеної проблеми, соціальна адаптація особистості випускника навчально-виховного закладу інтернатного типу до нового соціокультурного середовища та питання впливу даного середовища на особистість молодшої людини під час соціально-адаптаційного процесу залишаються мало дослідженими. Не стало предметом комплексних досліджень вітчизняних і зарубіжних вчених питання виявлення оптимальних педагогічних умов соціальної адаптації даної категорії молоді в новому соціумі, та, зокрема, досліджень з питань соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів в умовах життєдіяльності в соціальному гуртожитку для дітей сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також осіб з їх числа віком від 18 до 23 років.

Таким чином, потреба у поглибленому дослідженні означеної соціально-педагогічної проблеми та об'єктивна значущість питання визначення її орієнтації випускників шкіл-інтернатів на вибір і проектування їхньої майбутньої життєдіяльності зумовили вибір теми дисертаційного дослідження *“Педагогічні умови соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів у соціокультурному середовищі”*.

Зв'язок дослідження з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконано відповідно до наукової комплексної програми кафедри соціальної педагогіки Інституту соціальної

роботи і управління Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова “Теорія і технологія навчання та виховання в системі освіти”.

Тема дисертаційного дослідження затверджена на засіданні Вченої ради Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (протокол № 7 від 31 січня 2008 р.) та узгоджена в бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 5 від 27 травня 2008 р.).

Об’єкт дослідження: процес соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів.

Предмет дослідження: педагогічні умови та особливості процесу соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів у соціокультурному середовищі.

Мета дослідження полягає у теоретичному обґрунтуванні сутності й особливостей соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів у соціокультурному середовищі; впроваджені та експериментальній перевірці педагогічних умов соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів.

Відповідно до мети дослідження визначено такі **завдання:**

1. Здійснити науковий аналіз психологічно-педагогічної проблеми соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів у соціокультурному середовищі.

2. Виявити й обґрунтувати особливості протікання процесу соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів у соціокультурному середовищі і визначити чинники впливу на означений процес.

3. Визначити й охарактеризувати критерії, показники та виявити рівні соціальної адаптованості випускників шкіл-інтернатів.

4. Спроекувати соціально-адаптаційний процес випускників шкіл-інтернатів у новому соціокультурному середовищі, науково обґрунтувати та

впровадити педагогічні умови соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів.

Методологічною основою дослідження є положення: філософської та психолого-педагогічних наук про соціалізацію особистості як важливого механізму її різнобічного розвитку; про соціальну адаптацію як одного з етапів соціалізації особистості; про закономірності психічного розвитку особистості; про поетапне формування педагогічних дій та соціального розвитку людини; законодавчі джерела України про забезпечення прав і свобод молоді та надання соціальних послуг і допомоги дітям-сиротам та дітям, позбавлених батьківського піклування, зокрема: Декларація “Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні”, закони “Про соціальну роботу з сім’ями, дітьми та молоддю”, “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні”, “Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування”, постанова Кабінету Міністрів України від 8 вересня 2005 року “Про затвердження типового положення про соціальний гуртожиток”.

Теоретичною основою дослідження послужили: наукова концепція соціалізації особистості як процесу засвоєння нею соціального знання та реалізації його у процесі активної соціальної дії (І.Зверева, А.Капська, І.Кон, А.Мудрик та ін.); концепція морального виховання як регулятора соціальної поведінки особистості у процесі різних видів діяльності (Ю.Алексєєва, Г.Ващенко, Б.Кобзарь, Н.Репа, В.Сухомлинський); концепція системного діяльнісного підходу при розкритті специфіки соціалізації дітей і молоді та ролі соціальних інститутів у цих процесах (О.Безпалько, М.Лукашевич, Л.Міщик та ін.); положення про активну перетворюючу роль діяльності (І.Бех, Л.Виготський, М.Коган, О.Леонтьєв та ін.); педагогічні теорії про розвиток особистості в системі соціально-виховної роботи (Р.Вайнола, А.Капська, О.Киричук, Ж.Петрочко, С.Харченко); законодавча база щодо

соціально-педагогічної роботи фахівців з дітьми та молоддю, в тому числі і з випускниками шкіл-інтернатів (Д.Єрмоленко, І.Ковчина, О.Наливайко, В.Черней та ін.).

Виходячи з мети і завдань нашого дослідження, були застосовані такі **методи:** *теоретичні* – аналіз філософських, психологічних, педагогічних та соціологічних джерел з проблеми дослідження з метою систематизації наявних даних та обґрунтування основних концепцій, що дозволило експериментально спроектувати соціально-адаптаційний процес випускників шкіл-інтернатів у новому соціокультурному середовищі та розкрити зміст базових понять; *емпіричні* – педагогічне спостереження, бесіда, опитування, анкетування, метод ситуативних вправ, аналіз соціально-практичної діяльності випускників шкіл-інтернатів, незалежне експертне оцінювання з метою виявлення змісту й особливостей процесу соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів; *педагогічний експеримент*, який дозволив виявити особливості впровадження педагогічних умов соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів у соціокультурному середовищі; *статистичні* методи, які дозволили здійснити аналіз результатів емпіричного дослідження.

Експериментальна база дослідження. Експериментальна робота проводилася на базі Київського соціального гуртожитку для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також осіб з їх числа віком від 18 до 23 років “Дім на половині дороги”, Кіровоградського, Котовського та Сумського соціальних гуртожитків, центру соціальної адаптації молоді (соціальний гуртожиток) при Бучанській спеціалізованій загальноосвітній школі-інтернаті та центру соціальної адаптації школи-інтернату №17 м. Києва.

На різних етапах дослідження в експерименті брали участь 202 випускники школи-інтернату, 11 соціальних педагогів і вихователів соціальних гуртожитків, 12 волонтерів з числа студентів НПУ імені

М.П.Драгоманова та 5 волонтерів Корпусу Миру США в Україні, які готувалися за розробленою автором програмою “Адаптивна комунікація”.

Наукове дослідження проводилось у три етапи протягом 2007–2010 років. *Перший етап* (2007–2008 рр.) присвячений теоретичному аналізу проблеми соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів у соціокультурному середовищі. На цьому етапі було визначено предмет, методи і завдання дослідження. Водночас здійснювалося педагогічне спостереження за соціально-адаптаційним процесом випускників шкіл-інтернатів у новому соціокультурному середовищі.

Другий етап (2008–2009 рр.) складався з двох підетапів дослідно-експериментальної роботи: проведення констатувального і формувального експериментів. На даному етапі здійснювалося розробка критеріїв і показників соціальної адаптованості випускників шкіл-інтернатів, діагностування і визначення її рівнів, обґрунтування педагогічних умов, розробка і включення у соціально-адаптаційний процес випускників шкіл-інтернатів форм і методів роботи, спрямованих на покращення соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів.

Протягом *третього етапу* (2009–2010 рр.) було проведено підсумковий контрольний зріз та здійснено аналіз результатів дослідження з метою визначення доцільності й ефективності запропонованих педагогічних умов, форм і методів соціально-педагогічної роботи, орієнтованої на соціальну адаптацію випускників шкіл-інтернатів у соціокультурному середовищі.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

– *вперше* розкрито сутність соціально-адаптаційного процесу у соціокультурному середовищі випускників шкіл-інтернатів, які проживають у соціальному гуртожитку; *обґрунтовано* педагогічні умови соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів (формування мотивів і цілей випускників шкіл-інтернатів, спрямованих на активну соціальну взаємодію; формування знань щодо норм моралі, правил соціальної поведінки і

суспільної взаємодії; активізація спілкування як провідної діяльності соціально-адаптаційного процесу; включення в активну соціально значущу діяльність); *визначено* чинники соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів (мотиваційна спрямованість випускників шкіл-інтернатів на успішне входження в нові умови життєдіяльності; прийняття суспільних норм моралі та цінностей; комунікативні уміння; правова освіта; вплив змістового аспекту соціокультурного середовища); *обґрунтовано* критерії, показники та рівні соціальної адаптованості випускників шкіл-інтернатів у соціокультурному середовищі;

– *уточнено* зміст понять “соціокультурне середовище” та “соціальна адаптація випускників шкіл-інтернатів”;

– *подальшого розвитку* набули основні положення про напрями експериментальної роботи щодо впровадження педагогічних умов соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів (мотиваційний, пізнавальний, практичний) та відповідні їм форми і методи соціально-педагогічної роботи.

Практичне значення результатів дослідження полягає в: експериментальній реалізації спроектованого соціально-адаптаційного процесу випускників шкіл-інтернатів у новому соціокультурному середовищі; впровадженні педагогічних умов соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів; апробації методів і форм роботи, спрямованих на покращення соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів в умовах життєдіяльності в соціальних гуртожитках як своєрідних центрах соціально-адаптаційної роботи із зазначеною категорією молоді. Отримані результати дослідження можуть бути використані для доповнення навчальних курсів “Соціальна педагогіка”, “Технології соціально-педагогічної роботи”, “Основи соціалізації особистості”, а також у практичній роботі центрів соціальних служб для сім’ї, дітей та молоді.

Особистий внесок дисертанта. У статті “Законодавче забезпечення прав дітей-сиріт – випускників шкіл-інтернатів”, підготовленій у

співавторстві з І. Ковчиною, автором теоретично обґрунтовано та проаналізовано законодавчу базу забезпечення соціальної підтримки випускників шкіл-інтернатів під час їх соціальної адаптації.

Основні наукові положення, висновки і методичні матеріали **впроваджено** у соціально-виховний процес Київського соціального гуртожитку “Дім на половині дороги” (довідка № 08.75-04/08 від 08.04.2008р.), Кіровоградського міського соціального гуртожитку (довідка № 180/01-07 від 16.11.2010 р.), Котовського міського соціального гуртожитку (довідка № 101 від 17.11.2010 р.), Сумського соціального гуртожитку (довідка № 184 від 28.08.2010 р.), центру соціальної адаптації молоді (соціальний гуртожиток) при Бучанській спеціалізованій загальноосвітній школі-інтернат (довідка № 260 від 04.04.2008 р.), центру соціальної адаптації школи-інтернат № 17 м. Києва (№ 237 від 15.09.2010 р.); а також у навчально-виховний процес Бердянського державного педагогічного університету (довідка № 57/641-01.13 від 30.04.2009 р.), Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (довідка № 07-10/563 від 12.10.2010 р.) та Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка (довідка № 855 від 22.06.2009 р.).

Апробація результатів дисертації. Основні положення та результати дослідження були представлені на наукових та науково-практичних конференціях різного рівня: *Міжнародних* – “Сучасна молодь: крок у майбутнє” (Суми, 2008), “Проблемы сохранения и укрепления здоровья молодого поколения: психолого-педагогический подход” (Москва, 2008), “Соціально-педагогічна політика в закладах пенітенціарної системи: тенденції та перспективи” (Херсон, 2009), “Актуальні проблеми підготовки фахівців у галузі соціально-педагогічної діяльності” (Ніжин, 2010), “Освіта дорослих як фактор соціалізації та соціального захисту в сучасному суспільстві” (Черкаси, 2010), “Соціальна робота і сучасність: теорія та практика” (Київ, 2010); *Всеукраїнській* – “Актуальні проблеми соціальної

педагогіки: теорія і практика” (Чернігів, 2007); *Міжвузівській “Українська мова як фактор державотворення”* (Київ, 2009); щорічних *звітно-наукових конференціях професорсько-викладацького складу Інституту соціальної роботи та управління Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова* (Київ, 2007-2010 рр.).

Публікації. Основний зміст і результати дисертації висвітлено у 15 наукових працях, з них 11 (10 одноосібних, 1 – у співавторстві) у наукових фахових виданнях, затверджених ВАК України, 4 тези доповідей.

Загальний обсяг особистого доробку становить 4,5 друкованих аркушів.

Структура роботи. Дисертаційне дослідження складається зі вступу, двох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (301 найменування, з них 6 іноземною мовою), 9 додатків на 24 сторінках. Загальний обсяг дисертації становить 226 сторінки. Основний зміст дисертації викладено на 172 сторінках. Робота містить 13 таблиць і 10 рисунків на 25 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ВИПУСКНИКІВ ШКІЛ-ІНТЕРНАТІВ

Сучасний розвиток педагогічної науки потребує аналізу теоретичних базових даних щодо розв'язання проблеми соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів до умов сучасного життя в Україні. Аналіз різних аспектів соціальної адаптації в психолого-педагогічній літературі дозволяє виявити сутність процесу соціальної адаптації особистості в цілому та випускників шкіл-інтернатів зокрема, а також обґрунтувати рівні соціальної адаптованості, що становлять характерологічну основу зазначеного процесу. Серед психічних утворень, що виступають у ролі факторів соціальної адаптації, необхідно виокремити самооцінку особистості та її самосвідомість як таких, що обумовлюють необхідність розкриття особистісно ціннісних орієнтацій, які визначають змістову суть соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів. Іншою складовою соціальної адаптації є феномен спілкування, він визначає ефективність процесу соціальної адаптації зазначеної категорії молоді. З одного боку, ціннісні орієнтації і спілкування як складові соціальної адаптації є основними в соціально-адаптаційному процесі вихованців інтернатних закладів, з іншого, – важливими змістовими компонентами соціокультурного середовища, в якому і відбувається соціальна адаптація випускників шкіл-інтернатів.

1.1. Проблема соціальної адаптації особистості в психолого-педагогічній науковій літературі

Соціальна адаптація як особлива діяльність людини і стан, що обумовлений змінами соціальної дійсності, є однією з найбільш актуальних проблем у сучасній філософській, соціологічній, педагогічній та

психологічній науках [28; 53; 54; 73; 79; 88; 89; 131; 174; 181; 201; 205; 249; 273; 290].

Ми вважаємо за доцільне розглянути, як розкривається зазначена проблема у педагогіці та психології, оскільки соціальна педагогіка як наука інтегрує в собі ці дві науки про людину.

В українському педагогічному словнику за редакцією С.Гончаренка [61, с.197] соціальна адаптація визначається як соціальне пристосування, процес або результат процесу, який передбачає творення гармонійних, з точки зору індивідуальних прагнень людини в задоволенні власних потреб, умов для її здорового, щасливого життя в суспільстві. Для успішного процесу соціальної адаптації важливу роль відіграє вихованість людини, її самостійність, відповідальність, належність до певної соціальної групи.

У педагогічній літературі такі науковці, як Р. Гурова [65], А. Мудрик [153; 154], Л.Середюк [212], В.Сухомлинський [250], І.Шоробура [288], соціальну адаптацію розглядають як засвоєння особистістю соціальних норм моралі та цінностей, а також як узгодження поведінки особистості з очікуваннями оточуючих людей; підкреслюють роль адаптаційної діяльності в процесі виховання та соціалізації особистості.

Так, відповідно до позиції Р.Гурової [174, с.11-12], соціальна адаптація є процесом пристосування особистості до нових умов соціального середовища на основі засвоєння особистістю соціальних норм та цінностей суспільства. На думку педагога, успішність соціальної адаптації залежить від моральних якостей особистості, соціального досвіду, кількості та якості соціальних ролей, які раніше виконувала особистість, рівня усвідомлення нею нової соціальної позиції та соціального очікування власної діяльності, рівня знань про свої права та обов'язки і, нарешті, залежить від деяких індивідуальних характеристик.

У дисертаційному дослідженні педагога І.Ящук [295] зазначається, що етап соціальної адаптації у формуванні життєвої компетенції особистості

відбувається в процесі засвоєння нею діючих у суспільстві норм і правил поведінки та оволодіння відповідними формами і засобами діяльності.

Адаптаційно-розвивальний механізм соціалізації особистості висвітлено в дослідженні Л.Середюк [212], в якому, на нашу думку, всебічно обґрунтовано формування мотивів та реалізація потреби самовираження особистості як певних етапів соціально-адаптаційного процесу.

Ми також погоджуємося з науковим поглядом О.Чуланової [178] щодо виховання життєвих перспектив старшокласників як умови входження юнаків та дівчат у сучасний світ шляхом соціокультурної діяльності.

У межах нашого наукового дослідження актуальними є наукові пошуки О.Гавалешко [52] та С.Шандрук [279], у яких розкривається питання комунікативних компонентів та ціннісних орієнтацій як базових у формуванні самосвідомості особистості, що визначають процес соціальної адаптації.

Також відзначимо праці педагогів А.Аблятипова [3] та І.Зверєвої [81], де частково висвітлено організаційно-педагогічні проблеми, з якими стикаються педагоги інтернатних закладів, що обумовлюють ускладнення процесу соціальної адаптації їх випускників, а також розглянуто питання організації соціальної роботи в різних інституціях соціальної підтримки, спрямованої на оптимізацію соціально-адаптаційного процесу відповідно до міжнародних стандартів соціально-педагогічної роботи.

Оскільки соціальна адаптація є, насамперед, психологічним процесом, ми вважаємо за доцільне розкрити погляди вчених-психологів на дану проблематику.

У психологічних дослідженнях науковці Б.Ананьєв [8], Г.Андрєєва [9], М.Бобнєва [26], Л.Божович [198], І.Бойко [28], Л.Виготський [49], В.Розов [205] роблять акцент на суб'єктивних факторах та психологічних чинниках, що впливають на процес соціальної адаптації людини. Так, зокрема, В.Розов стверджує, що соціальна адаптація – це процес специфічної адаптивної

діяльності, зумовлений змінами соціальної дійсності та спрямований на оптимізацію взаємодії людей з оточуючим середовищем у відповідь на появу в ньому новизни. Структура цієї діяльності, на думку автора, включає в себе оцінку характеру та значущості змін, а також здійснення на цій основі необхідної корекції поведінки особистості та перетворення оточуючого середовища [205].

У науковому дослідженні І.Бойко [28] в основу процесу соціальної адаптації покладені особливості особистісної саморегуляції, що, на нашу думку, є вагомим щодо розуміння психологічних особливостей соціально-адаптаційного процесу. З позиції науковця, модель стосунків людини з соціальним середовищем та власним “Я” виходить із концепції особистості як суб’єкта власного розвитку, здатного відповідати за свою поведінку на основі прийняття соціальних норм. Ця наукова концепція використана нами у процесі реалізації даного наукового дослідження як така, що обґрунтовує механізм соціально-психологічної взаємодії випускника школи-інтернату з соціальним середовищем на шляху соціальної адаптації.

Ми цілком позитивно сприймаємо наукові погляди Н.Абдюкової [2], О.Лютак [135], Л.Тодорів [260], у яких відзначається, що особистісна ідентифікація та самосвідомість забезпечують готовність молодій людині до майбутнього, до визначення реальних життєвих цілей, планів, перспектив як умови її успішної соціальної адаптації.

У дослідженнях, присвячених питанням забезпечення соціальної адаптації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, зокрема інтернатних закладів [7; 40; 41; 42; 45; 62; 69; 78; 103; 181; 196; 197; 198; 201; 202; 287], доведено, що специфіка соціальної адаптації дітей, які виховуються в закладах інтернатного типу в умовах складної соціальної ситуації та порушення системи дитячо-батьківських стосунків, характеризується слабкою орієнтованістю на майбутнє, емоційною спрощеністю, заниженою оцінкою при ставленні до себе, несформованістю

вибірковості по відношенню до дорослих, однолітків і предметного світу, імпульсивністю, неусвідомленістю і несамостійністю поведінки, ситуативністю мислення, спрощеністю образу “Я”, якісними порушеннями в комунікації тощо. Це стає значною перешкодою на шляху адаптації в соціумі цієї категорії дітей після завершення навчання в школах-інтернатах.

Зокрема, Я.Гошовський [62] визначає умови виховання дітей в інтернатних закладах як деприваційні, відірвані від соціокультурних стосунків суспільства. При цьому відірваність вихованця інтернатного закладу від широкого соціуму відмежовує його від соціальних зв'язків з навколишнім світом, ускладнює процес формування особистості, погіршує встановлення суспільно значущих стосунків. Тому, на думку Г.Улунової, Л.Долинської [69], у вихованців інтернатних закладів, проявляється низька результативність у сфері спілкування, обмеженість використання засобів комунікації, що негативно впливає на їхню соціальну адаптацію.

У контексті нашого дослідження актуальним стало висвітлення теоретичних засад розв'язання проблеми соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів, розкриття її суті, закономірностей та урахування особливостей даного процесу в умовах розвитку сучасного українського суспільства, розбудови держави, інтеграції України в європейське співтовариство.

Це потребувало від нас розглянути проблему в декількох площинах, а саме: детермінованість соціальної адаптації і взаємозв'язок рівнів фізичного, психічного та соціального розвитку особистості для процесу соціальної адаптації як результату комплексного соціально-педагогічного процесу.

Згідно з поглядами О.Леонтьєва [128], саме на основі біологічної адаптації відбувається становлення сприймань та емоцій особистості, тобто запускаються психологічні процеси, реалізуючи вищі рівні діяльності, взаємодіючи з соціальними механізмами, зокрема виховними. Проте це не абсолютизує роль біологічного та психічного в соціальній адаптації. Як

зазначає М.Лукашевич, соціальним умовам підпорядковується біологічна адаптація, вона є специфічним явищем. Він доводить, що “причини, які детермінують як біологічну, так і психічну адаптацію, мають соціально зумовлений характер – зміни соціальної дійсності” [131, с.101].

Усяка адаптація як особлива діяльність людини, що детермінується соціальними факторами, пов’язана, на думку М.Лукашевича, із активним засвоєнням чергової нової соціальної ситуації, додає людині соціального досвіду і тим самим підвищує рівень її соціалізації та полегшує нові адаптивні процеси, які відбуватимуться в умовах мінливості соціального середовища [131].

Свого часу англійський філософ і соціолог Герберт Спенсер стверджував, що людина володіє універсальною властивістю адаптивності – особливою здатністю “вживатися”, “включатися” в нові для неї умови життєдіяльності, свідомо оволодівати новими формами і способами взаємодії із зовнішнім середовищем, а також оновлювати звичні форми і способи життєдіяльності у відповідності з рефлексією інших людей. Універсальність пристосувальних властивостей людини і її діяльнісне ставлення до світу, активна життєва сутність людини, що пристосовується, складає ту основу, яка є відтворенням в людині біологічного і соціального [88].

Універсальність людської адаптивності Г.Спенсер, у першу чергу, пов’язує з психічними процесами, зокрема з процесами, що відбуваються в людській свідомості.

В адаптаційному механізмі людини беруть участь не лише біологічні процеси (акомодація, модифікація та ін.), а й, як зазначалось вище, біосоціальні реакції, які пов’язані зі свідомістю. Саме адаптаційні процеси, які пов’язані зі свідомістю людини, є проявом психічної адаптації. Механізм психічної адаптації проявляється в таких формах поведінки людини, які дають можливість виявити свідомо обрану людиною тактику реалізації адаптивної поведінки. Психічна адаптація є основою формування програми

дій особистості в певних умовах життєдіяльності і надає цій діяльності індивідуального емоційного забарвлення [63].

Психічна адаптація є містком між біологічною і соціальною адаптацією, оскільки саме психічні процеси як прояв вищої нервової діяльності людини є результатом аналізу впливу зовнішніх подразників на організм людини як біологічну систему. В результаті процесів, які проходять у корі головного мозку, формуються відповідні зворотні реакції людини на ті чи інші подразники. Ці реакції мають форму відповідних дій людини. Як відомо, діяльність людини сприяє розвитку психічних процесів, які є основою формування людської свідомості, а остання, в свою чергу, бере участь у формуванні нових – більш складних та логічних дій відповідно до нових умов існування особистості. Взаємопов'язаний процес діяльності людини та розвитку її свідомості є двобічним та безперервним, оскільки, з одного боку, діяльність людини ще більше розвиває її свідомість завдяки розвитку абстрактного та логічного мислення, пам'яті, уяви, через виникнення і розвиток мови як засобу комунікації, одночасно з іншого боку, – більш розвинена свідомість реалізується в адекватніших і складніших діях людини. Саме свідомість і активна діяльність визначають існування людини в системі суспільних стосунків та відображають соціальну сутність людської природи [63].

Процеси, що пов'язані зі свідомістю, неможливі без здобуття людиною інформації про навколишній світ. Рецептори сенсорних систем, нервові шляхи здійснюють сприйняття та передачу інформації до вищих нервових центрів, де відбувається переробка інформації та формуються відповідні процеси свідомості.

Зміни в навколишньому середовищі супроводжуються недостатньою орієнтованістю людини в нових умовах природного чи соціального середовища. Усунення недостатньої орієнтованості людини, тобто задоволення орієнтаційних потреб, є мотивацією психічної адаптації людини.

Підкреслимо, що задоволення орієнтаційних потреб людини – це усвідомлений процес. Як зазначає Л.Гримак, “орієнтаційні потреби мають наступну структуру: пізнавальну потребу, що мотивує до пізнання незрозумілих явищ та процесів, потребу в емоційних контактах, що регулюють поведінку людини відповідно до емоційних ставлень оточуючих, а також потребу змісту життя, що супроводжується прагненням особистості співвідносити особисті цінності із суспільними та загальнолюдськими цінностями” [63, с.157].

Саме на основі зазначених складових орієнтаційних потреб здійснюється мотивація діяльності людини, формується її мета та програма виконання. Реалізація ж програми діяльності людини, тобто адаптована поведінка, лежить, безперечно, у площині соціальної взаємодії. Таким чином, функціонування психіки є умовою свідомого засвоєння особистістю соціального досвіду суспільства в цілому і того конкретного середовища, до якого належить людина [49; 128; 207].

Зміст психологічної адаптації полягає в досягненні особистістю узгодженості, інтегрованості, злагодженості власних дій з діяльністю інших людей. Досягнення такого стану, як доводить І.Бойко [28], здійснюються свідомим, цілеспрямованим коригуванням цілей і засобів спільної діяльності, поведінкою особистості, сформованістю соціально-адекватних способів емоційних реакцій, а також форм спілкування, прийнятих у суспільстві.

Психологічна адаптація особистості залежить від сформованості її вольових, інтелектуальних і моральних засобів саморегуляції. Якраз саморегуляція, що проявляється в поведінці, діяльності та спілкуванні, закріплюється в областях як свідомих, так і підсвідомих регуляторів поведінки, набуває форми автоматизованих навичок, які сприяють адаптаційному процесу, про що наголошують І.Бойко [28] і В.Слюсаренко [221].

Отже, гомеостатичні потреби, які більше спрямовані на підкріплення біологічної адаптації, оскільки не охоплюють свідомість особистості, та орієнтаційні потреби як реакція людської свідомості на появу нових умов в природному чи соціальному середовищі активізують мотивацію адаптаційної поведінки. На основі мотивації адаптаційної поведінки у свідомості особистості поступово формується мета та програма поведінки. На цьому етапі психологічна адаптація детермінує власне соціальну адаптацію, яка реалізує адаптаційну поведінку у формі відповідної соціальної діяльності.

Ця думка підтверджується в дослідженні С.Щудло [290], де соціальна адаптація розглядається як процес і результат активного пристосування суб'єкта (індивіда чи групи) до нового соціального середовища шляхом освоєння цінностей, норм, взірців поведінки, властивих цьому середовищу. Ми погоджуємося також з поглядом автора дослідження щодо тлумачення соціального механізму адаптації як системи зовнішніх регуляторів поведінки особистості в процесі соціальної адаптації. Зовнішні регулятори поведінки особистості визначаються здатністю соціокультурного середовища впливати на соціально-адаптаційні процеси особистості. Внутрішні регулятори адаптаційної поведінки визначаються адаптаційним потенціалом особистості. Дійсно, що під адаптаційним потенціалом можна розуміти сукупність соціально-психологічних, соціальних та економічних ресурсів, якими володіє особистість, а адаптаційну здатність соціального середовища можна трактувати як сукупність соціальних умов, загальних і специфічних факторів цього середовища, які визначають його об'єктивну сприятливість для включення суб'єкта у соціально-адаптаційний процес.

Справедливим, на наш погляд, також є твердження В.Плотнікова [173] про те, що генетичні та придбані в процесі життєдіяльності адаптаційні властивості в складних формах, які відповідають рівню людини як біосоціальної істоти, є матеріально-сутнісною основою для адаптаційних процесів у соціальних системах. Свідомість людини, на думку науковця –

підґрунтя діяльнійшої природи людини, вираженої в праці. Саме в процесі праці відбувається кардинальна видозміна біологічних форм і виникає соціальна форма руху.

Отже, головне, що відрізняє соціальну адаптацію від біологічної, – це активна участь людської свідомості і діяльності в адаптаційному процесі. Як підкреслює А.Сахно, процес пристосування людини в системі суспільних відносин протікає за активною участю свідомості [211, с.14] .

На наш погляд, заслуговує на увагу наукова праця В.Казначеева [88], присвячена дослідженню аспектів соціальної адаптації, у якій говориться про те, що головну роль у механізмі соціальної адаптації відіграють соціальні фактори, а саме: міжособистісні стосунки, соціальні зв'язки, спілкування та ін. У процесі онтогенезу адаптація людини заснована не тільки на структурних змінах морфологічних систем, але й, перш за все, на перебудові соціальних стосунків між людьми. Думається, що справедливим є також погляд автора на те, що в механізмі соціальної адаптації розкривається не тільки пристосувальний, а й перетворюючий, дієвий характер адаптаційного процесу. Відтак людина не тільки “адаптується” до соціального середовища, а й “адаптує” його до власних потреб [88]. Трактування ж соціальної адаптації як пристосування, як вважає М.Лукашевич [131], надає цьому процесу відтінку пасивності. Цей погляд також підтримує І.Кон, доводячи, що соціологічні теорії, які розглядали соціалізацію, головним чином, як процес соціальної адаптації, пристосування особистості до середовища шляхом засвоєння суспільних норм та правил, були, по суті, теоріями конформізму, вони недооцінювали особистісну активність та мінливість поведінки особистості на всіх етапах розвитку. У реальній життєдіяльності індивіди на всіх етапах розвитку не просто адаптуються до середовища та засвоюють пропоновані їм соціальні ролі та правила, але також вчаться створювати дещо нове, перетворюючи самих себе та оточуючий світ [114, с.30].

Справедливою і переконливою, на наш погляд, є думка М.Стельмаховича, висвітлена в праці “Українська народна педагогіка” [249, с. 7-38], де автор підкреслює, що в основі соціальної адаптації як активного пристосування до соціуму знаходяться основні чинники формування особистості: спадковість, через яку передаються певні фізичні ознаки, природні задатки якихось здібностей або властивостей, деякі риси характеру; середовище як стан соціальних взаємин; побут, звичаї і традиції; виховання (у народній педагогіці – виховання прикладом).

Без сумніву, соціальний характер адаптації людини особливо яскраво проявляється в діяльності людини, спрямованій на освоєння соціальної дійсності. Загальновідомо, що виникнення перших проявів соціальної дії пов’язано з виробництвом засобів для задоволення найнеобхідніших потреб людини (таких, як потреба в їжі, одязі, житлі). У сумісній соціальній діяльності проявляється зв’язок людей між собою, який зумовлений потребами та способом виробництва. Так І.Кайлоков [89] зазначає, що фундаментом соціальної адаптації є трудова діяльність, без якої зазначений вище процес унеможлиблюється. Саме праця сприяє структурним і соціальним перетворенням у біологічній організації людини, розширює адаптаційні можливості організму. За допомогою соціально-адаптаційної діяльності, перш за все, реалізується потреба людини в праці і спілкуванні. Реагуючи на стан соціального і природного середовища, людина навчилась у процесі праці, мислення та спілкування свідомо і стихійно опановувати необхідні суспільні норми, стереотипи, традиції і звички та відображати зміни в духовному світі, включаючись у соціально-адаптаційний процес.

Задоволення наявних потреб особистості і народження нових зумовлюють безперервну сумісну соціальну діяльність, яка обов’язково супроводжується новими формами людських зв’язків. Ці зв’язки, з одного боку, активізують соціально-адаптаційну діяльність індивіда, з іншого – є результатом цієї діяльності. Будь-який вид соціальної діяльності людини

мотивується задоволенням її особистих та соціальних потреб. Ефективність протікання соціальної діяльності залежить від форм та способів взаємодії особистості з соціальним середовищем, що, насамперед, визначається механізмами психічної адаптації. Процеси психіки функціонально зумовлені біологічними структурними особливостями мозку людини. Таким чином, соціальна адаптація людини, у широкому розумінні, відбувається на рівні біологічного, психічного та соціального (див. рис.1.1).

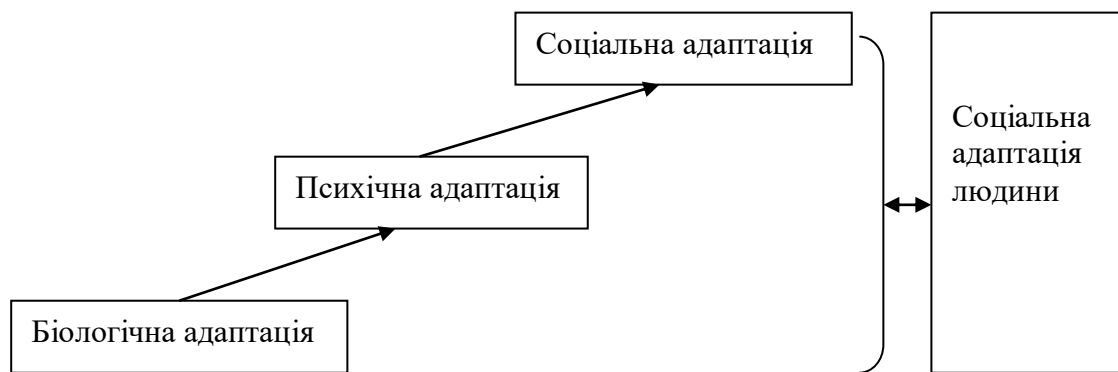

Рис.1.1. Рівні соціальної адаптації людини

Можна погодитись з думкою В.Розова [205], який доводить, що соціальна адаптація людини, у широкому загальному, є завершальним, підсумковим етапом адаптації людини в цілому, який поєднує в собі у діалектико-логічному вигляді рівні біологічної, психічної та соціальної адаптації.

Розглядаючи сутність процесу соціальної адаптації у соціокультурному середовищі можна стверджувати, що соціальну адаптацію людини визначають наступні фактори: природні сили людини у вигляді особливостей її нервової системи, сенсорних систем, фізіологічних, психічних та інших властивостей організму людини та її свідомості; соціальні фактори у формі міжособистісних стосунків, соціальних зв'язків, спілкуванні та ін.; зовнішні регулятори поведінки особистості в процесі соціальної адаптації, які

проявляються в адаптаційній здатності соціокультурного середовища, що знаходять відображення в різних формах соціального впливу на особу, зокрема педагогічних [205].

Наука і практика довели, що пристосування до соціального середовища здійснюється протягом усього життя людини, вона формує в собі індивідуальний механізм, який реалізує властивості адаптивності й навички соціально-адаптаційної діяльності залежно від необхідності пристосування до соціальної практики людства та можливого перетворення суспільного життя відповідно до вимог часу. У процесі виховання і самовиховання людина може набути лише основних навичок взаємодії із середовищем та усвідомити найголовніше із соціального досвіду. Звичайно, у конкретних ситуаціях особистість кожного разу мусить випробовувати свої адаптаційні навички, виходячи із суспільних норм і власних життєвих настанов [73]. Тому, на нашу думку, для успішного процесу соціальної адаптації важливу роль відіграють вихованість людини, її винахідливість, самостійність, відповідальність тощо.

Ми погоджуємось з думкою М.Раттера [200] стосовно того, що порушення поведінки як прояв недотримання норм моралі, деформації системи внутрішньої регуляції ціннісних орієнтацій, як розлад педагогічного впливу на процес виховання, можуть бути вагомими причинами порушення соціальної адаптації особистості.

Успішна соціальна адаптація, з точки зору А.Мудрика, ґрунтується на дотриманні особистістю ціннісних орієнтацій суспільства, на вихованості, одним з критеріїв якої є уміння спілкуватись з іншими людьми відповідно до суспільних норм та закріплених у поведінці відповідних способів дій, тобто успішна соціальна адаптація ґрунтується на особистісній ціннісно-орієнтаційній спрямованості, що є результатом виховного процесу [154, с.68–72].

Виходячи з окреслених завдань нашого дослідження, зазначимо, що

важливою ланкою виховного впливу з метою підготовки випускників шкіл-інтернатів до соціальної адаптації є формування змістової сторони спрямованості особистості на основі її ціннісних орієнтацій, моральних переконань. Саме змістова спрямованість особистості відіграє особливу роль у її самовизначенні, ставленні цілей, життєвих планів, інтересів, переконань, тобто мотивів як усвідомлених спонук адаптаційності. Мотиви визначають вибірковість поведінки та діяльності людини. А як відомо, суб'єктивна діяльність лежить в основі процесу соціальної адаптації, і від її змісту, характеру і спрямованості залежить якість адаптаційного процесу в умовах суспільного життя. Тому дуже важливо, щоб діяльність особистості ґрунтувалась на ціннісно-орієнтаційній спрямованості і була орієнтована на позитивне входження в соціокультурне середовище. Така єдність, передусім, має стосуватися усвідомлення суспільних цінностей.

Ціннісно-орієнтаційна спрямованість особистості відображає змістовий аспект її самовизначення. Таким чином, самовизначення особистості на основі єдності її власних і суспільних ціннісних орієнтацій та переконань передбачає засвоєння нею знань щодо основних сфер життєдіяльності, що сприятиме особистісному плануванню життєвої перспективи, умінню розвивати власні ініціативи, ставити цілі та розв'язувати різні життєві завдання.

Отже, ціннісні орієнтації особистості, узгоджуючись з її власною самооцінкою, формують самосвідомість, що відіграє значну роль у процесі соціальної адаптації.

Ґрунтуючись на наукових поглядах Н.Бородовської, у яких зазначається, що самооцінка належить до центральних утворень особистості [29], ми дійшли висновку, що самооцінка значною мірою визначає соціальну адаптацію особистості та є регулятором поведінки і діяльності.

Російський педагог В.Мухіна стверджує, що самооцінка впливає на рівень соціальної адаптованості особистості. Вона також доводить, що в

процесі соціальної адаптації значну роль відіграє самосвідомість особистості як умова усвідомлення людиною власної соціальної ролі через відповідну діяльність. Найвищий рівень самосвідомості може бути сформований у кінці підліткового або на початку раннього юнацького віку [156] .

Таким чином, серед психічних утворень, які виступають у ролі факторів, що визначають особистісні ціннісні орієнтації, можна назвати самооцінку особистості та її самосвідомість.

Схематично цей процес можна відобразити наступним чином:

Рис.1.2. Психологічні фактори, що визначають ціннісні орієнтації особистості як складову соціальної адаптації

Також зазначимо, що відповідно до особливостей протікання соціальної адаптації провідною діяльністю даного процесу є *спілкування*. Враховуючи сутність соціальної адаптації, ми погоджуємось з тим, що однією із основних складових та умовою педагогічного впливу в зазначеному плані І.Зверевою [79, с.310-318], М.Лисіною [134] розглядається формування навичок і вмінь спілкування. Проблема спілкування багатопланова. Повноцінність спілкування, насамперед, залежить від уміння особистості оцінити вчинки інших людей, зрозуміти їх наміри і мотиви. Особливо гостро питання спілкування постає в різні критичні періоди юнацтва і, зокрема, у колі нових людей. У період закінчення школи юнаки та дівчата різко

змінюють сферу діяльності і спілкування, потрапляють у нове середовище. Від того, наскільки вони адаптуються в цьому новому оточенні, чи зможуть налагодити адекватні і міцні контакти з новими людьми, залежить їх входження в нову діяльність, успішність оволодіння професією, новими знаннями і, врешті-решт, подальше становлення особистості [273, с. 414-419].

Спілкування визначається як відносно самостійна й специфічна форма прояву активності суб'єкта, результатом якої є стосунки з іншою людиною чи людьми. Саме в спілкуванні відбувається становлення особистості, формуються моральні якості, норми поведінки, риси характеру тощо. Тому метою розвитку навичок спілкування має бути розвиток здатності створювати такі умови і атмосферу стосунків при спілкуванні, які б сприяли особистісному зростанню людини, розкриттю її конструктивних можливостей, а також закріплення в поведінці способів дій, необхідних для успішної соціальної адаптації [201].

Можна погодитись з думкою Я.Гошовського щодо спілкування як провідного виду діяльності в соціально-адаптаційному процесі, який починається з оптимізації міжособистісних стосунків. Якщо, на думку науковця, значуща для підлітка доросла людина є партнером по дружньому спілкуванню, тоді в межах цих взаємин може відбуватися постійний обмін цінностями, що становить змістовий бік спілкування, внаслідок чого за сприятливих умов виникає і може поступово зміцнюватися спільність настроїв, поглядів, життєво важливих цілей і ціннісних орієнтацій [62, с.58].

У процесі такого спілкування особистістю здійснюється випробування різних соціальних ролей, формуються ціннісні орієнтації, внутрішня позиція до себе та навколишнього світу, водночас засвоюються духовні цінності соціального середовища [291].

Таким чином, формування ціннісних орієнтацій, умінь і навичок спілкування позначаються на процесі соціальної адаптації особистості. Отже,

соціальне середовище виступає тим об'єктом соціальної адаптації людини, що сприяє засобами культури оптимізації процесу формування ціннісних установ особистості та прийняттю нею суспільних норм поведінки і спілкування.

Як підкреслює Є.Постовойтов, культура суспільства виконує ряд виховних та адаптивних функцій, забезпечуючи соціальну адаптацію суб'єкта до оточуючого соціального середовища [181, с. 442– 446].

Отже, соціальна культура як система уявлень про світ, цінності, норми і правила поведінки та норми спілкування людей, пов'язаних певним способом життя, є підґрунтям для формування ціннісних орієнтацій особистості та її умінь і навичок спілкування.

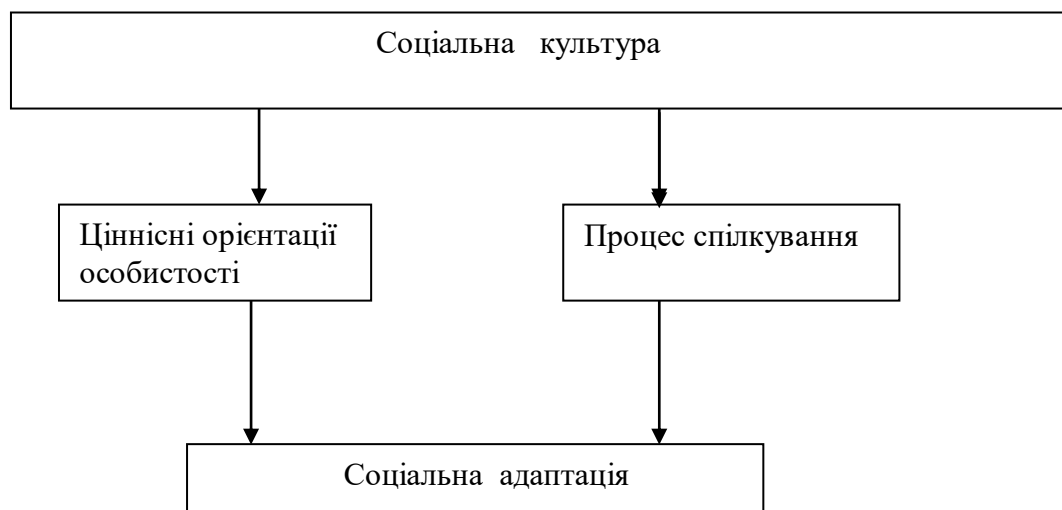

Рис. 1.3. Ціннісні орієнтації та спілкування як складові соціальної адаптації, обумовлені змістом соціальної культури

Соціальна культура – досить широке, складне та багатопланове явище, яке охоплює майже все, що створюється людьми, визнається суспільством. Як зазначається в довіднику з соціальної психології за редакцією В.Крисько [121, с.18], соціальна культура знаходить своє вираження як у матеріальній (споруди, знаряддя праці, книги, картини, предмети побуту, релігійні храми,

предмети культу і таке ін.), так і нематеріальній, духовній (знання, ідеї, закони та норми, цінності та правила поведінки, мова, традиції, ритуали, звички і таке ін.) формах.

Культура суспільства збагачує соціальність особистості завдяки системі індивідуально-особистісних ціннісних орієнтацій та мотивів діяльності, формує внутрішній нормативно-регулятивний механізм, за допомогою якого окрема особистість налагоджує зв'язки з конкретним середовищем та суспільством в цілому [158].

Соціальна адаптація має багато різновидів, залежно від спрямованості соціально-адаптаційної діяльності, яка здійснюється в різних сферах життя. Наприклад, у соціально-професійній адаптації основною спрямованістю адаптаційної діяльності є адаптація до професії і через професію до безпосередньо виконуваної роботи. Соціально-побутова адаптація забезпечує входження людини у сферу побуту та елементарних умов існування [88]. Соціально-психологічна адаптація – це процес пристосування індивіда до групових норм і соціальної групи до окремого індивіда. Це процес пристосування людини до умов життя в групі [49]. Соціально-культурна (соціокультурна) адаптація – це процес взаємодії особистості або соціальних груп з конкретно-історичним типом соціально-культурного середовища, спрямований на пристосування до нових умов та способу життя, засвоєння систем норм та життєвих цінностей суспільства. Соціокультурна адаптація відрізняється від інших видів адаптаційних процесів ціннісно-орієнтаційною спрямованістю [195].

Таким чином, специфіка соціокультурної адаптації полягає в тому, що вона розкриває свою сутність через соціальну культуру та реалізується на взаємодії суб'єктів із соціокультурним середовищем. Внутрішнім джерелом – безпосередньою причиною соціокультурної адаптації як різновиду соціальної адаптації є неузгодженість звичних форм та способів соціокультурної діяльності особистості новим її потребам, викликаними змінами в самій

особистості або умовами життєдіяльності в соціокультурному середовищі [195].

Характер історично визначених способів взаємозв'язку особистості та суспільства, міра співпадіння домінуючих інтересів особистості та соціального середовища значною мірою визначають мотиви, зміст та ефективність соціально-адаптаційного процесу [54, с. 288].

Отже, аналіз наукових джерел, які розглядають змістову сутність процесу соціальної адаптації особистості, основні концептуальні погляди науковців щодо особливостей соціально-адаптаційного процесу (Додаток 3) дозволяють уточнити поняття “соціальна адаптація” як процес і результат активного пристосування суб’єкта до нового соціального середовища завдяки засвоєнню соціальних цінностей, норм моралі, взірців поведінки; як процес, який залежить від соціального досвіду, кількості і якості соціальних ролей, охоплює зміни соціальної дійсності, що, у свою чергу, оптимізує взаємодію людей у суспільстві.

Таким чином, теоретичні засади вирішення проблеми соціальної адаптації особистості дозволяють стверджувати, що її сутність полягає, насамперед, у взаємозв'язку психічного та соціального розвитку особистості, її ціннісно-орієнтаційній спрямованості, умінні продуктивного спілкування та ефективної взаємодії у соціокультурному середовищі.

Розглянуті позиції дозволяють нам перейти до обґрунтування поняття “соціокультурне середовище” та виявлення чинників, що сприяють соціальній адаптації особистості випускника школи-інтернату.

1.2. Чинники соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів у соціокультурному середовищі

Наукові дослідження щодо різних аспектів впливу соціокультурного середовища на молоде покоління в контексті соціальної адаптації та

соціалізації особистості знайшли своє висвітлення в працях науковців, які звернули увагу на соціально-педагогічну роль культури як складової соціокультурного середовища в адаптаційному та соціалізуючому процесах різних категорій молоді.

Так, наприклад, М.Головатий [59] визначає поняття “цінність”, яке в соціокультурному контексті характеризує духовну сферу життя молоді, як базисну для формування ціннісних орієнтацій молодих людей. Саме змістовна сторона останніх визначатиме рівень соціальної адаптованості особистості, успішність цього процесу.

Питання педагогічних умов виховання ціннісних орієнтацій молоді у соціокультурно-інформаційному середовищі з метою соціального розвитку та соціальної адаптації науково обґрунтовані в дослідженні С.Шандрук [279].

У цьому ж плані, заслуговує на увагу дослідження Л.Середюк, предметом наукового пошуку якої стали педагогічні умови оптимізації процесу особистісного самовираження молоді на основі адаптаційно-розвиваючого механізму соціалізації особистості, що протікає в умовах творчої діяльності, яка ґрунтується на засадах вибору форм і видів діяльності, виходячи із змістовного контексту сучасного соціокультурного середовища [212].

Враховуючи те, що соціокультурний аспект традицій, звичок, особливостей національної культури впливають на формування світогляду молоді, її духовний розвиток і моральні переконання, ми вивчили даний аспект, який ґрунтовно висвітлено в наукових дослідженнях М.Стельмаховича [248], В.Сухомлинського [251], С.Тищенко [259], О.Чуланової [277].

Теоретичні і методологічні основи наукових досліджень з проблем соціальної адаптації молоді, в тому числі і дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у контексті їх взаємодії із соціальним середовищем, труднощів протікання зазначеного процесу та його оптимізації

в умовах засвоєння особистістю норм і цінностей суспільства як компонентів соціокультури частково висвітлені у працях С.Іконнікової [85], М.Ільчикова [86], В.Мухіної [156], Є.Постовойтова [181], Н.Рєпи [202], Л.Рубана [206], Д.Уорда [262], А.Харчева [267] та ін.

Звертаючись до наукових джерел, у яких безпосередньо розкриваються питання функціонування соціокультурного середовища та механізми адаптації до нього, нами виявлено, що зміст терміну “соціокультурне середовище” інтерпретується як культура соціального середовища. У терміні “соціокультура” акцентується частина “соціо”. З латини “socio” перекладається як суспільство [146], тобто в широкому значенні термін “соціокультура” можна інтерпретувати як суспільну культуру або як культуру суспільства.

Проте в зазначених вище працях перевага віддається визначенню терміна “культурне середовище” як синонімічному поняттю.

Культурним середовищем називають стійку “сукупність речових та особистісних елементів, з якими взаємодіє соціальний суб’єкт (особистість, група, суспільство) і які здійснюють вплив на його діяльність у створенні та засвоєнні духовних і матеріальних цінностей і благ, на його духовні потреби, інтереси і ціннісні орієнтації” [113].

Відомий соціолог культури П.Сорокін [226] розглядав культуру як цілісне утворення, складну ієрархічну систему культурних і соціальних структур. Кожна форма культурної структури, зокрема мова, мистецтво, мораль, релігія, філософія тощо, має свою першооснову, яка складає матеріальне та ідеальне начала. Саме ці начала визначають тип культури і відповідний світогляд. Культурну структуру П.Сорокін розглядає як вихідний і вирішальний фактор соціальної системи, що є підґрунтям соціального розвитку. Адже “...соціальне середовище з його культурою охоплює людину з моменту її народження і з тієї пори безперервно впливає на неї, не випускаючи ні на хвилину з-під цього впливу. Жодний уникнути

останнього не може, як не може не дихати тим повітрям, що його оточує” [150].

Синонімічним до поняття “культурне середовище” є поняття “соціальна культура”, яке трактується як система уявлень про світ, цінності, норми та правила поведінки, спільні для людей, пов’язаних певним способом життя. Соціальна культура формується протягом діяльності людини, котра в силу свого громадського характеру передбачає організацію спільної діяльності суспільства, регулювання її за певними правилами, акумулювання в знакових та символічних системах, традиціях [176].

Соціальна культура слугує впорядкуванню досвіду та соціальному врегулюванню життєдіяльності людини в межах всього суспільства або соціальної групи. “Соціальна культура” – дуже широке, складне та багатопланове явище, яке охоплює все, що створюється людьми, визнається та засвоюється суспільством, соціальною групою. І як визначається у словнику-довіднику з соціальної психології за редакцією В.Крисько, соціальна культура знаходить своє вираження як у матеріальній (споруди, книги, картини, предмети побуту), так і в нематеріальній, духовній (цінності та правила поведінки, мова, традиції, звички, закони та норми, знання та ідеї) формах [121, с.18].

Соціальна культура, соціокультура, соціокультурне середовище – це поняття, які мають єдиний етимологічний корінь і часто означають близькі за змістом або синонімічні поняття.

Зокрема термін “соціокультурне середовище” відображує об’єктивну належність особистості до тієї чи іншої соціальної системи. Соціальний аспект характеризує той стан середовища, коли в ньому диференціюються інтереси і ціннісні орієнтації особистості як функціонера даної системи і як суб’єкта його взаємодії з соціумом [113].

На підставі вищезазначеного ми уточнюємо поняття “соціокультурне середовище”. Під *соціокультурним середовищем* ми визначаємо середовище

для існування, життєдіяльності та розвитку людини, яке віддзеркалює особливості суспільства, форми організації життя й діяльності, людські стосунки, пріоритетні цінності та умови реалізації особистісних і соціально значущих потреб. Сутнісну основу соціокультурного середовища становлять духовні цінності – звичаї, традиції, обряди, мова, історія, культура, література, норми моралі і права, знання, мистецтво, естетичний розвиток суспільства, світогляд, спосіб і форми спілкування людей, а також освіта і праця як особливі типи людської діяльності, зміст яких визначається соціокультурним контекстом конкретного суспільного середовища.

Таким чином, поняття “соціокультурне середовище” відображує не лише культурний, але й соціальний аспект цього явища, підкреслює соціальну основу культури особи.

З точки зору якісної соціальної визначеності соціокультурної практики, доцільно визначити неспеціалізовані та інституалізовані її форми. Неспеціалізовані форми: приватне життя, суспільні стосунки, мораль, практичні знання, побутова етика – все те, що називають повсякденним життям (повсякденний пласт соціокультури). Інституалізована діяльність реалізується в межах офіційно установлених організацій [176].

Як зазначається в навчальному посібнику з культурології за редакцією М.Заковича, кожна із форм соціокультурної практики має два рівні: матеріальний і духовний. Матеріальний характеризує діяльність людей з точки зору її впливу на розвиток людини, виявлення того, якою мірою ця діяльність сприяє розвитку обдарувань і творчих здібностей особи, наскільки вона реалізує її сутнісні сили, сприяє вдосконаленню людини. Духовна культура спрямована на перетворення духовного світу людини і його соціального буття. Перше місце в духовній культурі посідає творча діяльність. На межі матеріальної і духовної культури визначають такі соціальні явища, як архітектура, дизайн, наукові дослідження і таке ін., які одночасно є матеріальними і духовними. Все це – свідчення цілісності і

системності соціокультури [124].

Функціонування соціально-культурного середовища – безперервний процес, що знаходиться в стані постійної динаміки та змін. Соціальний характер діяльності суб'єктів соціального середовища пов'язаний з адаптацією до змін, що відбуваються в середовищі, яке трансформується. Особа створює шаблони поведінки відповідні до ситуації, з урахуванням суспільних цілей. Заради врівноваження з середовищем та спокійного, приємного емоційного стану індивід регулює або обмежує безпосередні потреби, бажання або дії відповідно до ситуації, – зазначає М.Педаяс [169, с.17].

Концептуальними поглядами, які були покладені нами в основу дослідження особливостей соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів у соціокультурному середовищі, стали погляди, обґрунтовані в спільній праці В.Москаленко і В.Цибою щодо культурно-діяльнісній концепції соціалізації особистості [150], згідно якої духовний світ людини та її зовнішнє середовище визначають систему особистісних формоутворень, що детермінують певні форми діяльності, в тому числі і адаптаційну, в системі відповідних соціальних інституцій, а також концептуальний підхід В.Андрущенка [13] щодо селективного ставлення індивіда до ціннісних складових соціального середовища.

Аналіз теоретичних позицій щодо проблеми соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів дозволяє виокремити сукупність чинників, що впливають на зазначений процес. Зокрема, нами було визначено п'ять чинників.

На основі аналізу наукових досліджень щодо особливостей розвитку вихованців інтернатних закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування [21; 26; 31; 42; 45; 66; 69; 197; 287], ми дійшли висновку, що незадоволення ряду психічних та соціальних потреб таких дітей через соціальну, емоційну, когнітивну і сімейну депривації є однією із

причин складності протікання соціальної адаптації. Наслідками саме деприваційного синдрому, за твердженням В.Вінс [42], є підвищена тривожність, невпевненість у собі, агресивність, низька мотивація досягнення успіху в житті. Щодо соціального розвитку, то умови утримання та виховання в школах-інтернатах як закладах закритого типу не сприяють кількості та якості соціальних зв'язків їх вихованців, не вимагають прояву особистості, самостійності, ініціативності. З точки зору Я.Гошовського [62], В.Мухіної [156], саме умови інтернатів як закладів закритого типу, де соціальні зв'язки їх вихованців обмежуються педагогічним та дитячим колективами інтернату, спричиняють домінування групової ідентичності вихованців над індивідуальною. Це проявляється в бажанні поділити світ на "своїх" і "чужих", на "ми" і "вони". Також, як доведено Г.Улуновою, учнів інтернатів, на відміну від однолітків з масових шкіл, характеризує високий рівень самотності [69, с.31]. Усі разом зазначені особливості, притаманні дітям-сиротам, які виховуються в школах-інтернатах, не сприяють їхній соціальній адаптації до нових умов самостійного життя після закінчення перебування у закладі.

Ефективність процесу соціальної адаптації молоді особистості, на думку М.Когана, визначається, насамперед, мотиваційною спрямованістю на успішну інтеграцію в соціум [113, с.174-179].

Тому, на наш погляд, *мотиваційна спрямованість випускників шкіл-інтернатів на успішне входження в нові умови життєдіяльності* детермінує соціальну діяльність юнаків та дівчат, і може бути визначена першим чинником соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів.

Як зазначалось вище (параграф 1.1), програма адаптаційної поведінки особистості вибудовується в результаті функціонування психічних механізмів свідомості як відповідь на задоволення орієнтаційних потреб особистості. Сама ж реалізація цієї програми здійснюється завдяки організації діяльності, характер якої обумовлений відповідним соціальним

досвідом особистості, мірою адекватності цієї діяльності певній соціальній ролі, особистісними цінностями та переконаннями. Зокрема, Л.Буєва стверджує: “Наукою доведено, що немає вроджених соціальних чи антисоціальних програм поведінки. На будь-якій біологічній основі (виключаючи патологічну) може бути сформована соціально-позитивна особистість та соціально-позитивна поведінка (як і соціально-негативні якості). Це залежить від суспільних умов, соціального середовища та виховання, спрямованого на прийняття та усвідомлення суспільних цінностей” [31, с. 19]. Отже, визначений нами другий чинник соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів – *прийняття норм моралі і цінностей сучасного суспільства* та конкретного оточуючого середовища.

Актуальними стосовно проблеми нашого дослідження є дані про вплив потреби вихованців інтернатних закладів у спілкуванні на їх соціальну адаптацію. Означена проблема розкрита в працях В.Вінс [42], С.Воронової [45], Я.Гошовського [62], Л.Долинської [69], В.Мухіної [156], Є.Постовойтова [181], О.Проскурняк [197] та ін. Узагальнюючи названі аспекти в наукових дослідженнях, ми дійшли висновку, що задоволення потреби вихованця інтернатного закладу в спілкуванні є однією із умов успішного здійснення процесу соціальної адаптації.

Характеризуючи сучасне соціокультурне середовище, підкреслимо зростання його інформаційного простору, динаміку суспільних подій, зростання активізації різних сфер людської діяльності, потужних комунікаційних зв’язків з використанням високих інформаційних технологій, розкриття кордонів країн, розширення людських зв’язків як у спілкуванні, так і в діяльності. Тому володіння соціокомунікативними вміннями та вміннями продуктивного спілкування є однією з умов соціальної адаптації молоді до вимог сучасного життя. Тому третім чинником процесу соціальної адаптації випускників шкіл-інтернату у процесі дослідження було визначено їхні *комунікативні вміння*.

Соціально-правові аспекти підтримки молоді з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, також становлять змістовну сутність сучасного соціокультурного середовища. Знання змісту нормативних актів чинного законодавства щодо соціальної підтримки випускників шкіл-інтернатів, що розкривають механізми державної підтримки молоді з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, шляхи розв'язання майнових та житлових проблем, дають підстави для цивілізованого захисту своїх прав та усвідомлення власних обов'язків й впливають на якість соціально-адаптаційного процесу юнаків та дівчат. Тому наступним чинником соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів ми називаємо їхню *соціально-правову освіту*.

Соціокультурний зміст, на якому базується діяльність випускників шкіл-інтернатів на основі їх селективного ставлення [13] до суспільних цінностей сучасного соціокультурного простору в процесі соціальної адаптації до самостійного життя, є, на нашу думку, тим науково-теоретичним підґрунтям, яке визначає методологічну основу нашого дослідження. Отже, п'ятим чинником соціальної адаптації вихованців школи-інтернату є *вплив змісту соціокультурного середовища* на процес їх соціальної адаптації.

У контексті нашого наукового пошуку вищезазначена селективність пов'язана, перш за все, з ціннісними орієнтаціями особистості вихованця інтернатного закладу, його поглядами та життєвими установками, які є відображенням особистісних інтересів та потреб, задоволення яких має спонукати випускника школи-інтернату до діяльності в обраній ним формі з метою комфортного входження до нового соціального середовища.

Вплив тих чи інших чинників соціальної адаптації особистості відбувається як стихійно, так і при спеціально створених педагогічних умовах, на що вказують Л.Буєва [31], М.Головатий [59], А.Мудрик [153].

Для нас важливим є аспект створення педагогічних умов для процесу соціальної адаптації випускників-інтернатів з числа дітей-сиріт та дітей,

позбавлених батьківського піклування, засобами адаптаційних чинників, які можуть бути визначені із сукупності складових соціокультурного середовища.

Таким чином, визначені нами чинники соціальної адаптації із складових соціокультурного середовища, а саме: мотиваційна спрямованість на успішне входження в нові умови життєдіяльності, прийняття суспільних норм моралі і цінностей сучасного суспільства, комунікативні уміння, соціально-правова освіта, вплив змістового аспекту соціокультурного середовища, на нашу думку, оптимізують соціально-адаптаційний процес випускників шкіл-інтернатів до умов життя в оновленому сучасному соціумі і наочно представлені у загальній структурі адаптаційного процесу на рис.1.2.

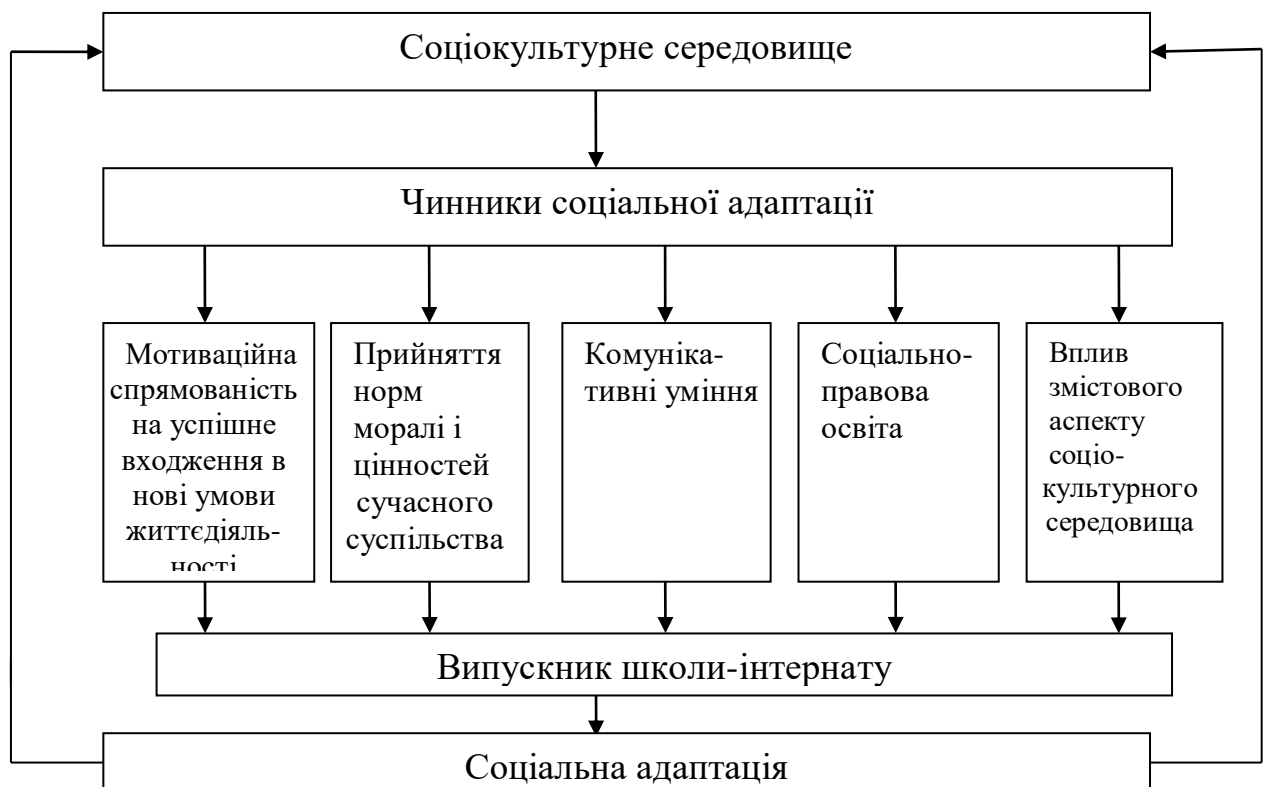

Рис. 1.2. Чинники, що впливають на соціальну адаптацію випускників шкіл-інтернатів

Отже, соціальна адаптація випускника-інтернату є відповіддю на певну новизну, викликану змінами соціально-економічних, психологічних та інших умов його життя, і здійснюється у формі діяльності, що спрямована, як зазначалось раніше, на оптимізацію взаємодії вихованця інтернату і соціуму на основі отриманого соціального досвіду, засвоєних ним суспільних норм і цінностей, вмінні продуктивно спілкуватись, знаннях прав та обов'язків, що в комплексі визначає мотиваційну спрямованість випускника школи-інтернату до соціальної дії в процесі соціальної адаптації.

Обґрунтовуючи вплив вищезазначених чинників соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів у соціокультурному середовищі, підкреслимо їх значущість для формування соціальної поведінки юнаків та дівчат як підґрунтя соціальної адаптації.

Отже, соціокультурне середовище включає в себе окреслені вище чинники, які посилюють соціальну адаптацію випускників шкіл-інтернатів шляхом формування у них, насамперед, соціальної поведінки. Обґрунтуємо це твердження.

Так, Л.Буєва визначає три фактори з площини соціального, які є визначальними для формування соціальної поведінки особистості, в тому числі і соціально адаптаційної. Одним із факторів є соціальне середовище, яке, звичайно, визначено певним соціокультурним змістом. Таким чином, соціокультурне середовище, яке у сукупності його складових формує соціальну поведінку особистості [31]. Одночасно, на нашу думку, складові соціокультурного середовища можуть виступати на адаптивність поведінки особистості, оскільки зміст соціокультурного середовища лежить в основі духовної сфери, яка, відповідно до культурно-діяльній концепції соціалізації особистості, визначає спрямованість діяльності, детерміновану системою особистісно-свідомих утворень, що сформувались під впливом прийняття суспільних цінностей і їх відповідної трансформації в особистісні

ціннісні орієнтації.

На пріоритеті соціального над біологічним у процесі визначення спрямованості характеру соціальної поведінки наголошує також М.Лукашевич, який підкреслює, що “із підвищенням рівня культури, ускладненням та прискоренням темпу суспільного життя вплив і роль спадковості все зменшується, а вплив середовища, зокрема соціального, набуває все більшого значення у визначенні поведінки людини”[131, с. 48].

Модель поведінки створюється на основі соціальних норм [218, с. 309], а однією із форм соціальної адаптації, за визначенням М.Єникєєва та О.Кочеткова [72, с.6.], є прийняття норм та цінностей нового соціального середовища та формування на їх основі готовності індивіда до виконання очікуваних від суспільства соціальних ролей. Отже, на основі організації такої взаємодії особистості з середовищем та іншими людьми, яка сприятиме входженню особистості в нові умови соціуму, можна стверджувати, що соціальна адаптація випускників шкіл-інтернатів базується на прийнятті та усвідомленні цінностей та норм соціокультурного середовища, що є підґрунтям для організації адаптаційної підготовки зазначеної категорії молоді. Це, безперечно, сприятиме розкриттю адаптаційного потенціалу випускників шкіл-інтернатів та підвищенню рівня їх соціальної адаптованості при входженні в нові умови суспільного середовища. Зауважимо, що під адаптаційним потенціалом розуміється ступінь прихованих можливостей суб'єкта оптимально включатися в нові або змінювані умови природного чи соціального середовища. Одним із механізмів розкриття адаптаційного потенціалу та підняття рівня соціальної адаптації є адаптаційна підготовка, яка здійснюється протягом організованої діяльності в період активного пристосування до нових соціальних умов [218, с.30].

Щодо успішності соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів, то визначальною є міра сформованості у них навичок самостійно вирішувати

власні проблеми, особистих якостей індивіда, набутого досвіду, рольової пластичності поведінки, про що зазначається в дослідженнях Українського інституту соціальних досліджень ім.О.Яременка [41].

У соціальній адаптації на індивідуальному рівні ознаки адаптованості проявляються по-різному: одні з них, наприклад, комунікативність, ледве помітні, інші, такі як мотивація, виражені чітко. Відповідно до терміну протікання соціальної адаптації, зазначає В.Слюсаренко [221], приблизно за два роки людина в основному адаптується в соціально-культурному середовищі.

Ґрунтуючись на дослідженнях М.Єрмоленко [73, с.18], Г.Медведева [101, с.65], Л. Шпака [289, с.14-15], які висвітлюють різні аспекти людської діяльності, зокрема адаптаційної, ми закономірно припускаємо, що саме потреби мотивують діяльність випускника школи-інтернату, спрямовану на їх задоволення. Перетворення потреб на його інтереси, а інтересів – в мету являють собою дві стадії внутрішньої мотивації особистісної діяльності вихованця інтернату (крім внутрішньої мотивації діяльності, можливе її спонукання і зовнішніми стимулами).

Усвідомлення мети є необхідною ознакою діяльності випускника інтернату, в іншому випадку мова може йти лише про імпульсивну поведінку. Характер і зміст діяльності в такому разі визначається ціннісними орієнтаціями випускника інтернатного закладу. Будь-яка діяльність завжди здійснюється у формі дій та вчинків, які в зовнішньому прояві визначатимуть поведінку випускника школи-інтернату. Зокрема, М.Каган [113, с.174-179] трактує поведінку як діяльність, яка орієнтується переважно соціальними потребами, нормами та правилами спільного життя людей, мовою, системою культурних і соціальних ролей.

Виконуючи ту чи іншу соціальну роль, випускник інтернату набуває соціального досвіду, використання якого має допомогти йому в соціальній адаптації та соціалізації в цілому. Виконання ж соціальної ролі при цьому

повинно визначатися соціальною моделлю очікуваної поведінки від випускника інтернату, яка ґрунтується на прийнятих у суспільстві нормах. Засвоєння цих норм, цінностей, визначених суспільством у процесі тієї чи іншої діяльності, а також отриманий соціальний досвід, безперечно, сприятимуть оптимізації взаємодії випускника школи-інтернату і соціального середовища в умовах змін, які відбуватимуться після закінчення інтернатного закладу і переходу до самостійного життя. У цьому, на нашу думку, і є суть соціальної адаптації випускника школи-інтернату.

Концепція комунікативної сутності особистості Б.Бернстайна наголошує на важливості соціальної ситуації, яка визначає зміст комунікативної поведінки й діяльності особистості на основі особливостей певного соціокультурного середовища. Отже, при дослідженні ролі процесу спілкування в соціальній адаптації випускників шкіл-інтернатів необхідно враховувати фактор соціокультурного середовища, що є сукупністю соціальних та культурних особливостей середовища, які впливають на свідомість юнаків та дівчат, на їх поведінку та спосіб спілкування.

Молодь, як представник нової генерації, має навчитись швидко сприймати інформацію сучасного світу, аналізувати її та застосовувати з метою організації й управління власною життєдіяльністю. На нашу думку, активне спілкування за цих умов стає надзвичайно важливим, і не лише для отримання та використання тієї чи іншої інформації. Перш за все, розвиток сучасної соціокультури ставить вимогу перед молодого людиною щодо володіння засобами спілкування, яке може використовуватись, починаючи від особистісної сфери і закінчуючи сферою державних інтересів, що, звичайно, позначиться на якості соціально-адаптаційного процесу.

Також підкреслимо, що володіння знаннями законодавчого забезпечення соціальної підтримки випускників шкіл-інтернатів та уміннями використовувати ці знання в процесі життєдіяльності є запорукою кращого протікання процесу соціальної адаптації юнаків і дівчат після закінчення

шкіл-інтернатів.

Зазначимо, що проблеми, пов'язані з труднощами соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів до різних мікросередовищ, таких як мікросередовища навчальної груп, місць роботи, молодіжних об'єднань тощо, досить глибоко розкриваються в колективних публікаціях Українського інституту соціальних досліджень імені О.Яременка. В них досліджуються труднощі спілкування випускників шкіл-інтернатів з новими людьми, умови переходу зазначеної категорії молоді до самостійного життя, труднощі цього процесу, особливості адаптації до нових умов праці та навчання, проведення дозвілля. Водночас майже не зустрічаються дослідження, в яких комплексно розглядається проблема соціальної адаптації молоді з числа вихованців шкіл-інтернатів до умов сучасного соціокультурного середовища, не розкриваються особливості такого середовища, зумовлені як традиціями минулого, так і особливостями сучасного.

Підкреслимо, що в соціокультурному середовищі, до якого входять центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, установи та організації, в яких вчать і працюють випускники шкіл-інтернатів, заклади проведення дозвілля, бібліотеки і ресурсні центри, громадські організації, психологічні спеціалізовані служби, центри зайнятості, адміністрації районів, міста тощо, базовими в плані організації та спрямування соціальної адаптації є соціальні гуртожитки для випускників шкіл-інтернатів з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також осіб віком від 18 до 23 років. Це зумовлено цілеспрямованим та особистісно-орієнтованим наданням у таких гуртожитках випускникам шкіл-інтернатів соціально-педагогічних, соціально-психологічних, юридичних, медичних та інформаційних послуг. Саме соціально-педагогічні та інформаційні послуги дозволяють розгорнути соціально-педагогічний процес, який забезпечує активізацію соціально значущої практичної діяльності випускників шкіл-інтернатів в умовах

сучасного соціокультурного середовища, що, безперечно, покращує якість їх соціальної адаптації.

Саме в соціальних гуртожитках, у яких не тільки проживають випускники шкіл-інтернатів, а й впроваджуються педагогічні технології покращення соціально-адаптаційного процесу юнаків та дівчат, можливе здійснення комплексного підходу до розв'язання проблеми соціальної адаптації випускників інтернатних закладів.

Відповідно до постанови Кабінету Міністрів № 878 від 8 вересня 2005 року “Про затвердження типового положення про соціальний гуртожиток”, соціальний гуртожиток – заклад для тимчасового проживання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, віком від 15 до 18 років, а також осіб з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, віком від 18 до 23 років. Метою діяльності соціальних гуртожитків є створення умов для соціальної адаптації осіб, що в них проживають, та їх підготовки до самостійного життя [188]. Функціонування соціальних гуртожитків регулюють Закон України “Про житловий фонд соціального призначення” [184] та постанова Кабінету Міністрів № 878 від 8 вересня 2005 року “Про затвердження типового положення про соціальний гуртожиток” [188]. Перші соціальні гуртожитки з'явилися в Україні в грудні 2005 року.

Соціальний гуртожиток як соціальна інституція у своїй діяльності керується Конституцією України [116], законами України [184; 185; 194], указами Президента України, постановами Кабінету Міністрів України [188; 190; 191], а також рішеннями центральних, місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, а також безпосередньо Положенням про соціальний гуртожиток, затвердженим відповідною постановою Кабінету Міністрів України [188].

Працівники соціального гуртожитку виконують низку важливих завдань: забезпечення дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського

піклування, житлом; надання індивідуальних психологічних, соціально-педагогічних, соціально-правових, соціально-економічних та інформативних послуг випускникам шкіл-інтернатів, які тимчасово в ньому проживають; сприяння здобуттю ними освіти, фаху, навичок самостійного життя поза межами гуртожитку.

З метою сприяння розв'язанню житлових питань проводиться робота щодо ознайомлення із законами України з приводу житлового питання, допомоги молоді з числа сиріт в отриманні власного житла та в оформленні відповідної документації, оренди житла, допомоги у розв'язанні спірних житлових питань або питань щодо розподілу житла.

Окрім цього, соціальний гуртожиток, відповідно до покладених на нього завдань, дає змогу створити соціально-побутові умови для проживання, захисту прав та інтересів випускників інтернатів.

Координацію роботи соціальних гуртожитків, організаційно-методичне забезпечення їх діяльності здійснює Державна соціальна служба для сім'ї, дітей та молоді.

Адміністрація соціального гуртожитку має право залучати для надання соціальних послуг, консультацій, медичної допомоги установи та підприємства, організації та фізичних осіб, зокрема волонтерів, використовувати згідно з законодавством кошти міжнародної фінансової допомоги та міжнародні гранти.

Діяльність соціального гуртожитку здійснюється з дотриманням принципів захисту прав людини, гуманності, законності, доступності соціальних послуг, конфіденційності, поваги до особистості.

Відповідно до програми соціальної адаптації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також осіб з їх числа, розробленої Державною соціальною службою спільно з Всеукраїнським благодійним фондом «Крона» та Регіональним ресурсно-навчальним центром [149], в соціальних гуртожитках випускникам шкіл-інтернатів надаються наступні

соціальні послуги: соціально-педагогічні (проведення бесід, лекцій, інтерактивних занять, тренінгів з питань формування навичок соціальної компетенції, культури спілкування, правової культури, участь випускників шкіл-інтернатів у культурних, дозвіллевих та інших заходах, консультування щодо питання здобуття освіти, працевлаштування відповідно до потреб та інтересів юнаків і дівчат, залучення випускників шкіл-інтернатів до волонтерської та суспільно корисної діяльності, сприяння розвитку творчих, технічних і спортивних здібностей, розвиток практично-побутових навичок, навичок самообслуговування та ведення домашнього господарства тощо); соціально-психологічні (проведення психологічних консультацій, бесід з питань психічного здоров'я, психологічна допомога у вирішенні міжособистісних конфліктів, подолання емоційного дискомфорту під час соціальної адаптації, при входженні в нове соціальне оточення, проведення тренінгів щодо підтримки дружніх стосунків з однолітками і дорослими, корекції поведінки, проведення (за потребою) психологічної діагностики випускників інтернатних закладів, надання методичних порад щодо збереження психологічного здоров'я тощо); соціально-медичні (допомога в отриманні медичної допомоги, медичних консультацій, сприянні в наданні послуг реабілітаційних програм та програм підтримки здоров'я молоді, залучення до участі в заходах, спрямованих на підтримку здорового способу життя тощо); юридичні (надання юридичних консультацій з питань соціально-правової підтримки випускників шкіл-інтернатів, сприяння в оформленні або відновленні як особових документів, так і документів для отримання державної соціальної допомоги, представлення інтересів молоді з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у відповідних органах виконавчої влади тощо); інформаційні (поширення просвітницької інформації, проведення інформаційних компаній, інформування про доступність та перелік соціальних послуг центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, інформування про навчальні

заклади, гуртки, спортивні заклади, про діяльність молодіжних громадських організацій, надання інформації, необхідної для вирішення складної життєвої ситуації (довідкові послуги) та надання контактів служб або установ, куди необхідно звернутися за відповідною допомогою тощо).

Соціальні послуги надаються з урахуванням оцінки потреби випускника школи-інтернату, віку, соціального статусу, психічного стану, стану здоров'я.

Термін надання послуги залежить від специфіки життєвої ситуації, у якій опинився випускник школи-інтернату, його особистісного потенціалу, індивідуальних потреб, рівня соціальної адаптованості до умов сучасного соціокультурного середовища.

Зважаючи на соціально-педагогічний аспект нашого дослідження, виходячи із його завдань і практичної роботи з випускниками шкіл-інтернатів, які мешкають у соціальних гуртожитках, ми акцентували увагу на двох послугах, які вбирають в себе необхідні соціально-педагогічні механізми, що сприяють позитивній соціальній адаптації випускників шкіл-інтернатів. На нашу думку, саме соціально-педагогічні та інформаційні послуги дозволяють здійснити діагностування соціальної адаптованості і розгортати соціально-педагогічний процес, в якому інформаційні послуги несуть в собі змістове забезпечення різних аспектів діяльності випускників шкіл-інтернатів в умовах сучасного соціокультурного середовища. Такий підхід зобов'язав оцінювати, в першу чергу, потреби, інтереси та ціннісні орієнтації випускників шкіл-інтернатів, оскільки, саме ціннісні орієнтації визначають спрямованість соціально-адаптаційного процесу.

Як вже зазначалось вище, до ціннісних пріоритетів випускників шкіл-інтернатів відповідно до результатів досліджень, проведених Українським інститутом соціальних досліджень імені О.Яременка, належать: особиста незалежність (52%), досягнення власного успіху (45%), соціальне благополуччя (34%) [41]. Такі ціннісні пріоритети, на нашу думку, можуть

стати відправною точкою у формуванні таких важливих для процесу соціальної адаптації особистісних характеристик, як активність, динамічність, творчість, відкритість, прагнення до пізнання нового та невідомого. Ці особистісні характеристики можуть значно посилити адаптаційний потенціал випускників шкіл-інтернатів, що закономірно може сприяти покращенню процесу їх соціальної адаптації.

Під час дослідження було виявлено, що для випускників шкіл-інтернатів, як і для більшості молодих людей їхнього віку, одним з найбільш актуальних завдань є отримання професії. Пріоритетність набуття професії вбачається випускниками шкіл-інтернатів як умова можливості отримання роботи, що сприятиме як досягненню власного успіху, так і можливості матеріального забезпечення. Отже, у даному випадку постає необхідність посилення інформаційних послуг щодо отримання професії, набуття професійної освіти тощо.

Третина опитаних нами респондентів (34% від 202 осіб випускників шкіл-інтернатів) відповіли в анкетах, що існує прямий зв'язок між професійним становленням та життєвим успіхом. Для цієї частини вихованців інтернатів професія є інструментом для життєвих досягнень (добробуту, престижної роботи, житла). “Хочу вибитися в люди за допомогою своєї професії”, “Професія, про яку я мрію, дасть мені можливість отримати гарну роботу з високою платнею”, “Хочу бути керівником фірми, моя майбутня професія може дати таку можливість” – написали в анкетах мешканці Київського соціального гуртожитку “Дім на половині дороги”, соціального гуртожитку міста Суми, центру соціальної адаптації при Бучанській школі-інтернаті. Ці висловлювання типові для цієї категорії випускників шкіл-інтернатів, які наголошували на отриманні професії як засобу життєвого успіху.

Соціальні педагоги, які працюють у соціальних гуртожитках, говорять про частину молодих людей з числа респондентів, що віддали перевагу

професії як гаранту життєвого успіху, як про таких, яких можна охарактеризувати як цілеспрямованих, вольових і здатних до подолання життєвих труднощів, про що також свідчать характеристики з особових справ цих випускників шкіл-інтернатів та педагогічні спостереження.

Більше половини (66% від 202 осіб) випускників шкіл-інтернатів, які проживають у соціальних гуртожитках міста Києва, Кіровограда, Котовська, Сум, смт.Бучі, вбачають у професійній роботі можливість заробити гроші для забезпечення нагальних життєвих потреб. Подібна позиція пояснюється висловлюванням одного із юнаків: “Мені нема на кого розраховувати. Я маю заробляти на їжу, одяг, відпочинок”. Мабуть, тому біля 70% випускників інтернатних закладів після їх закінчення вступають до професійно-технічних навчальних закладів. Короткий термін навчання та можливість, працюючи, заробляти на життя, відчувати себе незалежним – все це і зумовлює частину молодих людей обирати саме такий шлях. На цьому етапі особливу роль відіграють соціально-педагогічні послуги, як-от: проведення бесід, лекцій з питань працевлаштування відповідно до потреб і інтересів юнаків і дівчат, формування навичок професійного спілкування, консультування з питань професійної освіти тощо.

Цілком зрозумілим є прагнення вихованців шкіл-інтернатів забезпечити собі матеріальний добробут шляхом праці, але, з іншого боку, лише 7% з 202 респондентів вказали на пріоритетність для них творчої, цікавої роботи, інші вбачають у роботі лише можливість поліпшити свій фінансовий та соціальний статус.

Розвиток творчих здібностей, який відбувається протягом творчої професійної діяльності або будь-якої іншої діяльності, на нашу думку, є тим підґрунтям, тією широкою амплітудою, що забезпечує певну психологічну та дієву пластичність у соціальній адаптації. Хоча в цілому не може не додавати оптимізму сам факт прагнення випускників шкіл-інтернатів з соціальних гуртожитків отримати професію і заробляти на життя власною і чесною

працею.

У цьому зв'язку для них є дуже важливим і той факт, що статтею 43 Закону України “Про професійно-технічну освіту” [192] держава гарантує випускникам професійно-технічних навчальних закладів (дітям-сиротам та дітям, які залишились без піклування батьків) працевлаштування за набутою професією. Крім того, соціальний супровід випускників шкіл-інтернатів, що здійснюється в соціальних гуртожитках з метою допомоги щодо працевлаштування, є запорукою засвоєння молодими людьми однієї із найважливіших норм і цінності традиційного українського суспільства – заробляти на життя працею. Мудра заповідь народної педагогіки говорить: дитині треба працювати з того моменту, коли вона навчилася тримати ложку в руці й нести їжу до рота [248].

В.Сухомлинський свого часу наголошував, що праця є основою культури людських стосунків, засобом формування морального обличчя особистості, мірилом людської порядності. Саме через працю, вважав педагог, утверджується гідність і честь людини [251].

Таким чином, з одного боку, завдяки праці відбувається соціалізація випускника інтернату, отримання досвіду, залучення до норм і цінностей суспільства, з іншого боку, що, на нашу думку, є дуже важливим фактором, отримання роботи як можливість заробляти на життя є одним із засобів запобігання злочинності серед молоді з числа дітей-сиріт.

Отже, праця як діяльність, протягом якої створюються матеріальні і духовні цінності, є однією із складових соціальної адаптації особистості, оскільки, адаптуючись до умов та вимог суспільства, кожний випускник школи-інтернату в процесі творчої праці максимально активізує мислення, уяву, створюючи підґрунтя для пошуку та обирання варіанту оптимальної взаємодії з оточуючим середовищем, орієнтуючись при цьому на суспільні норми і цінності, що є суттю соціальної адаптації.

Не менш значущою для випускників шкіл-інтернатів є цінність –

набуття освіти. Привертає увагу той факт, що на питання “Чи відчували Ви потребу в продовженні освіти після закінчення школи-інтернату? Якщо так, дайте відповідь чому” майже 70% з 202 опитаних випускників інтернатних закладів відповіли “Так”. При цьому вони переконані в тому, що освіта їм потрібна для отримання професії. Спостерігається певний зв’язок між тим, що є найважливішим для соціальної адаптації з позиції випускників інтернатних закладів: освіта потрібна для отримання професії, професія – для отримання роботи, робота потрібна для задоволення життєвих потреб. Тобто, отримання знань як умова професійної підготовки для виконання суспільно значущої професійної діяльності і одночасно задоволення особистісних потреб як результат цієї діяльності – це класично визначений шлях входження молодого людини в новий соціум для реалізації обраної нею соціальної ролі на основі вимог сучасного суспільства.

Дійсно, цінність освіти в умовах сучасного соціокультурного простору набуває нового значення. Сучасний світ характеризується як світ інформації, високих комп’ютерних технологій, технічних досягнень. Суспільство з подібними ознаками характеризується як суспільство постмодернізаційного типу. Таке суспільство вимагає від молодого особистості мобільності та освіченості.

Зокрема, у науковому дослідженні С.Катаєва [100] дається таке визначення постмодернізаційного суспільства: “Суспільство постмодернізації – це, перш за все, суспільство інформації та інформаційних технологій”. Для цього типу суспільства характерне підвищення престижу освіти, прагнення до оволодіння спеціальними навичками, пов’язаними із сучасними інформаційними технологіями. Іншою рисою постмодернізму є глобалістська свідомість, вихід за національні межі у сфері інформаційного обміну. Однією із ознак цього явища є поширення мережі Інтернет та інших інформаційних мереж.

Зрозуміло, що для швидкої адаптації людини до умов життя саме в

такому суспільстві, для отримання досвіду оптимальної взаємодії з суспільством і окремими людьми, розкриття власного творчого потенціалу в будь-якій діяльності, зокрема, в професійній як пріоритетній для випускників шкіл-інтернатів, необхідна достатня і цілеспрямована освіта навіть при професійній підготовці робітничих спеціальностей.

З іншого боку, під час нашого дослідження ми виявили, що з ряду причин існує певна обмеженість у виборі навчального закладу для отримання професійної підготовки вихованцями інтернатних закладів. По-перше, незважаючи на постанову Кабінету Міністрів України від 5 квітня 1994 року № 226, згідно з якою діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, зараховуються поза конкурсом до професійно-технічних училищ та вищих навчальних закладів за умови одержання позитивних результатів державного оцінювання, статус дитини-сироти ще не є гарантом вступу до навчального закладу. Недостатнє фінансування освітньої галузі часто не дає можливості надати дитині-сироті пільги щодо отримання безкоштовної освіти, отримання матеріальної допомоги від навчального закладу, пільгової стипендії, гуртожитку. Тому, на жаль, досить часто направлення на подальше навчання випускника школи-інтернату здійснюється без урахування його власних бажань. Він іде до тих закладів, куди можна гарантовано вступити. Зрозуміло, що і адаптація, і мотивація до навчання в такому закладі не можуть відбуватись у повній мірі, оскільки заперечується основний принцип успішності будь-якої діяльності, а саме – відповідність потребам та інтересам особистості.

Як зазначається в матеріалах Українського інституту соціальних досліджень ім.О.Яременка [41], більша половина випускників шкіл-інтернатів (55% з 53 тисяч) після їх закінчення не мають взагалі куди подітися. Для таких молодих людей, щоб не залишитись на вулиці, єдиним виходом є вступ до навчального закладу, який має можливість надати їм гуртожиток. Тобто потреба в житлі, а не в певній освіті і визначає тип

навчального закладу. За таких умов зрозуміло, чому частина випускників шкіл-інтернатів кидають навчання, не отримавши професій, або якщо і отримують, то не мають особливого бажання працювати за нею і з часом намагаються змінити її.

Тому, виходячи з вищезазначених причин та орієнтуючись на вимоги сучасного суспільства, які ставляться до молодої людини, дуже важливим, на наш погляд, є мотивація випускника школи-інтернату на безперервну самоосвіту. Як відзначає Л.Буєва, "... науково-технічні знання, що несуть величезний об'єм інформації, мають тенденцію рік від року збільшуватись, а їх зміст ускладнюватись. У повсякденній практиці це породжує необхідність у динамізмі, мобільності життєвого досвіду, у безперервному оновленні знань" [31, с.14.].

Ми цілком погоджуємося, що освіта є "першою і обов'язковою умовою соціалізації" [59], яка в такому її різновиді, як самоосвіта, виступає в якості складової соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів, оскільки вона запускає механізми, спрямовані на задоволення особистісно-значущих пізнавальних, орієнтаційних потреб. Процес задоволення орієнтаційних потреб у процесі соціальної адаптації здійснюється, як зазначалось вище (параграф 1.1), за певними закономірностями, а саме: шляхом пізнання невідомих для конкретного вихованця інтернатного закладу явищ і процесів, формування власної поведінки відповідно до емоційного ставлення оточуючих, а також співвідносячи особисті цінності із суспільними та загальнолюдськими.

Праця, освіта та будь-яка інша діяльність пов'язані зі спілкуванням. На основі особистих спостережень, практичного досвіду роботи з випускниками шкіл-інтернатів в соціальних гуртожитках, бесід з працівниками соціальних гуртожитків та аналізу теоретичних положень, які висвітлюють різні аспекти й особливості спілкування вихованців шкіл-інтернатів (В.Мухіна [156],

О.Прихожан [182], Л.Долинська, Г.Улунова [69]), зазначимо, що випускники шкіл-інтернатів мають певні труднощі в цьому процесі.

Як засвідчує В.Мухіна [156], діти, які ростуть в умовах закладу закритого типу, не засвоюють навичок продуктивного спілкування. Це пояснюється різними причинами, однією із яких є когнітивно-емоційна депривація. Зарубіжні дослідники В.Беслоу і М.Прінгл, про що у своїй праці зазначає В.Мухіна, вбачають причини труднощів у встановленні контактів з оточуючими у невідповідності якості людських стосунків, у яких перебуває дитина-сирота. Якість стосунків значною мірою, на думку дослідників, залежить від емоційних конструктів дитини-сироти, її сприйняття іншого та ставлення до нього [156]. При цьому Л.Долинська, Г.Улунова [69] безпосередніми причинами проблем у спілкуванні учнів шкіл-інтернатів вбачають особистісні утворення: самотність та відчуженість, конфліктність, агресивність, егоїзм, а також особистісні властивості: тривожність, сором'язливість, ригідність, які пов'язані з багатьма причинами їх появи, серед яких і емоційні порушення. Тобто порушення емоційної сфери вихованців інтернатних закладів є однією із причин труднощів у спілкуванні, а відтак – і соціальної адаптації.

На нашу думку, корекція та покращення навичок спілкування випускників шкіл-інтернатів можлива як на основі оволодіння ними необхідними знаннями, підняття рівня комунікативних навичок випускників шкіл-інтернатів, тобто уміння їх встановлювати контакти з іншими людьми, володіти процесуальною стороною спілкування, володіти соціальною стороною спілкування, що проявляється у володінні соціальними нормами, правилами та культурою спілкування, так і шляхом використання механізмів соціокультурного середовища, що впливають на внутрішній світ людини і можуть змінити не лише рівень спілкування випускників шкіл-інтернатів, а й їхній емоційний стан, що, безперечно, сприятиме активізації процесу соціальної адаптації.

Як зазначалось вище, однією із найбільш характерних ознак сучасного соціокультурного середовища є розширення меж інформаційного простору, висока швидкість передачі інформації, що вимагає від людини досить високого рівня освіченості, емоційної стійкості і фізичного здоров'я. Відповідати цим вимогам випускникам шкіл-інтернатів досить складно. Перш за все, це пов'язано з емоційним навантаженням. Як засвідчують дослідження Ф.Данна, про що говорить у своїй праці Є.Томша [261, с.186.], інформаційне поле за останні 30 років розширилось так, як за останні 5000 років, об'єм інформації збільшується вдвічі кожні 5 років. Все це закономірно викликає психічне та емоційне перевантаження. Так, Л.Буєва підкреслює, що “у сучасної людини на одиницю часу припадає незрівнянно більше сприйняття, переживань, ніж у попередніх поколінь. Активність її психічної діяльності з необхідністю зростає, оскільки збільшується загальна кількість подразників та стимуляторів” [31, с.13]. Якщо ж психічна та емоційна сфери індивіда зазнали ускладнення розвитку у зв'язку з об'єктивними причинами, що має місце у вихованців інтернатних закладів, то стає зрозумілою вся складність їх соціальної адаптації до сучасного соціуму.

Інформаційне перевантаження сучасного світу, крім психічної та емоційної напруги, впливає також на підсвідомість, зумовлюючи ускладнення ціннісного засвоєння дійсності, прояв людиною особистісного, на що вказує Є.Томша [261]. При цьому, відзначається, за словами М.Бердяєва “обездушування”, відсталість рівня духовного [21].

Саме тому нас непокоїть те, що лише 9% респондентів однією із причин продовження навчання визначили бажання бути освіченими, духовно багатими людьми. Таким чином, тенденція до духовного зuboжіння зумовлене, як це не парадоксально, інформаційним перенасиченням сучасного світу та неусвідомленням випускниками шкіл-інтернатів значущості духовної сфери для найповнішого розкриття внутрішнього

потенціалу кожної особистості, її емоційного збагачення як однієї із умов успішної соціальної адаптації.

Це спонукає нас звернутись до духовних цінностей як до складової соціокультурного середовища, які, на нашу думку, мають сприяти соціальній адаптації випускників інтернатних закладів. До духовних цінностей, як зазначалось вище, відносяться традиції, обряди, мова, історія, література, норми моралі і права, знання, мистецтво, естетичний розвиток суспільства, світогляд тощо.

Відомо, що український соціокультурний простір багатогранний за своїм духовно-ціннісним потенціалом. Безумовно, це є особливо цінним в умовах світового спаду духовності. Звернувшись до дослідження С.Катаєва [100], у якому одним із висвітлених питань є особливості сучасного національного соціокультурного простору, ми з'ясували, що українське суспільство одночасно поєднує в собі декілька епох, декількох світів. Серед інших типів суспільств, ознаки яких присутні в сучасному українському соціокультурному просторі, цікавим є поєднання традиційного та постмодернізаційного типу. Це, на думку С.Катаєва, водночас хоч і ускладнює деякі суспільні процеси, проте є надзвичайною перевагою в тому, що для традиційного суспільства характерним є збереження звичок та традицій, прояв найяскравіших ментальних рис його народу, у яких відбивається його родове, духовне коріння, національна специфіка, а саме цього так не вистачає сучасному світові.

Формування уяви про модель життєдіяльності і особистісної відповідності як про норму, прийняту суспільством, що ґрунтується на свідомості випускників шкіл-інтернатів, формує його внутрішній духовний та емоційний світ. Водночас це є своєрідною відповіддю на питання, до якого зразка має прагнути випускник школи-інтернату, щоб бути прийнятим у соціумі і, відповідно, прийняти його.

Таким чином, протягом соціальної адаптації у випускників шкіл-інтернатів формується уява про суспільні норми як такі, що відображають основні духовні та моральні принципи життєдіяльності особистісно-змістового наповнення. Засвоєнню зазначених суспільних норм сприяє діяльність, спрямована на відтворення рольової програми особистості, яка відповідає вимогам сучасного суспільства на основі національної і духовної специфіки. Це, перш за все, творча, освічена, здатна до відкритого спілкування особистість, одночасно духовно та емоційно збагачена. Саме така особистість може легко увійти в сучасний соціум та реалізуватись в ньому.

Підсумовуючи висвітлене вище, підкреслимо, що, виходячи з позиції розуміння впливу соціокультурного середовища, на засадах принципів пріоритетності потреб та інтересів випускників шкіл-інтернатів у процесі переходу до самостійного життя в сучасному соціумі та адаптації до нього нами були виокремлені та обґрунтовані наступні чинники соціальної адаптації зазначеної категорії молоді, а саме: мотиваційна спрямованість випускників шкіл-інтернатів на успішну інтеграцію в сучасний соціум; прийняття випускниками шкіл-інтернатів норм моралі та цінностей сучасного суспільства; комунікативні уміння; соціально-правова освіта; вплив змістового аспекту соціокультурного середовища. Проте, на нашу думку, серед окреслених чинників соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів – мешканців соціальних гуртожитків, потреба в знанні та використанні законодавчих актів соціальної підтримки молоді з числа дітей-сиріт (чи позбавлених батьківського піклування) має надзвичайне значення, особливо при переході до самостійного життя, оскільки під час соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів соціальна взаємодія має відбуватися з дотриманням нормативно-правових актів чинного законодавства як випускниками шкіл-інтернатів, так і різними представниками соціальних інституцій. Тому логічним, на наш погляд, є розгляд основ правового

забезпечення соціальної підтримки випускників шкіл-інтернатів у контексті їх соціальної адаптації.

1.3. Основи правового забезпечення соціальної підтримки випускників шкіл-інтернатів

Законодавчі основи забезпечення соціальної підтримки дітей та молоді, зокрема з числа дітей-сиріт, яке охоплює різні аспекти їх соціального статусу, та підготовки зазначеної категорії дітей та молоді до життя в сучасному соціумі знайшли відображення в міжнародних та національних законодавчих актах, зокрема в Конституції України [116], Законі України “Про охорону дитинства” [189], в якому зазначається, що система захисту і підтримки дитинства в Україні включає забезпечення належних умов для охорони здоров'я, навчання, виховання, фізичного, психічного, соціального, духовного та інтелектуального розвитку дітей, їх соціально-психологічної адаптації до активної життєдіяльності, Указі Президента України від 11 листопада 2005 року № 1086 “Про першочергові заходи щодо захисту прав дітей” [190], Законі України “Про ратифікацію Конвенції про права дитини” [193], ряді постанов Кабінету Міністрів України, які торкаються питань соціальних прав дітей з числа сиріт, зокрема в постанові Кабінету Міністрів України від 5 квітня 1994 р. № 226 “Про поліпшення виховання, навчання, соціального захисту та матеріального забезпечення дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування” [191], постанові Кабінету Міністрів №878 від 8 вересня 2005 року “Про затвердження типового положення про соціальний гуртожиток” [188], Конвенції ООН про права дитини [115], Європейській конвенції про здійснення прав дітей [74], Всесвітній декларації про забезпечення виживання, захисту та розвитку дітей [46].

Серед наукових досліджень наявна низка праць [22; 44; 75; 99; 157; 276], що висвітлюють питання правового забезпечення соціального захисту

дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, правової адаптації різних категорій населення країни, зокрема і випускників інтернатів, виконання функцій соціальних інститутів щодо забезпечення соціальних прав дітей-сиріт. Зокрема, слід відзначити наукове дослідження О.Бермічевої [22], у якому аналізується соціальні функції держави в системі забезпечення соціальних прав дітей, що залишилися без піклування батьків; О.Наливайка [157], автор якого аналізує результати роботи соціальних інститутів щодо забезпечення прав дитини; наукове дослідження В.Чернея [276], у якому розглянуто комплекс теоретичних і практичних питань, пов'язаних з науковим аналізом правового нігілізму молоді як умови ускладнення соціально-адаптаційного процесу; наукове дослідження О.Карпенко [99], автор якого обґрунтовує переваги виховання сиріт у прийомних сім'ях над утриманням цієї категорії дітей у школах-інтернатах, аналізує труднощі соціальної адаптації вихованців інтернатів у зв'язку з їх вихованням в інтернатних закладах. Останні, на думку дослідниці, втратили свою актуальність в умовах динамічних змін, що відбуваються в сучасному суспільстві.

Доцільно відзначити праці, які висвітлюють питання стосовно умов життя, навчання та виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які утримуються та виховуються в школах-інтернатах [3; 40; 41; 42; 45; 62; 69; 83; 156; 181; 198; 201; 287]. Зокрема, Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка протягом багатьох років досліджує умови життя та виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у школах-інтернатах, а також проблеми, з якими стикаються педагоги, вихователі та власне і самі вихованці інтернатних закладів, труднощі життя випускників після закінчення школи-інтернату та переходу до самостійного життя у їх соціальній адаптації тощо. В межах даного інституту були створені наукові групи, які займаються соціальною роботою та науково-практичними розробками щодо оптимізації методів та

форм практичної діяльності соціальних працівників та педагогів з вихованцями та випускниками шкіл-інтернатів. Так, ще в 2001 році вищезазначений інститут на сторінках своїх публікацій наголошував на ідеї створення соціальних гуртожитків [83], вважаючи, що нагальною потребою для дітей-сиріт з числа випускників шкіл-інтернатів є створення молодіжних гуртожитків чи квартирних блоків на зразок тих, що є в соціальних програмах європейських країн. Ці житлові соціальні програми мають передбачити соціальний супровід молодих людей, допомогу та підтримку в їх соціалізації. Пізніше, відповідно до Закону України “Про житловий фонд соціального призначення” [184] і постанови Кабінету Міністрів №878 від 8 вересня 2005 року, було розпочато відкриття соціальних гуртожитків для випускників шкіл-інтернатів з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування з метою надання їм тимчасового соціального житла та проведення з ними роботи, спрямованої на соціальну адаптацію [188]. За даними Державної соціальної служби для сім’ї, дітей та молоді, станом на 2010 рік в Україні вже відкрито 16 соціальних гуртожитків у різних регіонах країни.

Як зазначалось вище, відповідно до роз’яснення положень вищезазначеної постанови соціальний гуртожиток є закладом тимчасового проживання (до 3-х років) дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, віком від 15 до 18 років, а також осіб з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, віком від 18 до 23 років. Метою діяльності соціального гуртожитку є створення умов для соціальної адаптації осіб, що в ньому проживають, та їх підготовки до самостійного життя.

Відповідно до вищезазначених положень та програми соціальної адаптації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також осіб з їх числа, розробленої Державною соціальною службою спільно з Всеукраїнським благодійним фондом «Крона» та Регіональним ресурсно-навчальним центром з питань соціальної роботи, одним із напрямів роботи,

спрямованої на посилення соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів, визначена правова освіта зазначеної категорії молоді [196].

Правова освіта в соціальних гуртожитках відповідно до змісту програми соціальної адаптації здійснюється за такими напрямками:

- державна підтримка молоді з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;
- майнові і житлові права дітей-сиріт;
- пільги для молоді з числа сиріт;
- установи соціального сервісу;
- навички самоадвокації; цивілізовані методи захисту своїх прав [196, с.7-8].

На нашу думку, засвоєння положень державних законодавчо-нормативних актів щодо державної підтримки та забезпечення соціальних прав випускників шкіл-інтернатів з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також сформовані практичні навички цивілізованого захисту своїх прав можуть значно допомогти юнакам та дівчатам у соціальній адаптації в період переходу до самостійного життя.

Проведений нами аналіз чинного законодавства щодо дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, дозволяє дійти висновку, що національне законодавство стосовно цієї категорії дітей та молоді в цілому орієнтовано на дотримання норм міжнародного права. Воно ґрунтується на Конституції України [116], Конвенції ООН про права дитини [115] та інших міжнародних договорах, ратифікованих Україною.

В останні роки помітно розширено законодавчу базу, яка забезпечує підтримку молоді з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, на основі принципу гуманізму, демократії, принципів захисту прав людини, поваги до особистості, що є ознакою демократичної країни з гуманним суспільним середовищем, духовні цінності якого ґрунтуються на принципах добра, справедливості, милосердя.

Як було зазначено вище, пріоритетним для випускників шкіл-інтернатів є отримання роботи, працевлаштування з метою матеріального забезпечення і задоволення особистих життєвих потреб. Випускник школи-інтернату має знати та відстоювати цивілізованим шляхом своє право на перше робоче місце за отриманою професією, яке гарантується статтею 43 Закону України “Про професійно-технічну освіту” [192], закріплено, що держава гарантує випускникам професійно-технічних навчальних закладів – дітям-сиротам та дітям, які залишились без піклування батьків, – працевлаштування за набутою професією.

Окрім того, існує нормативно-законодавче визначення підтримки молоді в отриманні першого робочого місця. Стаття 7 Закону України “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” [194] передбачає забезпечення працездатній молоді надання першого робочого місця на термін не менше двох років після закінчення або припинення навчання в загальноосвітніх, професійно-технічних і вищих навчальних закладах, завершення професійної підготовки та перепідготовки, а також після звільнення зі строкової військової або альтернативної (невійськової) служби. Держава гарантує надання роботи за фахом на період не менше трьох років молодим спеціалістам – випускникам державних професійно-технічних та вищих навчальних закладів, потреба в яких була визначена державним замовленням.

Сприяти забезпеченню молоді першим робочим місцем має впровадження положень Закону України “Про забезпечення молоді, яка отримала вищу освіту або професійно-технічну освіту, першим робочим місцем із наданням дотацій роботодавцю”. Механізм зацікавленості в прийомі на роботу молодих спеціалістів базується на виплаті роботодавцю дотацій з державного бюджету за умови забезпечення молоді першим робочим місцем терміном на два роки. Розмір дотацій передбачає покриття витрат на виплату основної та додаткової заробітної плати молодого

спеціаліста протягом року. Забезпечення молоді першим робочим місцем здійснюється і контролюється службою зайнятості та центром соціальних служб для сім'ї та молоді.

Таким чином, окреслено чітко прописаний законодавчий механізм, виконання якого гарантує випускнику школи-інтернату отримати першу в житті роботу за набутою спеціальністю, проте насправді існує багато протиріч на цьому шляху, зумовлених державними економічними проблемами.

На нашу думку, дуже важливим для випускника школи-інтернату як суб'єкта адаптаційного процесу є не лише знання законів, які забезпечують право на перше робоче місце, а й уміння застосовувати їх, відстоювати свої права. Для цього випускникові школи-інтернату необхідно допомогти чітко усвідомити як необхідність знання відповідних законів, так і власну відповідальність за свою долю, розуміти необхідність бути наполегливим, проявляти волю в досягненні мети.

Саме подібні питання державної правової підтримки розглядаються на заняттях з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, які проводяться з випускниками шкіл-інтернатів у Київському, Сумському, Бучанському, Кіровоградському, Котовському соціальних гуртожитках, згідно зазначеної вище програми соціальної адаптації.

Ще одним правовим полем, що потребує висвітлення, є забезпечення права випускників шкіл-інтернатів з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, на здобуття вищої та професійної освіти.

Відповідно до Закону України "Про професійно-технічну освіту" держава гарантує дітям-сиротам та дітям, позбавлених батьківського піклування, переважне право на зарахування до професійно-технічних навчальних закладів [192].

З метою заохочення молоді до здобуття вищої освіти, моральної та матеріальної підтримки студентів професійно-технічних закладів з числа

дітей-сиріт та малозабезпечених сімей постановою Верховної Ради України “Про застосування соціальних стипендій Верховної Ради України для студентів професійно-технічних закладів та вищих навчальних закладів з числа дітей-сиріт та малозабезпечених сімей” ухвалено 150 соціальних стипендій та визначено порядок їх призначення.

Таким чином, закони України, які передбачають можливість отримання випускником школи-інтернату професійно-технічної та вищої освіти, значно розширюють можливість самореалізації в суспільстві кожного випускника школи-інтернату, сприяють створенню умов через освіту отримати омріяну професію, реалізувати свої здібності та досягти життєвого успіху.

Це свідчить, що при бажанні, підтриманому цілеспрямованою дією та працею, випускник інтернату може “як всі”, що є для нього дуже важливим, отримати вищу освіту, а не лише професійно-технічну, як це було зазначено до останнього часу.

Юнаки та дівчата часто відзначають, що у них в інтернаті навчались учні, які побудували кар’єру керівника, підкорили вершини інших професій, щоправда таких небагато, близько 10% відповідно до соціологічних даних Українського інституту соціальних досліджень [83]. Це ті приклади успішності, до яких прагнуть молоді люди, що не мають підтримки в сім’ях.

Можливість розпочати життєвий шлях “на рівних”, подібно до однолітків з сімей, вселяє віру випускника інтернату в себе, мобілізує його внутрішні сили, адаптаційний потенціал, що включає волю, увагу, емоційну напруженість [113], сприяє формуванню відповідних до соціально-адаптаційного процесу рис характеру, що, у свою чергу, створює передумови до більш впевненого вступу в самостійне життя.

Соціально-економічна підтримка випускників шкіл-інтернатів з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, забезпечується рядом законів, а саме Законом України “Про охорону дитинства” (стаття 25)

[189]. Згідно даного закону, утримання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, забезпечує держава.

Окрім того, у постанові Кабінету Міністрів України № 226 від 5 квітня 1994 року “Про поліпшення виховання, навчання, соціального захисту та матеріального забезпечення дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування” зазначається, що дітям-сиротам і дітям, позбавленим батьківського піклування, після досягнення ними 18-річного віку виплачується одноразова грошова допомога, незалежно від форм їхнього влаштування [191].

Змістовим наповненням постанов Кабінету Міністрів України [187; 191] № 226 від 5 квітня 1994 року “Про поліпшення виховання, навчання, соціального захисту та матеріального забезпечення дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування”, № 823 від 25 серпня 2005 року “Про затвердження порядку надання одноразової допомоги дітям-сиротам і дітям, позбавленим батьківського піклування, після досягнення 18-річного віку”, Закону України “Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування” [185], Наказу Міністерства освіти і науки України №763 від 17 листопада 2003 року [186] затверджено порядок надання соціально-економічної підтримки дітям-сиротам і дітям, позбавленим батьківського піклування.

Зазначені документи дозволяють стверджувати, що державою створена досить широка законодавча база соціально-економічної підтримки випускників шкіл-інтернатів, яка передбачає механізм захисту сироти на шляху її соціальної адаптації. Завдання для колишніх вихованців інтернату полягає в тому, щоб на основі набутих знань та застосування відповідних законів, у цивільний спосіб отримати державну підтримку з метою власної успішної адаптації та власного соціального становлення.

Проте, слід зазначити, що окрім соціально-економічних труднощів, які трапляються при переході до самостійного життя випускників шкіл-

інтернатів, досить гостро постає проблема стосовно їхнього житла. За умов його відсутності деяким випускникам шкіл-інтернатів доводиться повертатися до батьків, які свого часу згідно з законами були позбавлені батьківських прав. В основному юнаки та дівчата не бажають повертатися до батьків з причин аморального способу життя таких батьків або через втрату відчуття родинності з ними.

Відповідно до статті 47 Конституції України [116, Стаття 47], кожен має право на житло, держава створює умови, за яких кожний громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду. Громадянам, які потребують соціальної підтримки, соціальне житло надається державою та органами місцевого самоврядування безкоштовно або за доступну для них платню відповідно до закону.

Розв'язання цієї проблеми бере на себе держава та місцеві органи, створюючи соціальні гуртожитки або використовуючи студентські гуртожитки закладів освіти як місця тимчасового проживання колишніх вихованців інтернатів. Проте, звісно, це не вирішує остаточно проблему житла. Тому набуті випускниками шкіл-інтернатів знання та застосування відповідних законів і постанов, які стосуються питань житла та інших питань соціальної підтримки випускників шкіл-інтернату, набувають чималої ваги у процесі соціальної адаптації даної категорії молоді.

Аналіз реальної ситуації, що відображає суть житлової проблеми, дозволив виявити ще один аспект, який стосується дітей-сиріт. Згідно зі статтею 25 Закону України “Про охорону дитинства” [189], у випадку передачі дитини під опіку (піклування), влаштування до державної установи (дитячий будинок, школа-інтернат), дитячий будинок сімейного типу або прийомну сім'ю житлове приміщення, у якому вона мешкала, зберігається за дитиною протягом усього часу проживання в установі або родині. На цей термін житло може бути передане в оренду громадянам, але з обов'язково

укладеною угодою, згідно з якою вона повертається дитині після досягнення нею повноліття.

Важливою умовою щодо захисту прав дитини-сироти і відповідно до статті 32 Закону України “Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування” [185], відповідальність за збереження житла і повернення його дітям-сиротам та дітям, позбавленим батьківського піклування, несуть місцеві державні адміністрації, органи місцевого самоврядування (за місцем проживання дітей до їх влаштування у відповідний заклад чи сім’ю).

Звичайно, є частина випускників шкіл-інтернатів, яка з різних причин не має житла. Тоді постає питання про необхідність соціального житла. Надання соціального житла регулюється Законом України “Про житловий фонд соціального призначення” [184] та постанова Кабінету Міністрів №878 від 8 вересня 2005 року “Про затвердження типового положення про соціальний гуртожиток [188].

Таким чином, підсумовуючи висвітлені питання, можна стверджувати, що законодавча база забезпечення соціально-економічних прав випускників шкіл-інтернатів з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування є достатньо розвиненою. Вона охоплює основні проблеми, з якими стикаються молоді люди після закінчення школи-інтернату при переході до самостійного життя. Закони соціальної підтримки і захисту випускників школи-інтернату з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які базуються на Конституції України та Конвенції ООН про права дитини, за своєю суттю відображають гуманістичну основу українського суспільства.

Аналіз практичного досвіду дозволяє зробити висновок, що дуже важливо, щоб вихованці шкіл-інтернатів усвідомлювали думку про те, що вони самі володіють необхідним потенціалом, який за певних умов допоможе їм досягти життєвих цілей, реалізуватись у соціумі. При цьому закони, які

забезпечують соціально-економічну підтримку дітей-сиріт, передбачають всі можливі шляхи допомоги їм у цьому. Саме знання цих законів та умінь їх застосовувати може допомогти випускникам шкіл-інтернатів успішно адаптуватись до умов сучасного життя і до різноаспектного за своїми інтересами соціуму.

Таким чином, розкриті в першому розділі питання, а саме: змістова сутність процесу соціальної адаптації особистості, характерні особливості сучасного соціокультурного середовища, чинники соціальної адаптації випускників шкіл-інтернату, законодавча база соціальної підтримки зазначеної категорії молоді та результати першого зрізу констатувального етапу експерименту дозволяють уточнити і розширити поняття *“соціальна адаптація випускників шкіл-інтернатів”* як процес, який спрямований на взаємодію випускників шкіл-інтернатів з новим соціальним оточенням, в основу якого покладено сформованість умінь інтегруватись у конкретний соціум завдяки активній комунікативній і соціально-практичній діяльності, усвідомленню та прийняттю соціокультурних цінностей, норм моралі і правил соціальної поведінки, умінню застосовувати закони щодо правової підтримки, завдяки активному засвоєнню нової соціальної ситуації та набуттю соціального досвіду, що посилює процес соціалізації й оптимізує соціально-адаптаційний процес.

Це дозволяє нам перейти до визначення критеріїв, показників і рівнів соціальної адаптованості випускників шкіл-інтернатів, визначення і обґрунтування педагогічних умов соціально-адаптаційного процесу та розробки педагогічного забезпечення покращення соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів у соціокультурному середовищі.

Висновки до першого розділу

1. Аналіз змісту й особливостей соціальної адаптації особистості дозволяє

стверджувати, що зазначений процес базується на мотиваційній спрямованості, ціннісних орієнтаціях, знаннях і соціально значущій діяльності та охоплює біологічну, психічну та соціальну сфери особистості.

Результати аналізу психолого-педагогічної літератури дозволяють дійти висновку, що випускники шкіл-інтернатів мають значні труднощі у соціальній адаптації. Доведено, що специфіка соціальної адаптації дітей, які виховуються в закладах інтернатного типу зумовлена емоційною та когнітивною депривацією, порушенням системи дитячо-батьківських стосунків та певною відмежованістю випускників шкіл-інтернатів від соціокультурного простору.

Зміст соціально-адаптаційного процесу випускників шкіл-інтернатів полягає в активному пристосуванні до нового соціального середовища завдяки дії таких соціальних факторів, як міжособистісні стосунки, суспільна діяльність, соціальні зв'язки, спілкування тощо, які супроводжуються засвоєнням суспільних цінностей, норм моралі, зразків поведінки, властивих конкретному соціокультурному середовищу.

Тому своєчасне створення позитивно спрямованого і ціннісно орієнтованого мікросоціуму, у якому проводиться соціально-педагогічна робота з випускниками шкіл-інтернатів, сприяє посиленню соціально-адаптаційного процесу

2. На основі аналізу теоретичних положень у контексті дослідження було обґрунтовано та уточнено поняття “соціокультурне середовище”, а також охарактеризовано сутнісну основу сучасного соціокультурного середовища.

Під соціокультурним середовищем визначаємо середовище для існування, життєдіяльності та розвитку людини, яке віддзеркалює особливості суспільства, форми організації життя й діяльності, людські стосунки, пріоритетні цінності та умови реалізації особистісних і соціально значущих потреб.

Також нами було уточнено і розширено поняття “соціальна адаптація випускників шкіл-інтернатів” як процес, який спрямований на взаємодію випускників шкіл-інтернатів з новим соціальним оточенням, в основу якого покладено сформованість уміння інтегруватись у конкретний соціум завдяки активній комунікативній і соціально-практичній діяльності, усвідомленню та прийняттю соціокультурних цінностей, норм моралі і правил соціальної поведінки, умінню застосовувати закони щодо правової підтримки, завдяки активному засвоєнню нової соціальної ситуації та набуттю соціального досвіду, що посилює процес соціалізації й оптимізує соціально-адаптаційний процес.

У розділі визначені й обґрунтовані чинники, що сприяють покращенню соціально-адаптаційного процесу, а саме: мотиваційна спрямованість випускників шкіл-інтернатів на успішну інтеграцію в сучасний соціум; прийняття випускниками шкіл-інтернатів норм моралі та цінностей сучасного суспільства; комунікативні уміння; соціально-правова освіта; вплив змістового аспекту соціокультурного середовища, а також висвітлено соціально-практичну діяльність соціальних гуртожитків для випускників шкіл-інтернатів, спрямована на покращення соціальної адаптації молоді з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

3. На основі теоретичного та практичного аналізу соціокультурного середовища та об’єктивних причини труднощів самостійного життя в ньому випускників шкіл-інтернатів, а також аналізу причин ускладнень їх соціальної адаптації проаналізовано наявну в Україні законодавчо-нормативну базу соціального захисту вихованців інтернатних закладів, яка потребує засвоєння та уміння користуватись випускниками шкіл-інтернатів законами при відстоюванні власних прав та усвідомлення ними обов’язків громадян країни, що, безперечно, значно допоможе в процесі соціальної адаптації.

Все викладене вище дозволяє розглядати соціальну адаптацію випускників шкіл-інтернатів у соціокультурному середовищі як один із інтеграційних проявів соціально-педагогічного процесу.

З метою виходу на експериментальний етап постала необхідність визначення критеріїв, показників і рівнів соціальної адаптованості випускників шкіл-інтернатів.

РОЗДІЛ 2

ПЕДАГОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОЦЕСУ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ВИПУСКНИКІВ ШКІЛ-ІНТЕРНАТІВ

У розділі описано експериментальний етап дисертаційного дослідження, визначені критерії та показники рівнів соціальної адаптованості випускників шкіл-інтернатів, проаналізовано причини низького рівня соціально-адаптаційного процесу юнаків та дівчат з числа випускників шкіл-інтернатів для дітей сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Визначені та обґрунтовані педагогічні умови покращення процесу соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів, які покладені в основу моделювання соціально-педагогічної роботи із зазначеною категорією молоді, що має на меті покращення їх рівнів соціальної адаптованості.

Описано та проаналізовано результати дослідно-експериментальної роботи з випускниками шкіл-інтернатів, що проводилась за розробленою експериментальною програмою з метою покращення соціальної адаптації молоді з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у сучасному соціокультурному середовищі.

2.1. Критерії, показники та рівні соціальної адаптованості випускників шкіл-інтернатів

На основі аналізу наукової літератури з питань адаптації ми дійшли висновку, що соціальна адаптація випускників шкіл-інтернатів – це багаторівневий та одночасно цілісний процес, суть якого полягає в пристосувальній та перетворюючій взаємодії випускників шкіл-інтернатів з соціальним середовищем. Цей процес базується на засвоєнні вихованцями інтернатного закладу суспільних норм поведінки, системи цінностей та соціального досвіду шляхом поступового їх перетворення в особистісні

норми, правила та цінності, що сприяє встановленню відповідної соціальної рівноваги між самими випускниками інтернату та соціумом.

Під соціальною рівновагою ми розуміємо задоволення соціально значущих потреб випускника інтернатного закладу, які за суттю максимально співпадають з суспільними потребами і відображають рівень його соціальної адаптованості.

На даному етапі експериментального дослідження з метою виявлення рівнів соціальної адаптованості випускників шкіл-інтернатів нам необхідно було вирішити наступні завдання:

- розробити критерії оцінювання соціальної адаптованості випускників шкіл-інтернатів;
- визначити й охарактеризувати показники соціальної адаптованості випускників шкіл-інтернатів;
- визначити рівні соціальної адаптованості випускників шкіл-інтернатів та здійснити їх аналіз.

Констатувальний експеримент проводився на базі соціальних гуртожитків міст Києва, Кіровограда, Котовська, Сум, центру соціальної адаптації Бучанської загальноосвітньої школи-інтернату для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, центру соціальної адаптації школи-інтернату №17 м.Києва. Дослідженням було охоплено 202 особи з числа випускників шкіл-інтернатів.

Як зазначалось вище, соціальна адаптація випускників шкіл-інтернатів є багаторівневим та багатофакторним процесом.

Зазначимо, що рівень соціальної адаптованості випускників шкіл-інтернатів, безперечно, пов'язаний з умовами виховання та оточуючим соціальним кліматом.

Враховуючи відповідний соціальний клімат соціальних гуртожитків, напрями соціально-педагогічної роботи, а також те, що приблизно за два роки людина в основному адаптується в соціально-культурному середовищі

(параграф 1.2), нами були відібрані учасники констатувального етапу експерименту з числа випускників шкіл-інтернатів першого року проживання в соціальних гуртожитках.

Відповідно до особливостей протікання соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів згідно із соціально-педагогічним спрямуванням даного процесу, на констатувальному етапі експерименту необхідно було визначити, на якому рівні випускники шкіл-інтернатів володіють нормами і правилами спілкування як провідного виду діяльності в соціально-адаптаційному процесі; визначити обізнаність випускників шкіл-інтернатів щодо законодавчих основ забезпечення соціальної підтримки молоді з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, оскільки соціальну підтримку під час соціальної адаптації випускникам шкіл-інтернатів забезпечує держава через чинну законодавчу базу; а також необхідно було визначити, як випускники шкіл-інтернатів володіють практичними вміннями інтегруватись у соціокультурне середовище шляхом соціальної взаємодії на основі усвідомлення та прийняття суспільних цінностей, норм моралі і правил соціальної поведінки.

Відповідно до зазначеного вище, нами були розроблені наступні критерії оцінювання соціальної адаптованості випускників шкіл-інтернатів: комунікативність; правова освіченість; інтегрованість у соціокультурне середовище.

Критерій *“комунікативність”* характеризується такими показниками як: знання норм і правил спілкування; бажання оволодіння і підвищення власної культури спілкування; вміння включатися в активну комунікативну діяльність.

Критерій *“правова освіченість”* характеризується наступними показниками: знання змісту законодавчих норм щодо соціально-правової підтримки випускників шкіл-інтернатів; усвідомлене володіння правовими знаннями і вміннями при використанні правових норм; вміння

Критерії та показники соціальної адаптованості випускників шкіл-інтернатів

Критерії	Показники			Методи діагностики соціальної адаптованості випускників шкіл-інтернатів
	Знання	Мотиваційні прагнення	Уміння	
<i>Комунікативність</i>	знання норм і правил спілкування	бажання оволодіння і підвищення власної культури спілкування	уміння включатись в активну комунікативну діяльність	- метод бесіди; - ігрові вправи на виявлення комунікативного рівня; - методика “КОЗ”; - ранжування потреби в активному спілкуванні
<i>Правова освіченість</i>	знання змісту законодавчих норм щодо соціально-правової підтримки випускників шкіл-інтернатів	усвідомлене володіння правовими знаннями і вміннями при використанні правових норм	уміння використовувати набуті правові знання під час соціально-адаптаційного процесу	- групові опитування; - індивідуальні бесіди; - ситуативні вправи; - обговорення та аналіз життєвих ситуацій, які потребують вміння застосовувати нормативні акти
<i>Інтегрованість у соціокультурне середовище</i>	обізнаність правил соціальної взаємодії у соціокультурному середовищі на міжособистісному, груповому, колективному рівнях, а також з різними соціальними інституціями)	прагнення до оволодіння уміннями і навичками соціально значущої діяльності	уміння соціальної взаємодії	- тест «Соціальні навички» (за Ю.Валентником); - анкетування: «Життєві цілі та прагнення»; - аналіз ситуативних вправ; - педагогічне спостереження; - метод експертних оцінок

використовувати набуті правові знання під час соціально-адаптаційного процесу.

Критерій *“інтегрованість у соціокультурне середовище”* характеризують наступні показники: обізнаність правил соціальної взаємодії у соціокультурному середовищі на міжособистісному, груповому, колективному рівнях, а також з різними соціальними інституціями; прагнення до оволодіння уміннями і навичками соціально значущої діяльності; уміння соціальної взаємодії.

Окреслені показники і критерії потребували вибору методів діагностики рівнів соціальної адаптованості випускників шкіл-інтернатів, які відображені в таблиці 2.1.

Критерії і показники покладені в основу визначення рівнів соціальної адаптованості випускників шкіл-інтернатів, яких ми визначили три: високий, середній та низький.

За критерієм *“комунікативність”* (Додаток А) *високий рівень* соціальної адаптованості характеризується: володінням знаннями щодо правил мовленнєвої поведінки відповідно до норм і правил спілкування, прийнятих у сучасному суспільстві; високим прагненням щодо оволодіння культурою спілкування; умінням вступати в активне спілкування, проявляти позитивні емоції і відкритість співрозмовникові, застосовуючи відповідні способи спілкування з різними людьми і в різних сферах життєдіяльності.

Середній рівень соціальної адаптованості випускників шкіл-інтернатів за означеним критерієм характеризується: недостатніми знаннями мовленнєвої поведінки відповідно до норм і правил спілкування прийнятих у сучасному суспільстві; недостатнім прагненням щодо оволодіння культурою спілкування; обмеженістю уміння включатися в активну комунікативну діяльність; проявом певних труднощів у вираженні позитивних емоцій, ввічливості, готовності бути відкритим співрозмовникові.

Низький рівень за критерієм комунікативність характеризує: відсутність знань норм і правил спілкування; відсутність бажання оволодіння і підвищення культури спілкування; відсутність уміння включатися в активну комунікативну діяльність, що проявляється у скутості або навпаки – надмірній розкутості у процесі спілкування, у невмінні дотримуватись культури спілкування.

Так, *високий рівень* соціальної адаптованості за критерієм **“правова освіченість”** характеризується: ґрунтовними знаннями змісту нормативних актів чинного законодавства щодо соціально-правової підтримки випускників шкіл-інтернатів з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; високим усвідомленням необхідності застосування зазначених нормативних актів під час соціальної адаптації; вмінням використовувати їх у соціально-адаптаційному процесі (Додаток А, табл. А 2).

Середній рівень характеризується: недостатніми знаннями змісту нормативних актів чинного законодавства щодо соціально-правової підтримки випускників шкіл-інтернатів; недостатнім усвідомленням необхідності застосування зазначених нормативних актів під час соціальної адаптації; недостатнім вмінням використовувати їх у соціально-адаптаційному процесі.

Низький рівень характеризується: відсутністю знань змісту нормативних актів чинного законодавства щодо соціально-правової підтримки випускників шкіл-інтернатів; неусвідомленням необхідності застосування зазначених нормативних актів під час соціальної адаптації; невмінням використовувати їх у соціально-адаптаційному процесі.

Під час констатувального експерименту та діагностики рівнів соціальної адаптованості випускників шкіл-інтернатів ми вважали за доцільне звернути особливу увагу на критерій інтегрованість у конкретний соціум, оскільки в ньому найбільш повноцінно проявляються характерологічні ознаки попередніх двох критеріїв в комплексному вираженні.

За критерієм “**інтегрованість у соціокультурне середовище**” (Додаток А, табл. А.3): *високий рівень* соціальної адаптованості характеризується: високою обізнаністю з правилами суспільної взаємодії у соціокультурному середовищі; прагненням до оволодіння уміннями і навичками різних форм суспільної взаємодії; активною взаємодією з соціальним середовищем на основі усвідомлення та прийняття випускником школи-інтернату суспільних цінностей, норм моралі і правил соціальної поведінки, що проявляється в умінні визначати соціально значущі життєві цілі та організовувати власну життєдіяльність на шляху їх досягнення.

Середній рівень за означеним критерієм характеризує: недостатня обізнаність правил соціальної взаємодії; неповне усвідомлення та лише часткове прагнення до оволодіння формами міжособистісної, групової, колективної та інших форм суспільної взаємодії; недостатні вміння взаємодії у конкретному соціумі.

Низький рівень соціальної адаптованості за критерієм інтегрованість у соціокультурне середовище характеризує: незнання суспільних норм і правил взаємодії з соціальним середовищем; відсутність прагнення до оволодіння різними формами суспільної взаємодії відповідно до норм моралі і правил поведінки, прийнятих у сучасному соціокультурному середовищі; відсутність умінь соціальної взаємодії, оскільки не усвідомлені основні суспільні цінності, норми моралі, а також не засвоєнні правила соціальної поведінки.

Здійснивши аналіз та узагальнивши змістові характеристики рівнів соціальної адаптованості випускників шкіл-інтернатів ми мали змогу визначити узагальнену характеристику рівнів за вищезазначеними критеріями. Звідси кожен із трьох рівнів охоплює зміст трьох критеріїв, що дозволяє здійснювати оцінювання прояву їх показників і робити заміри зазначених рівнів та презентувати їх у абсолютних та відсоткових числах.

Високий рівень соціальної адаптованості випускників шкіл-інтернатів характеризується: високими знаннями та уміннями обирати адекватні форми

спілкування; проявом позитивних емоцій; уміннями будувати мовленнєву поведінку відповідно до норм культури спілкування; активною взаємодією з соціальним середовищем на основі усвідомлення та прийняття суспільних цінностей, норм моралі і правил соціальної поведінки; умінням свідомо і обґрунтовано визначати соціально значущі життєві цілі та організовувати власну життєдіяльність на шляху їх досягнення; володінням ґрунтовними знаннями змісту правових норм щодо соціально-правової підтримки випускників шкіл-інтернатів з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, усвідомленим застосуванням правових норм під час соціальної адаптації, достатнім вмінням використовувати їх у соціально-адаптаційному процесі; а також високий рівень соціальної адаптованості характеризується активною соціальною взаємодією.

Середній рівень соціальної адаптованості випускників шкіл-інтернатів характеризується: неповним володінням комунікативними знаннями, уміннями і навичками; недостатньо активною взаємодією із соціальним середовищем, недостатнім усвідомленням і лише частковим прийняттям суспільних цінностей, норм моралі і правил соціальної поведінки, недостатніми уміннями визначати соціально значущі життєві цілі та досягати їх, не досить активним проявом соціальної діяльності; недостатніми знаннями правових норм щодо соціально-правової підтримки випускників шкіл-інтернатів, недостатніми уміннями використовувати правові норми під час соціально-адаптаційного процесу.

До *низького* рівня соціальної адаптованості відносяться випускники шкіл-інтернатів, які повноцінно не володіють знаннями про норми і правила спілкування, прийнятих у соціокультурному середовищі, і тому не готові здійснювати адекватну мовленнєву поведінку та вступати в активне спілкування; не вміють взаємодіяти з соціальним середовищем, оскільки не усвідомлюють суспільних цінностей, норм моралі і правил соціальної поведінки; не вміють давати оцінку різним життєвим ситуаціям, ставити життєві цілі, організовувати та брати участь у соціальній діяльності; не

знають зміст правових норм щодо їхньої соціально-правової підтримки; не усвідомлюють необхідності застосування правових норм під час соціально-адаптаційного процесу, не вміють їх використовувати в період соціальної адаптації.

Отже, з метою оцінки рівнів соціальної адаптованості нам необхідно було обрати адекватні методи і методики. Дані наукового дослідження С.Кисильова [102] дозволяють констатувати, що методи і методики дослідження рівнів соціальної адаптованості людини у педагогічній та психологічній науках здійснюються за двома напрямками: у педагогіці методики базуються на оцінюванні поведінки тих, хто адаптується, у психологічних науках – на основі виявлення рівня самооцінки особи та її особистісних якостей. Зрозуміло, що таке розмежування є умовним, оскільки дослідження окремих сторін поведінки неможливе без дослідження особистісних якостей людини. Проте саме педагогічний аспект оцінки соціальної адаптованості здійснюється через визначення характеру особистісного проектування життя і організації соціальної поведінки, що водночас надає пристосувальній діяльності особистості адаптивно-перетворюючого характеру як по відношенню до самої особистості, так і до соціального середовища.

У межах нашого педагогічного дослідження і виходячи з його мети ми застосовували методи, які дозволили здійснити діагностику рівнів соціальної адаптованості випускників шкіл-інтернатів відповідно до характеру їх особистісно значущої соціальної поведінки та діяльності, що ґрунтуються на ціннісних орієнтаціях вихованців інтернатних закладів, їхній соціально спрямованій мотивації та на сформованих соціально значущих уміннях і навичках.

До такої групи методів ми відносимо: анкетування, бесіди, опитування, педагогічне спостереження, розв'язання гіпотетичних ситуацій різного змісту і рівня складності, аналіз ситуативних вправ, рольові ігри, метод експертних

оцінок, а також якісно-кількісний порівняльний аналіз отриманих результатів.

Діагностування соціальної адаптованості за показниками критерію комунікативність відбувалося протягом бесід, що торкалися різних аспектів життєдіяльності випускників шкіл-інтернатів, під час яких нами виявлялись комунікативні уміння та навички випускників шкіл-інтернатів. Протягом обговорень різних питань були зафіксовані наступні прогалини в уміннях і навичках спілкування випускників шкіл-інтернатів: юнаки і дівчата погано уміють будувати мовленнєву поведінку відповідно до норм і правил спілкування, прийнятих у сучасному суспільстві; майже не володіють культурою спілкування, обмежені в прояві позитивних емоцій та відкритості співрозмовникові; не вміють включатися в активне спілкування.

З метою діагностування уміння спілкуватись нами були проведені ігрові вправи з випускниками шкіл-інтернатів. Ця робота продемонструвала ті труднощі, з якими стикаються юнаки і дівчата в зазначеному процесі. Однією із таких вправ була вправа “Якості та вміння, важливі для ефективного спілкування” за методикою В.Гуріної [64].

Кожному з учасників пропонувалось самостійно скласти протягом 5 хвилин список якостей та вмінь людини, які необхідні їй для ефективного спілкування. Загальновідомо, що характерологічними якостями ефективного спілкування є доброзичливість, відкритість, ініціативність, безпосередність, щирість тощо. Після того, коли кожен із учасників склав власний список якостей ефективного спілкування, проводився дискусійний аналіз зафіксованого. Метою цього було створити узагальнений список якостей, який було представлено на плакаті. Після завершення роботи було спільне обговорення з метою з'ясування, наскільки список, складений кожним учасником індивідуально, відрізняється від зведеного списку якостей, що вибудований за рейтингом їх значущості.

Далі юнакам та дівчатам пропонувалось назвати відомі правила спілкування, серед яких були названі такі: бути відкритим співрозмовникові, не перебивати, уважно слухати, зрозуміло висловлюватись тощо.

Зазначимо, що виконання цих вправ, особливо їх самостійної частини, було досить складним для молодих людей, що свідчить про відсутність у юнаків і дівчат знань щодо побудови ефективного міжособистісного спілкування.

Стосовно виявлення якостей невербальної комунікації (зокрема, жестів, зорового контакту, міміки) випускникам інтернату було запропоновано підготувати невеликі повідомлення на довільну тему, серед яких були і такі: “Мої найкращі друзі”, “Яскраві події мого життя”, “Світ, у якому я живу”, “Мої дитячі мрії” тощо.

Володіння невербальними засобами спілкування нами оцінювалося за шкалою (достатньо, адекватно, погано) за ознаками: використання жестикуляції (вільна, не занадто активна і не пасивна), погляд (до слухачів, на стелю, підлогу чи у вікно), міміка (жива, посмішка), голос (природній, не крикливий або занадто тихий тощо). Відповідно до результату ми виявили, що юнаки та дівчата мають значні труднощі у використанні невербальних засобів спілкування. Спостерігалась скованість у жестах і міміці, невміння тримати зоровий контакт, певна напруженість у спілкуванні.

Також з метою визначення рівнів соціальної адаптованості випускників інтернатів за показниками критерію комунікативність нами була застосована методика “КОЗ” (оцінка комунікативних і організаторських здібностей). Відповідно до запропонованих питань опитувальника КОЗ (Додаток В), респонденти мали відповісти на питання, які для них є домінуючими. Відповідати необхідно було швидко, не замислюючись над деталями, звертаючи увагу лише на перші слова в запитанні. Відповіді необхідно було давати у формі: “Так” чи “Ні”.

Наприклад, відповідаючи на питання: “Чи багато у Вас друзів, з якими Ви постійно спілкуєтесь?”, увага, в першу чергу, звертається на слово

“багато”; або в запитанні “Чи маєте Ви прагнення до налагодження нових знайомств з різними людьми?”, увага акцентується на слові “прагнення”.

Ми звернули увагу на те, що із загальної кількості питань найчастіше були дані негативні відповіді на такі з них: “Чи легко Ви встановлюєте контакти з незнайомими людьми?”, “Чи легко Вам звикати до нового колективу?”, “Чи дійсно Ви маєте багато друзів?”, “Чи часто у вирішенні важливих справ Ви берете ініціативу на себе?”, “Чи подобається Вам постійно знаходитись серед людей?”, “Чи берете Ви участь у суспільно-корисній роботі?”, “Чи завжди з бажанням Ви приступаєте до організації справ, необхідних для ваших товаришів?” тощо.

Навіть при попередньому аналізі результатів тестування виявлено, що негативні відповіді на зазначені вище питання засвідчують наявні труднощі у випускників шкіл-інтернатів у плані спілкування та взаємодії з іншими людьми. Остаточна обробка результатів тестування визначалась відповідно до набраних балів, кількість яких відповідає рівню комунікативних та організаторських умінь респондентів.

Необхідно зазначити, у процесі дослідження нами було з’ясовано, що значна частина молодих людей (біля 50% із 202 мешканців соціальних гуртожитків) працюють у сферах обслуговування населення: перукарнях, готелях, установах харчування, магазинах, кінотеатрах, видавництвах тощо. Понад 25% дівчат (від 107 осіб) працюють секретарями установ та організацій або навчаються за цією спеціальністю. Тобто їх професійна діяльність пов’язана, насамперед, зі спілкуванням з різними людьми.

Тому нам необхідно було з’ясувати, чи усвідомлюють респонденти те, що їх професійна діяльність як одна з сторін соціальної адаптованості вимагає включення кожного з них у сферу активного спілкування?

З цією метою нами було проведено опитування випускників інтернатів щодо того, чи потрібно володіти уміннями і навичкам спілкування відповідно до соціально прийнятих правил у їх професійній діяльності.

Варто зазначити те, що 53% хлопців (від 94 осіб) та 71,43% дівчат із (108 осіб) вважають, що в їх професіях уміння правильно спілкуватись є однією з причин, яка визначає професійний успіх, а відтак і успішну взаємодію з суспільством на професійному рівні. Дана група респондентів також вважає, що уміння спілкуватись не тільки рідною, а ще і іноземною, зокрема, англійською мовою як такою, що достатньо широко використовується у сучасному соціокультурному середовищі (Інтернет, численні професії, освіта тощо), а також володіння соціокультурними аспектами спілкування можуть сприяти успішному входженню молоді в сучасний соціокультурний простір, який характеризується глобалізацією в різних сферах людської діяльності, потужним інформаційним потоком та можливістю використання інформаційних технологій у різних соціальних галузях. Крім того, погляд зазначених респондентів на необхідність іншомовного спілкування, насамперед, у їх професійній діяльності, а також у процесі життєдіяльності в цілому спонукало нас до проведення анкетування з метою дослідження того, у яких видах діяльності можна і хотіли б використовувати іншомовне спілкування випускники шкіл-інтернатів (Додатки Б).

Серед таких видів діяльності 94 юнака та 107 дівчат називали виконання ними професійних обов'язків – 79%, використання Інтернету – 67% , при цьому у хлопців ця діяльність визначена показником 91%, у дівчат – 44%, при продовженні навчання – 61%, у спілкуванні з молоддю з інших країн – 55%, при читанні художньої літератури, газет, журналів, переглядаючи фільми, телепередачі, слухаючи радіо з метою саморозвитку і отримання необхідної інформації – 42% та ін.

Аналіз відповідей на поставлене запитання щодо використання іншомовного спілкування випускниками шкіл-інтернатів у різних видах діяльності дозволив нам дійти висновку про паралельне використання в соціально-педагогічному процесі національних і іномовних соціокультурних

аспектів спілкування, спрямованих на професійну, особистісну або іншу соціальну діяльність.

Отже, ці дані та попередні підрахунки дозволили нам отримати результати щодо соціальної адаптованості за показниками критерію комунікативність, що відображено в таблиці 2.1.

За отриманими результатами 47% з 202 респондентів володіють знаннями норм і правил спілкування; 70% з 202 респондентів бажають оволодіти або підвищити власну культуру спілкування; 37% з 202 респондентів вміють включатись в активну комунікативну діяльність.

Отримані результати свідчать, що ті з випускників шкіл-інтернатів, які володіють знаннями норм і правил спілкування, у своїй більшості також вміють включатись в активну комунікативну діяльність. Підвищити ж культуру спілкування бажають як зазначені вище респонденти, так і ті, хто прагнуть оволодіти цими навичками вперше.

Таблиця 2.2

Оцінка показників критерію “комунікативність”

№ п/п	Показники	Частка респондентів у %						Всього
		Випускники шкіл-інтернатів (202особи)						
		випускники шкіл-інтерн. Київського соц.гуртожитку	випускники шкіл-інтерн. Сумського соц.гуртожитку	випускники шкіл-інтерн.Кіровоградського соц.гуртожитку	випускники шкіл-інтерн.Бучанського соц.гуртожитку	випускники шкіл-інтерн.Котовського соц.гуртожитку	випускники школи-інтерн. №17 м.Києва	
1.	Володіють знаннями норм і правил спілкування	48%	44%	45%	54%	45%	46%	47%
2.	Бажання оволодіти або підвищити власну культуру спілкування	74%	69%	66%	73%	72%	68%	70%

Продовження таблиці 2.2

3.	Уміння включатись в активну комунікативну діяльність	34%	40%	32%	42%	35%	39%	37%

Відповідно до характеристик рівнів показників за критерієм “комунікативність”: за показником володіння знаннями щодо норм і правил спілкування високому рівню з 202 респондентів відповідає 15% респондентів (30 осіб), середньому 32% респондентів (65 осіб), ті з випускників шкіл-інтернатів, які не володіють нормами і правилами спілкування віднесені до низького рівня і становлять 53% (107 осіб); за показником бажання оволодіти або підвищити власну культуру спілкування 20% (40 осіб) відповідають високому рівню соціальної адаптованості, 50% – середньому (101 особа); відповідно 30% (61 особи) віднесені до респондентів з низьким рівнем соціальної адаптованості за означеним показником; і за показником вміння включатись в активну комунікативну діяльність 10% (20 осіб) відповідають високому рівню, 27% (55 осіб) – середньому, 63% (127 осіб) – низькому.

Змістова характеристика наступного критерію та його показників викликала потребу звернути увагу на те, чи володіють випускники шкіл-інтернатів – мешканці соціальних гуртожитків – знаннями змісту нормативних актів чинного законодавства щодо соціально-правової підтримки молоді з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. З цією метою нами були проведені групові опитування. Випускникам шкіл-інтернатів було запропоновано дати письмові відповіді на наступні питання: “Які нормативні акти щодо державної підтримки молоді в працевлаштуванні за набутою професією Вам відомі?”, “Назвіть закони, відповідно до яких держава надає Вам право на здобуття вищої чи професійної освіти”, “Які закони і постанови гарантують надання Вам соціально-економічної підтримки в період переходу до самостійного

життя?”, “Чи відомі Вам закони і постанови, які стосуються питання забезпечення житлом випускників шкіл-інтернатів?” Надані випускниками шкіл-інтернатів відповіді дозволили нам з’ясувати, чи обізнані випускники шкіл-інтернатів у питаннях соціально-правової підтримки молоді з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Аналіз результату опитування дозволив дійти висновку, що лише 48% (97 осіб) з 202 респондентів знають зміст нормативних актів чинного законодавства щодо соціально-правової підтримки випускників шкіл-інтернатів.

Також нами проводились індивідуальні бесіди з тими випускниками шкіл-інтернатів, які безпосередньо стикались з тими чи іншими труднощами під час соціальної адаптації. Це були труднощі в отриманні першого робочого місця, вступу до вищих навчальних закладів, отриманні матеріальних пільг, житла тощо. Під час бесід та аналізу зазначених вище життєвих ситуацій нами виявлялось, чи вміють випускники шкіл-інтернатів застосовувати нормативні акти у розв’язанні розглянутих питань, а також чи усвідомлюють вони необхідність використовувати їх під час соціальної адаптації.

З цією ж метою був застосований метод ситуативних вправ, який також був спрямований на виявлення знань і вмінь випускників шкіл-інтернатів використовувати нормативні акти чинного законодавства під час соціальної адаптації.

Наприклад: Ви завершили професійне навчання, проте у Вас виникла проблема в отриманні першого робочого місця за набутою професією, оскільки дирекція підприємства відмовляє Вам у роботі. Які нормативні акти допоможуть Вам у вирішенні даного питання? Які перші кроки треба здійснити на шляху розв’язання даної проблеми? Чи усвідомлюєте Ви необхідність застосування зазначених нормативних актів у вирішенні подібного роду питань?

Або, наприклад, наступна ситуація: Ваша житлова площа, яка за чинним законодавством залишалась за Вами на період Вашого перебування і

навчання в школі-інтернаті, була здана в оренду. Які нормативні акти допоможуть Вам якнайшвидше повернутися до власного помешкання? До яких державних установ треба звертатися в подібній ситуації?

Отримані дані та попередні підрахунки дозволили нам отримати результати за показниками критерію “правова освіченість”, що відображено в таблиці 2.3.

Таблиця 2.3

Оцінка показників критерію “правова освіченість”

№ п/п	Показники	Частка респондентів у %						Всього
		Випускники шкіл-інтернатів (202особи)						
		випускники шкіл-інтерн. Київського району	випускники шкіл-інтерн. Сумського району	випускники шкіл-інтерн. Кіровоградського району	випускники шкіл-інтерн. Бучанського району	випускники шкіл-інтерн. Котовського району	випускники школи-інтерн. №17 м.Києва	
1.	Знання змісту законодавчих норм щодо соціально-правової підтримки випускників шкіл-інтернатів	49%	47%	46%	53%	46%	47%	48%
2.	Усвідомлене володіння правовими знаннями і уміннями при використанні законодавчих норм	67%	70%	68%	74%	67%	68%	69%
3.	Уміння використовувати набуті правові знання під час соціально-адаптаційного процесу	32%	27%	28%	35%	33%	25%	30%

Отже, 48% з 202 респондентів знають зміст нормативних актів чинного законодавства щодо соціально-правової підтримки випускників шкіл-інтернатів; 69% з 202 респондентів усвідомлюють необхідність використання нормативних актів під час соціальної адаптації; 30% з 202 респондентів вміють застосовувати правові знання в соціально-адаптаційному процесі, що є свідченням певної результативності роботи, яка проводиться у соціальних гуртожитках з випускникам шкіл-інтернатів з питання соціально-правової підтримки молоді з числа дітей-сиріт.

Відповідно до характеристик рівнів соціальної адаптованості за зазначеними вище показниками, високому рівню за показником знання змісту нормативних актів чинного законодавства щодо соціально-правової підтримки випускників шкіл-інтернатів відповідає лише 8% респондентів (16 осіб), середньому – 40% (81 особа), відповідно ті з випускників шкіл-інтернатів, які не володіють знаннями змісту нормативних актів щодо соціально-правової підтримки молоді з числа дітей-сиріт віднесені до респондентів низького рівня соціальної адаптованості і становлять 52% (105 осіб); за показником усвідомлення необхідності використання нормативних актів під час соціальної адаптації високому рівню відповідає 15% респондентів (30 осіб), середньому – 54% респондентів (109 осіб), низькому 31% (63 особи); і за показником уміння використовувати правові знання в соціально-адаптаційному процесі до високого рівня віднесено 6% респондентів (12 осіб), середнього 38% (77 осіб), низького 56% (113 осіб).

Щодо показників критерію “інтегрованість у соціокультурне середовище”, то їх змістова характеристика викликала потребу звернути увагу на те, чи усвідомлюють юнаки і дівчата соціальні цінності, норми моралі і правила соціальної поведінки, чи вміють випускники шкіл-інтернатів аналізувати життєві ситуації, ставити цілі та досягати їх, чи спрямовані випускники шкіл-інтернатів на активну соціальну взаємодію. Насамперед, ми виявляли, як випускники шкіл-інтернатів розуміють правила соціальної поведінки (табл.2.4.). З цією метою нами проводилось

анкетування (Додаток Б). Перед випускниками шкіл-інтернатів було поставлено питання: «Що Ви розумієте під правилами соціальної поведінки?» В анкеті можна було обирати декілька варіантів відповідей.

Таблиця 2.4

Розуміння правил соціальної поведінки випускниками шкіл-інтернатів

Що Ви розумієте під правилами соціальної поведінки?	Юнаки (94 особи)	Дівчата (108 осіб)	Вся вибірка (разом юнаків та дівчат 202 особи)
1.Повага до інших	91% - 85 осіб	88% - 94 особи	89% -179 осіб
2.Бути відкритим при взаємодії з людьми	55% - 51 особа	38% - 40 осіб	47% - 95 осіб
3.Дотримуватись правил поведінки і правил спілкування	45% - 42 особи	75% - 80 осіб	58% - 116 осіб
4.Проявляти позитивні емоції при спілкуванні	9% - 8 осіб	13% - 13 осіб	11% - 21 особа
5.Проявляти увагу і толерантність до людей	9% - 8 осіб	38% -40 осіб	21%- 42 особи
6.Дякувати за допомогу	55% - 51 особа	63% -67 осіб	58% -116 осіб
7.Прагнути до співпраці з іншими	27% - 25 осіб	50% - 54 особи	37% - 74 особи
8.Буди лагідним	36% - 34 особи	25% - 27 осіб	32%- 63 особи
9.Бути скромним	18% - 17 осіб	13% -13 осіб	16%- 32 особи
10.Проявляти людяність	73% - 68 особи	50% -54 особи	63% -126 осіб
11.Проявляти щирість	18% -17осіб	75% -80 осіб	42% - 84 особи

Так, більшість респондентів з числа опитуваних під правилами соціальної поведінки розуміють повагу до інших (89%), прояв людяності – 63%, дотримання правил поведінки і правил спілкування – 58%. Натомість хлопці вказують на відкритись співрозмовникові (55%), а дівчата – на прояв

щирості (75%). Проте найрідше згадувались: прояв позитивних емоцій і стримування негативних при спілкуванні – 11%, бути скромним – 16%, проявляти увагу і толерантність до людей – 21% (табл.2.4.).

З метою отримання додаткової інформації щодо адаптованості випускників шкіл-інтернатів, ми провели анкетування на виявлення рейтингу соціальних якостей людини (табл. 2.5.) та оцінки випускниками шкіл-інтернатів характеристик соціально адаптованої людини (табл. 2.6.).

Таблиця 2.5

**Рейтинг соціальних якостей людини, визначений випускниками
шкіл-інтернатів**

Які соціальні якості Ви найбільш цінуєте в людях?	Юнаки (94 особи)	Дівчата (108 осіб)	Вся вибірка (разом юнаків та дівчат 202 особи)
1. Людська гідність	64% - 59 осіб	95% - 102 особи	84% - 169 осіб
2. Співчуття	82% - 76 осіб	90% - 97 осіб	88% - 175 осіб
3. Порядність	45% - 42 особи	86% - 92 особи	72% - 144 особи
4. Толерантність	27% - 25 осіб	24% - 25 осіб	25% - 50 осіб
5. Соціальна активність	64% - 59 осіб	76% - 82 особи	72% - 144 особи
6. Послідовність у судженнях і діях	64% - 59 осіб	90% - 97 осіб	81% - 163 особи
7. Авторитетність	82% - 76 осіб	67% - 71 особа	72% - 144 особи
8. Освіченість	27% - 25 осіб	38% - 35 осіб	34% - 69 осіб
9. Організованість	27% - 25 осіб	24% - 25 осіб	25% - 50 осіб
10. Рішучість	73% - 68 осіб	81% - 87 осіб	78% - 156 осіб
11. Ввічливість	0% - 0 осіб	5% - 5 осіб	3% - 6 осіб

Щодо головних соціально значущих якостей особистості, серед яких в анкеті також можна було обирати декілька якостей, більшість респондентів цінують співчуття (88%), людську гідність (84%) та послідовність у судженнях і діях (81%). Натомість хлопці ще вказують на авторитетність

(82%). Проте на останніх позиціях знаходься організованість (25%), толерантність (25%) та ввічливість (3%), що вказує на те, що значна частина випускників шкіл-інтернатів не усвідомлюють значення вказаних якостей для успішної взаємодії з іншими людьми як прояву соціальної адаптованості (табл.2.5.).

Щодо того, які характеристики притаманні соціально адаптованій людині, то більшість опитаних вказали на: доброзичливість і відкритість по відношенню до людей – 84,38%; гарні манери в поведінці і спілкуванні – 84,38%; вмінні аналізувати власні і чужі вчинки – 84,38%; на активну життєву позицію – 71,88%. (табл.2.6.).

Таблиця 2.6

Оцінювання характеристик соціально адаптованої людини

Які характеристики, на Вашу думку, притаманні соціально адаптованій людині?	Юнаки (94 особи)	Дівчата (108 осіб)	Вся вибірка (разом юнаків та дівчат 202 особи)
1. Гарні манери в поведінці та спілкуванні	64% - 59 осіб	95% - 102 особи	84% - 169 осіб
2. Сформовані ціннісні орієнтири, що відповідають суспільним	64% - 59 осіб	57% - 61 особа	59% - 119 осіб
3. Доброзичливість і відкритість у ставленні до людей	73% - 68 осіб	90% - 97 осіб	84% - 169 осіб
4. Уміння ставити життєві цілі і досягати їх	55% - 51 осіб	52% - 56 осіб	53% - 106 осіб
5. Вміння аналізувати власні і чужі вчинки	55% - 51 осіб	100% - 107 осіб	84% - 169 осіб
6. Бути освіченою людиною	45% - 42 особи	48% - 51 особа	47% - 94 особи

Продовження таблиці 2.6

7.Бути культурною людиною	64% - 59 осіб	57% - 61 особа	59% - 119 осіб
8. Прагнення до взаємодії	48% - 44 особи	57% - 61 особа	63% - 125 осіб
9. Активна життєва позиція	55% - 51 особа	81% - 87 осіб	72% - 144 особи

Отже, аналіз проведеного анкетування дозволив нам отримати дані про розуміння випускниками шкіл-інтернатів правил соціальної поведінки, їх визначеності щодо соціальних якостей людини та оцінки характеристик соціальної адаптованості людини. Проте на початку анкетування більшість опитаних не змогли дати відповіді на поставлені запитання без попередніх роз'яснень змісту деяких перерахованих в анкеті позицій. Цей факт вказує на те, що значна частина випускників шкіл-інтернатів не може самостійно визначитись щодо правил соціальної поведінки, соціальних якостей людини та характеристик соціальної адаптованості.

Обрахунки отриманих всіх анкетних даних здійснювалося за розрахунком середньої арифметичної величини, яке здійснювалося додаванням усіх отриманих значень, що називаються варіантами, та діленням цієї суми на число варіант за формулою: $M = v/n$, де M – середньо арифметична величина; v – отримані в дослідженні значення (варіанти); n – число варіант.

Отримані дані дозволяють стверджувати, що загальне усвідомлення випускниками шкіл-інтернатів правил соціальної поведінки людини та інших соціально значущих якостей і характеристик проявляється на недостатньому рівні.

Отже, недостатнє усвідомлення правил соціальної поведінки і характеристик соціальних якостей людини, звичайно, впливає на рівень соціальної адаптованості випускників шкіл-інтернатів, оскільки, насамперед,

надає можливість випускнику школи-інтернату поводити себе в соціумі відповідно до цих правил.

З метою діагностики уміння випускників шкіл-інтернатів аналізувати різні життєві ситуації нами був застосований метод розв'язання спроектованих життєвих ситуацій різного рівня складності (Додаток Ж) з аргументацією випускниками шкіл-інтернатів обраних дій у запропонованих ситуаціях.

Однією із ситуацій, орієнтованій на моральний вибір, що пропонувалась випускникам інтернатів, була ситуація, яка потребувала вирішення питання взаємин з другом. Суть її полягала в наступному: “Ваш друг попросив Вашої підтримки і присутності в той день, коли йому була призначена співбесіда при влаштуванні на нову роботу. Ви обіцяли йому підтримку. Пізніше з'ясувалось, що саме в цей час Вам терміново потрібно було виконати незаплановану роботу, від результатів якої залежав результат Вашої річної праці і праці всього колективу. Яке рішення Ви приймете?”

Обговорення даної ситуації дозволило виявити ціннісні пріоритети молодих людей, їх бачення моральної сторони поведінки в конкретній ситуації. Крім того, нами велось спостереження за тим, як швидко юнаки та дівчата включались у запропоновану ситуацію і як вони на неї реагували, оскільки в житті є багато ситуацій, коли люди вимушені реагувати надзвичайно швидко, виявляючи при цьому власні адаптаційні якості.

З метою вирішення інших дилем морального вибору було запропоновано до розсуду наступні роздуми М.Амосова: “У людському житті є один сильний стимул – престиж. Людина, яка втратила задоволення від напруження, від високих досягнень в праці, не розраховує на престиж у сфері праці, шукає прояв своєї особистості в інших сферах. Виникають вади. Це різноманітні хімічні засоби, які змінюють психологічну налаштованість і створюють ілюзію задоволення. Однією з таких вад є алкоголізм. ... Природа диктує певний рівень необхідності у праці, нижче якого опускатися не можна. Дехто орієнтується на рівень пасивних людей, які погоджуються

на щастя “як можна менше”, лише б робота була “як можна легшою” [6, с.68].

1. Проаналізуйте ці роздуми М.Амосова з погляду мотивації до життєвого успіху людини.
2. Яким шляхом, на Вашу думку, можна подолати пасивність особистості?

Результати цієї роботи і відповідь учасників дозволили нам змогу констатувати, що біля половини – 48% (97 з 202 респондентів) – керувались морально-етичною позицією в пошуку оптимального способу вирішення дилеми, решта не змогли прийняти рішення, оскільки не знали чим необхідно керуватися, приймаючи адекватне рішення в складній ситуації морального вибору. На нашу думку, це є проявом певних труднощів молоді в процесі прийняття рішень, оскільки невміння давати моральну оцінку діям інших людей є одним із проявів низького рівня соціальної адаптованості.

З метою діагностики знань і усвідомлень змісту суспільних цінностей і норм моралі випускників шкіл-інтернатів були проведені бесіди і дискусії на морально-етичну і ціннісно-орієнтаційну тематику. Зокрема, це бесіди про сенс життя, особисту свободу, цінність спілкування, цінність здоров'я, статевого здоров'я, молодіжного алкоголізму, наркоманії та ін. У процесі такої роботи ми намагались виявити морально-ціннісні пріоритети випускників шкіл-інтернатів, а також діагностувати комунікативні уміння та навички.

Серед бесід, проведених нами, студентами-волонтерами, соціальними педагогами та психологами з метою діагностування ціннісних поглядів та переконань випускників шкіл-інтернатів варто назвати бесіди на тему: “Що Ви розумієте під соціально прийнятною поведінкою?”, “Що я найбільше ціную в людях”, “Що таке дружба?”, “Як я розумію підлість”, “Звідки беруться байдужі і жорстокі люди?”, “Чи вміємо ми спілкуватись, щоб не ображати іншого?”, “Самопрезентація через спілкування” та ін.

З метою діагностики уміння випускниками шкіл-інтернатів визначати власні життєві цілі було проведено анкетування «Життєві цілі та прагнення» (зміст анкети у Додатку Б) та проведені індивідуальні бесіди щодо життєвих планів вихованців інтернатів.

Для конкретизації особистих життєвих цілей випускників інтернатів їм було запропоновано відповісти на одне із питань: „Заради чого ви живете?” Нижче наведені відсоткові показники відповідей із загальної кількості опитаних (202 юнаків і дівчат).

1. Заради майбутнього – 14%.
2. Заради себе (задоволення особистих потреб) – 14%.
3. Заради майбутньої роботи й кар’єри – 13%.
4. Заради любові – 11%.
5. Заради друзів – 10%.
6. Заради продовження роду (майбутньої сім’ї) – 8%.
7. Заради самореалізації (особистісного розвитку) – 8%.
8. Заради власних інтересів – 7%.
9. Заради пізнання нового – 6%.
10. Заради суспільства й країни (їхньої користі) – 5%.
11. Не знаю – 4%.

Як свідчать результати опитування, першу позицію посідає відповідь “Заради майбутнього”. Очевидно, це можна пов’язати з тим, що характерною рисою юності є формування планів на майбутнє. Проте, як з’ясувалось під час обговорення відповідей, у своїх очікуваннях щодо професійної діяльності, освіти, соціального стану, матеріального добробуту випускники шкіл-інтернатів прагнуть отримати занадто багато і занадто швидко, не акцентуючи на досягненні окреслених цілей саме за рахунок власних зусиль. Бажання “мати більше” не узгоджується з їхньою готовністю до наполегливої, соціально значущої праці, спостерігаються споживацькі настрої, що може призвести до зневіри в майбутнє. Використовуючи метод бесіди, ми наголошували, що життєвий план може бути здійсненим лише за

умови, якщо людина усвідомлює шляхи і механізми його реалізації, засоби, якими вона прагне досягти власної мети. Нами виявлено, що головним протиріччям життєвої перспективи випускників шкіл-інтернатів є недостатня самостійність та цілеспрямованість заради реалізації життєвих цілей.

Як зазначалось у параграфі 1.2, переважна більшість випускників закритих навчально-виховних закладів не замислюються над засобами досягнення нових цілей, в основному вони орієнтуються лише на результат без визначення для цього необхідних об'єктивних і суб'єктивних ресурсів. Майбутнє для них є не результатом власних зусиль, а тим, що само прийде.

Ціль “Заради себе” у рейтингу життєвих цілей посідає другу позицію. На нашу думку, це пояснюється тим, що перебуваючи в умовах психічної депривації – психічного стану так званого емоційного, сенсорного, когнітивного, соціального голоду, що виникає внаслідок життєвих ситуацій, коли суб'єкту не надається можливість для задоволення деяких його основних (життєвих) психічних потреб упродовж тривалого часу, особистість вихованця інтернатного закладу прагне до задоволення зазначених потреб і, як наслідок, переносить цей етап на період закінчення школи-інтернату, мріючи про те, що самостійне життя, нарешті, надасть йому таку можливість. Щодо позицій стосовно майбутньої роботи та професії, то вони розглядаються випускниками шкіл-інтернатів як спосіб досягнення матеріального добробуту. При цьому переважна більшість випускників називають професії, для оволодіння яких достатньо лише середньої спеціальної освіти, оскільки в більшості випадків відомо, куди буде направлений випускник після закінчення школи-інтернату.

Життєві цілі любові та дружби, знаходяться майже на однакових позиціях, насамперед, це пов'язано з особливостями юнацького віку. Як підкреслює Р.Гурова: “В юності збільшується значення дружби. Інколи потреба в дружбі навіть сильніша ніж потреба в любові, яка в роки ранньої юності, насамперед, любов-дружба. Дружба молоді – це, насамперед, взаємодопомога, цікаві бесіди, пристрасні дискусії про своє місце в житті”

[65]. Окрім цього, відчуття самотності випускників інтернату породжує прагнення до групування “зі своїми”, де вони сподіваються знайти емоційне тепло, розуміння та підтримку в період переходу до самостійного життя за межами інтернатного закладу.

Майбутня сім'я як життєва ціль пов'язана як зі сферою інтимного спілкування, досягнення прекрасних особистісних взаємин з дорогими й близькими людьми, так і з давньою мрією мати власну сім'ю, що є наслідком пережитої дитячо-батьківської депривації.

Життєві цілі самореалізації, пізнання нового, пов'язані з особистісним розвитком, інтересом до життя. Проте зазначені цілі посідають передостанні позиції, що вказує на бідність духовного розвитку випускників шкіл-інтернатів, нерозвиненість їхніх пізнавальних потреб, що є наслідком життя в навчально-виховних освітніх установах закритого типу, авторитарно-режимними умовами виховання, обмеженістю впливу на особистісний розвиток соціокультурного середовища, що спричиняє розвиток безініціативності, несамотійності вихованців інтернатних закладів.

Досить незначний відсоток (5%) випускників шкіл-інтернатів вбачає життєву ціль у готовності діяти на користь країни. Це свідчить про несформованість у юного покоління стійкого морального світогляду та відсутність громадянської позиції і соціальної зрілості.

Показово, що 4% опитаних ніяк не визначились з пріоритетами власного майбутнього, вони зазначили, що їм невідомі мета та сенс життя.

Підсумовуючи рейтингові позиції життєвих цілей випускників інтернатів, ми дійшли висновку, що в них переважають вітальні цілі. На жаль, низьке усвідомлення соціально значущих цілей – є однією з причин ускладнення процесу соціальної адаптації зазначеної категорії молоді.

Після того, як були охарактеризовані життєві цілі юнаків та дівчат, ми вважали за доцільне з'ясувати, чи можуть випускники шкіл-інтернатів прогнозувати умови, можливості, ситуації, які б дозволили їм реалізувати свої цілі. З цією метою було внесено до анкети таке запитання: “Що потрібно

зробити, щоб відбулися у Вашому житті ці події?” Відповіді на нього дали нам змогу виявити, як випускники шкіл-інтернатів уявляють шлях досягнення життєвої цілі, наскільки вони вміють планувати події власного життя, чи пов'язують вони між собою досягнення цілі і морально-етичні цінності людини?

Піддавши аналізу відповіді юнаків та дівчат, ми дійшли висновку, що більшість із них – 53% (108 із 202 респондентів) – не замислювались над тим, “як саме буде досягнута мета”, не планували розгортання власного життя, щоб досягнути конкретної мети, не оцінювали заздалегідь власні ресурси, не замислювались над тим, наскільки доступні і під силу поставлені ними цілі, не аналізували свій попередній досвід, не намагались докласти зусилля, здійснювати практичні дії чи шукати можливості на цьому шляху. А також, відповідно, вони не ставили перед собою питання стосовно норм і характеру поведінки у зв'язку з досягненням життєвої мети. Звичайно, що міркування більшості випускників шкіл-інтернатів про те, що все відбудеться “якось само по собі”, безперечно, впливає на рівень ефективності процесу соціальної адаптації.

Під час опитування було виявлено, що понад 50% (102 особи з 202 опитаних) юнаків та дівчат з числа респондентів не змогли дати відповіді на питання: “Чим саме для Вас цікаві та привабливі Ваші цілі? Чи можете Ви визначити кому, крім Вас, буде добре від досягнутої мети?” На нашу думку, це свідчить про відсутність усвідомлення випускниками інтернатного закладу значущості як мети життя, так і можливих шляхів її досягнення. При цьому вони не прогнозують зовсім, наскільки досягнення особистих життєвих цілей буде корисним для суспільства.

Досить важливим у дослідженні соціальної адаптованості випускників шкіл-інтернатів було обговорення теми: “Найважливіші речі в житті”. З метою визначення спрямованості розмови, ми розпочали її наступними словами: “Наше життя дуже стрімке, цікаве, повне несподіванок, проте для повноцінного життя в суспільстві людина має прагнути до самоосвіти,

саморозвитку і самореалізації. Як Ви гадаєте, чому?” Серед наданих відповідей випускникам шкіл-інтернатів в основному визначались матеріальні мотиви, проте зовсім не згадувались соціальний досвід, соціальне становлення, задоволення емоційних потреб, активне життя повне цікавими подіями, пізнання світу, допомога людям тощо.

Відповіді випускників шкіл-інтернатів, їх розуміння змісту поняття “самореалізація” дозволило нам дійти висновку, що їх розуміння цього поняття є однобоким і, як зазначалось вище, торкається лише матеріальної сторони життя і зовсім не віднесено до духовної, моральної сфери, а також не визначає їх соціальної спрямованості на взаємодію з людьми задля привнесення користі суспільству.

З метою визначення, на якому рівні випускники шкіл-інтернатів взаємодіють із соціальним середовищем, нами використовувався метод педагогічного спостереження та метод аналізу вчинків.

Різні життєві ситуації, серед яких: ситуації особистісного вибору, міжособистісне спілкування, ситуації, пов'язані з професійною і громадською діяльністю, проблемні і конфліктні ситуації – є тими життєвими ситуаціями, у яких соціальна адаптованість випускника інтернатного закладу розкривається саме у вчинках. Як відомо, вчинки особистості є результатом прояву єдності знань, переконань та діяльності. Тому аналіз вчинків юнаків та дівчат значно доповнили наші дані про соціальні знання, переконання і характер діяльності випускників шкіл-інтернатів. Результати цього аналізу дали нам змогу констатувати, що майже 55% (111 з 202 респондентів) мешканців соціальних гуртожитків мають труднощі у таких ситуаціях, як: влаштування на роботу, отримання пільг, отримання власного житла, міжособистісна взаємодія тощо. Вони зіткнулися з труднощами організаційного характеру: організація побуту, планування дня, організація відпочинку та дозвілля. Досить часто з'являються конфлікти на побутовому ґрунті, а також під час виконання професійної діяльності.

Причинами цього, на нашу думку, є прогалини у формуванні знань, умінь та навичок соціального характеру, уміння контролювати власні емоції, відсутність навичок самоорганізації тощо.

З метою виявлення рівня соціальної адаптованості за показниками критерію інтегрованість у конкретний соціум нами було використана методика Ю.Валентника “Соціальні навички” (Додаток Д). З цією метою, кожен із учасників був залучений до певної групової діяльності в якості ведучого. Наприклад, до проведення групової гри, ігрових вправ, дискусії, бесіди тощо. Під час виконання різних видів діяльності в ролі ведучого здійснювалось педагогічне спостереження та оцінювалися за п’ятибальною системою наступні соціальні навички: уміння давати рекомендації, уміння просити допомоги, уміння переконувати інших, проявляти адекватні власні почуття, долати страх, здійснювати самоконтроль, реагувати на жартівливі репліки чи на свою невдачу, уміння оперативно приймати рішення, зацікавлювати й активізувати учасників до дії тощо. За результатами аналізу отриманих даних були зроблені висновки, що майже 54% (109 з 202 осіб) віднесені до низького рівня володіння зазначеними соціальними навичками.

Всі зазначені вище форми і методи роботи спрямовані, насамперед, на визначення вмінь випускників шкіл-інтернатів щодо міжособистісної, групової, колективної форм суспільної взаємодії. Щодо взаємодії випускників шкіл-інтернатів з соціальними інституціями, що сприяють їх соціальній адаптації, то нами проводились бесіди як з випускниками шкіл-інтернатів, так і соціальними педагогами щодо взаємодії випускників шкіл-інтернатів з районними соціальними службами для сім’ї, дітей та молоді при вирішенні нагальних проблем під час соціальної адаптації, а також здійснювався аналіз особових справ вихованців соціальних гуртожитків.

Аналіз отриманих даних щодо зазначеного питання дозволив дійти висновку, що взаємодія з районними соціальними службами для сім’ї, дітей та молоді переважно здійснюється адміністрацією соціальних гуртожитків, соціальними педагогами, вихователями. Проте самі випускники шкіл-

інтернатів покладають це питання на працівників соціальних гуртожитків, не усвідомлюючи необхідності володіння подібною практикою під час соціальної адаптації.

Отже, на основі аналізу та підрахунків отриманих даних, а також за результатами протоколів, що були складені експертами з числа соціальних педагогів і вихователів, волонтерів, які брали участь у експерименті, були визначені групи респондентів високого, середнього і низького рівнів за показниками критерію “інтегрованість у соціокультурне середовище” (табл. 2.6).

Результати обрахунків свідчать, що 39% з 202 респондентів обізнані щодо правил соціальної взаємодії в соціокультурному середовищі; 57% з 202 респондентів прагнуть до оволодіння уміннями і навичками соціально значущої взаємодії; 27% з 202 володіють уміннями соціальної взаємодії в соціокультурному середовищі.

Отже, є певний зв'язок між знаннями правил соціальної взаємодії і уміннями їх використовувати в соціально-практичній діяльності, на що вказують цифрові дані, а саме: з 39% (79 осіб) випускників шкіл-інтернатів, які обізнані щодо правил соціальної взаємодії, 27% (55 осіб) володіють уміннями соціальної взаємодії, що доводить значущість соціальних знань для виконання певної соціальної ролі.

Відповідно до характеристик рівнів соціальної адаптованості, за першим показником з 39% респондентів лише 11% відповідають високому рівню соціальної адаптованості (22 особи), 28% відповідають середньому рівню соціальної адаптованості (57 осіб), і відповідно ті з випускників шкіл-інтернатів, які не обізнані щодо правил суспільної взаємодії у соціокультурному середовищі, становлять частку 61% (123 особи); за другим показником з 57% респондентів 19% відповідають високому рівню соціальної адаптованості (38 осіб), 38% – середньому (77 осіб), решта становлять частку низького рівня, яка дорівнює 43% (87 осіб); за третім показником критерію “інтегрованість у соціокультурне середовище” з 27%

респондентів високому рівню відповідають 9% респондентів (18 осіб), 18% – середньому (36 осіб), низькому – 73% (148 осіб).

Таблиця 2.7

Оцінка показників критерію “інтегрованість у соціокультурне середовище”

№ п/п	Показники	Частка респондентів у %						Всього
		Випускники шкіл-інтернатів (202особи)						
		випускники шкіл-інтерн. Київського соц. педагогічного	випускники шкіл-інтерн. Сумського соц. педагогічного	випускники шкіл-інтерн. Кіровоградського соц. педагогічного	випускники шкіл-інтерн. Бучанського соц. педагогічного	випускники шкіл-інтерн. Котоваського соц. педагогічного	випускники школи-інтерн. №17 м.Києва	
1.	Обізнаність правил соціальної взаємодії у соціокультурному середовищі на міжособистісному груповому, колективному рівнях, а також з різними соціальними інституціями)	37%	41%	38%	43%	36%	40%	39%
2.	Прагнення до оволодіння уміннями і навичками соціально значущої діяльності	56%	60%	54%	61%	53%	58%	57%
3.	Уміння соціальної взаємодії	29%	29%	24%	30%	25%	25%	27%

Таким чином, аналіз отриманих нами даних та їх підрахунки методом визначення середньої арифметичної величини дозволили визначити рівні

соціальної адаптованості випускників-інтернатів за трьома означеними критеріями: комунікативність; правова освіченість; інтегрованість у соціокультурне середовище. Зокрема, на етапі констатувального експерименту за критерієм комунікативність майже половина респондентів має низький рівень (49% з 202 осіб). Проте лише кожний тридцятий учасник експериментального дослідження має помітно високий рівень соціальної адаптованості за означеним критерієм.

Отже, результати констатувального експерименту за окремими критеріями дозволяють з'ясувати узагальнений вихідний рівень соціальної адаптованості випускників шкіл-інтернату у соціокультурному середовищі (рис.2.3).

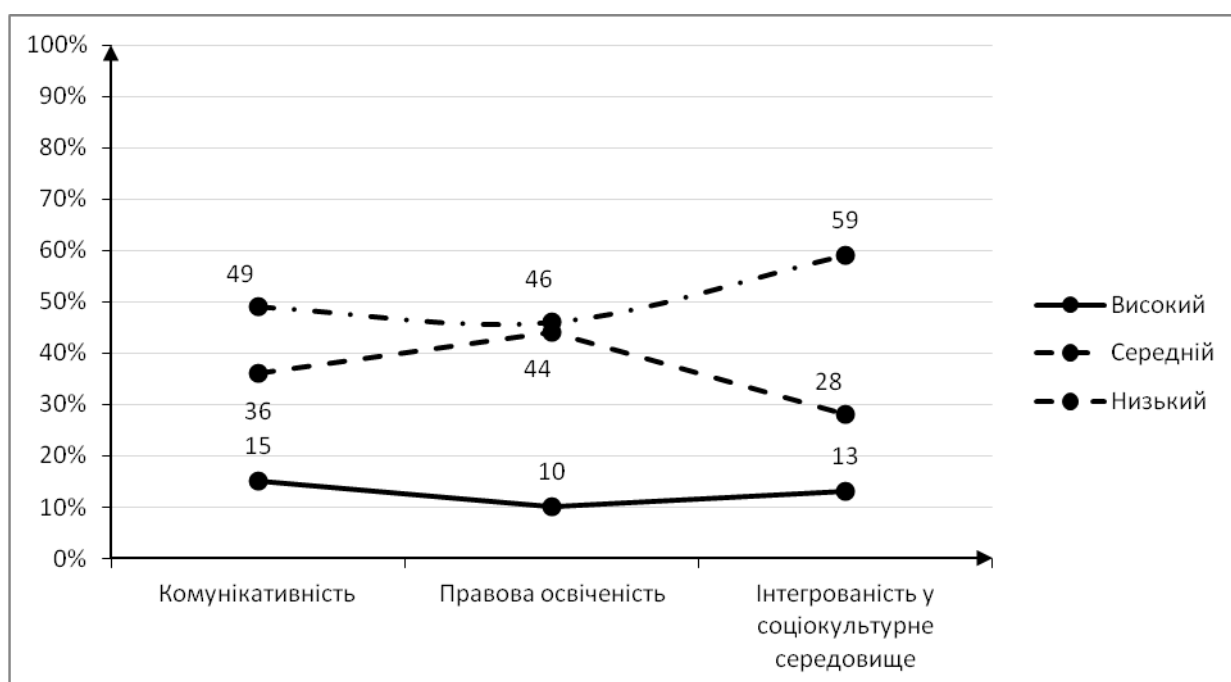

Рис.2.3. Узагальнені відсоткові показники рівнів соціальної адаптованості за критеріями після констатувального експерименту

Так здійснені розрахунки та аналіз даних, здобутих у результаті констатувального етапу дослідження, дозволяють нам зробити наступний висновок: загалом серед усіх респондентів (202 особи) лише 13% (26 осіб)

мають високий рівень соціальної адаптованості, 36% (73 осіб) мають середній рівень соціальної адаптованості, і половина – 51% (103 особи) мають низький рівень соціальної адаптованості.

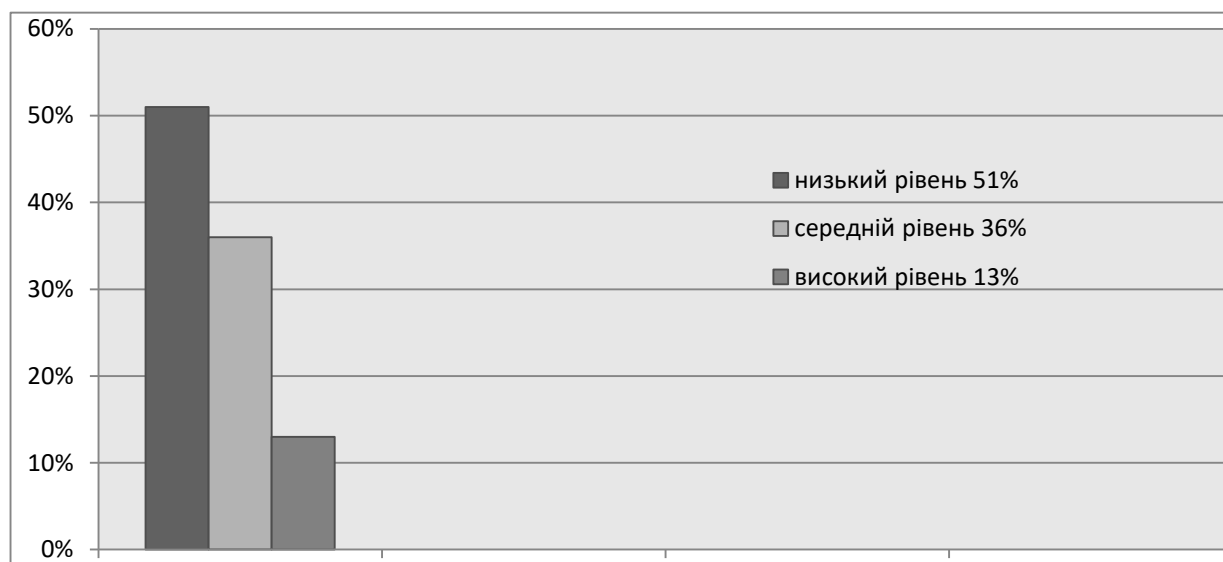

Рис.2.4. Діаграма рівнів соціальної адаптованості випускників шкіл-інтернатів після констатувального експерименту (у %)

Дані дослідження свідчать про те, що соціальна адаптованість випускників шкіл-інтернатів зафіксована переважно на низькому рівні і потребує, безперечно, організації відповідної соціально-педагогічної корекції.

Причинами низького рівня соціальної адаптованості зазначеної категорії молоді, на нашу думку, є: не сформованість уміння ефективного спілкування; неглибоке усвідомлення суспільних цінностей, норм моралі і соціальної поведінки; відсутність уміння будувати та контролювати власну поведінку; невміння застосовувати нормативні акти соціально-правової підтримки молоді в соціально-адаптаційному процесі; наявність труднощів у міжособистісній та груповій взаємодії, а також відсутність уміння організувати власну і соціальну значущу діяльність.

На нашу думку, покращенню процесу соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів може сприяти спрямована на усунення вищезазначених причин низького рівня соціальної адаптованості випускників шкіл-інтернатів соціально-педагогічна робота.

Отже, подальшим напрямом нашого дослідження є моделювання соціально-адаптаційного процесу випускників шкіл-інтернатів та розкриття змісту, форм і методів соціально-педагогічної роботи, спрямованої на покращення соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів у соціокультурному середовищі.

2.2. Структура, зміст та педагогічні умови соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів у соціокультурному середовищі

На основі аналізу й узагальнення результатів констатувального експерименту було встановлено, що в цілому рівень соціальної адаптованості випускників шкіл-інтернатів можна охарактеризувати як низький.

Водночас ми з'ясували причини низького рівня соціальної адаптованості випускників шкіл-інтернатів. Отже, постала необхідність визначення структури, змісту та педагогічних умов соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів.

Виходячи зі змісту сутності соціально-адаптаційного процесу випускників шкіл-інтернатів, зазначений процес включає наступні компоненти: мотиваційний, когнітивний, комунікативний та діяльнісний.

Зазначені компоненти процесу соціальної адаптації випускників інтернатних закладів, на нашу думку, відображають їх особистісний соціальний рух, який детермінований керованим педагогічним процесом.

Сутність *мотиваційного компонента* полягає в спонуканні особистості випускника інтернатного закладу до досягнення успіху при взаємодії з суспільством через обрану ним діяльність на шляху входження в соціум, здатності переживати відчуття задоволення за результативність, яка

проявляється у цілеспрямованості особистості випускників шкіл-інтернатів на основі задоволення потреби бути включеним в систему соціальних зв'язків. Це, відповідно, детермінує поведінку та діяльність випускників шкіл-інтернатів у процесі їх соціальної адаптації.

Мотиваційний компонент обов'язково включає певні завдання (поставлені ззовні або самим випускником), які потребують пошуку оптимальних форм взаємодії з суспільством, що власне і становить педагогічну ціль, спрямовану на покращення соціально-адаптаційного процесу.

Як відомо, мотивація до пошуку форм взаємодії з соціумом пов'язана з пізнавальним процесом особистості, тобто з когнітивним компонентом. Тому ми звертаємо увагу на взаємозв'язок між мотиваційним і когнітивним компонентами, оскільки з одного боку мотивація діяльності як складова адаптації ґрунтується на пізнавальному процесі, з іншого – розвиток пізнавального процесу мотивує взаємодію з соціумом через діяльність якісно іншого рівня.

Когнітивний компонент спрямований на активізацію інформативно пошукової діяльності випускників шкіл-інтернатів у процесі соціальної адаптації, підвищення їхньої соціальної компетенції шляхом отримання певної соціально значущої інформації, формування та поглиблення необхідних соціальних знань.

На нашу думку, для підвищення рівня соціальної адаптованості випускників інтернатів особливо важливим є надання молоді інформації про суть загальнолюдських і морально-духовних цінностей, які формуються на основі людських взаємин протягом тривалого періоду та діяльності людей у громаді, суспільстві, прийнятих норм та правил соціальної поведінки і спілкування в сучасному суспільстві, інформації про зміст нормативних актів чинного законодавства щодо соціально-правової підтримки випускників шкіл-інтернатів з числа дітей-сиріт. Така інформація є вкрай необхідною, оскільки позитивні ціннісні орієнтації випускників шкіл-інтернатів,

сформована їх соціальна поведінка, уміння спілкуватись, застосовувати нормативні акти в соціально-адаптаційному процесі, обирати правильні способи суспільної взаємодії сприятимуть якісно позитивним змінам у процесі соціальної адаптації юнаків та дівчат.

Як показав аналіз наукових джерел та результати констатувального етапу дослідження, ціннісна орієнтація випускників інтернатного закладу сформована на основі вітальних потреб, тому така орієнтація позбавлена соціальної спрямованості і є недостатньо соціально усвідомленою. Тому саме когнітивний компонент виступає підґрунтям у процесі соціальної адаптації випускників інтернатів для утворення низки соціально-ціннісних установок, що поступово перетворюються в усвідомлені внутрішні регулятори соціальної поведінки даної категорії молоді.

Загальновідомим є те, що існує тісний взаємозв'язок між ціннісними орієнтаціями особистості і її позицією, що власне і визначає динаміку якісної характеристики соціально-адаптаційного процесу. Стійкість позиції особистості виробляється в процесі засвоєння певних світоглядних принципів, моральних норм поведінки та прийнятих форм спілкування, які відображають соціальні цінності сучасного суспільства та гуманістичну основу взаємодії людей у різних соціумах.

Ми виходимо із того, що перебудова взаємин випускників шкіл-інтернатів з новим соціальним середовищем супроводжується переоцінкою раніше сформованих у них цінностей шляхом активізації усвідомлення нового ставлення до суспільства, громади, групи, до праці, до самого себе.

Враховуючи те, що когнітивний компонент спрямований на пізнавально-практичну соціалізуючу діяльність молодої людини, то логічним є взаємозв'язок когнітивного компонента з комунікативним, оскільки будь-які види діяльності супроводжуються різними видами спілкування, якість якого відображає якість взаємодії особистості з соціумом.

Тому *комунікативний компонент* включає в себе організацію взаємодії суб'єктів, які спілкуються (суб'єкт-суб'єктні відносини), що дозволяє

здійснювати не лише обмін інформацією, але й обмін певними способами подачі інформації, її розуміння, сприйняття та пізнання під час проектування спільної стратегії соціальної взаємодії в різноманітних життєвих ситуаціях. Дотримання форми суб'єкт-суб'єктної взаємодії, безперечно, забезпечує як інформативну, так і соціальну потреби випускників шкіл-інтернатів, що є необхідним для соціально-адаптаційного процесу. Саме взаємодія сприяє і спонукає особистість до самовираження, задоволення власних емоційних потреб, до взаєморозуміння співрозмовників і, нарешті, до отримання необхідної інформації, тобто задоволення орієнтаційних потреб, що обов'язково простежується в процесі соціальної адаптації.

Водночас, щоб досягти високого рівня сформованості міжособистісного та суспільного досвіду спілкування, необхідно, на нашу думку, щоб особистість залежно від власних здібностей та соціального статусу могла активно практикуватись у комунікативній діяльності. Але при цьому слід зазначити, що передує формуванню умінь і навичок такої діяльності, які актуалізуються під час навчання і які реалізуються як комунікативні норми у сучасному соціокультурному середовищі.

Отже, всі вищезазначені компоненти взаємопов'язані між собою, логічно доповнюють одне одного і сприяють оптимізації процесу соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів.

Діяльнісний компонент орієнтований на успіх соціальної адаптації, він характеризується якісною взаємодією особистості з соціумом на основі прийнятих норм у соціальних відносинах, критичній оцінці власної діяльності та діяльності інших людей, пов'язаній з соціально значущими цілями. Діяльнісний компонент, з одного боку, взаємопов'язаний з іншими компонентами саме як процесуальна складова соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів, з іншого боку – він є проявом результативності дії названих вище компонентів: мотиваційного, когнітивного і комунікативного.

Розкриваючи особливості процесу соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів як передумови успішної реалізації даного процесу, слід зазначити, що кожний із компонентів соціальної адаптації має свою процесуальну мету. Так, мета мотиваційного компонента – пошук форм соціальної взаємодії; когнітивного – формування ціннісних установок; комунікативного – організація суб'єкт-суб'єктного спілкування; діяльнісного – засвоєння соціального досвіду протягом виконання соціальних ролей. Взаємозв'язок компонентів і їх відображення в конкретній меті представлено наочно на рис. 2.1.

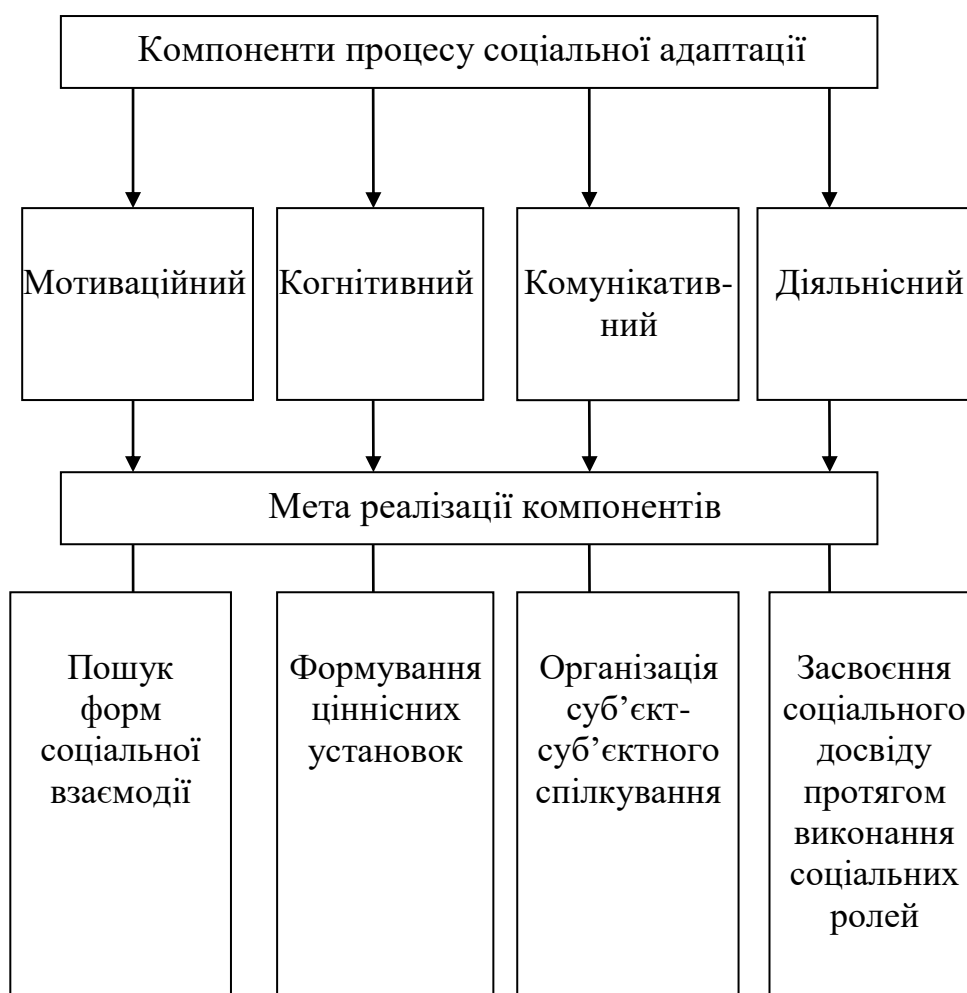

Рис. 2.1. Компоненти процесу соціальної адаптації та мета реалізації кожного з них.

Таким чином, зміст, взаємозв'язок та практична мета кожного із названих компонентів соціально-адаптаційного процесу дозволяють визначити педагогічні умови, які сприяють успішній соціальній адаптації випускників шкіл-інтернатів у соціокультурному середовищі.

Першою визначеною нами педагогічною умовою є *формування мотивів і цілей випускників шкіл-інтернатів, спрямованих на пошук активних форм соціальної взаємодії*.

Відомо, що будь-яка діяльність вмотивовується задоволенням тих чи інших потреб особистості. Перетворення потреб на інтереси, а інтересів у мету представляють дві стадії внутрішньої мотивації особистості. Усвідомлення мети, яка орієнтує на пошук взаємодії з соціумом, є об'єктивною ознакою соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів.

Проте, організований педагогічний процес також має передбачати активізацію мотивації випускників інтернатних закладів до соціально-адаптаційної діяльності засобами зовнішніх педагогічних стимулів, іншими словами – постановкою перед випускниками шкіл-інтернатів перспективної цілі: досягнення успішної інтеграції в соціум.

Наступною педагогічною умовою забезпечення успішної соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів визначено *формування знань щодо норм моралі, правил соціальної поведінки і суспільної взаємодії*.

Процес прийняття та усвідомлення соціально-значущих знань (норм і правил соціальної поведінки; змісту суспільних цінностей; способів соціальної взаємодії; змісту нормативних актів чинного законодавства щодо соціально-правової підтримки молоді тощо) обумовлений соціальними, психологічними і педагогічними механізмами. Проте, лише педагогічні механізми визначають комплекс навчально-виховних заходів, спрямованих на прийняття та усвідомлення відповідних соціальних знань, які виступають підґрунтям при прийнятті та усвідомленні соціального досвіду.

В межах нашого дослідження актуальним є саме педагогічний підхід при формуванні соціально-ціннісних установок випускників шкіл-інтернатів.

Загальновідомо, що будь-яка суб'єкт-суб'єктна взаємодія здійснюється за допомогою засобів спілкування. Наші педагогічні спостереження та результати, отримані після констатувального експерименту, підтвердили науково-теоретичні положення щодо значних прогалин у сфері спілкування випускників шкіл-інтернатів. Без сумніву, спілкування як вид діяльності вступає визначальним у процесі соціальної адаптації. Тому ми вважаємо, що наступною педагогічною умовою має бути *активізація спілкування як провідної діяльності соціально-адаптаційного процесу*.

Саме сформовані екстралінгвістичні та паралінгвістичні комунікативні уміння забезпечують самовираження особистості, прояв емоційних потреб, взаєморозуміння зі співрозмовником та отримання необхідної чи бажаної інформації.

Комунікативні уміння при взаємодії з іншими людьми відповідно до суспільних норм, з педагогічної точки зору, є однією з ознак соціальної адаптованості. У спілкуванні відбувається становлення особистості, формуються моральні якості, норми поведінки, риси характеру тощо. За нашим переконанням, оптимальні навички та форми спілкування покращують якість міжособистісних стосунків, закріплюють у поведінці способи дій, необхідні респондентам для успішної соціальної адаптації, а також сприяють їх особистісному зростанню.

Спілкуванню, його значущості в соціально-адаптаційному процесі приділяється велика увага. Спілкування людей розглядається як особливий вид соціальної діяльності. Задоволення потреби в спілкуванні відіграє значну роль у процесі розвитку особистості, її самосвідомості, соціальній адаптації.

Адже від рівня володіння навичками успішного спілкування залежить успіх людини в будь-якій соціально значущій діяльності, активність у громадському житті, рівень адаптації в соціумі. Тому можна сказати, що успіх та активність випускників шкіл-інтернатів у соціально значущій діяльності на основі наявних відповідних морально-ціннісних орієнтацій та

оптимальних форм спілкування, без сумніву, сприяє успіху соціально-адаптаційного процесу.

У ході практичної роботи нами виявлено, що розвитку умінь і навичок спілкування мешканців соціальних гуртожитків, які проживають перший рік у даному соціально-виховному закладі, приділяється велике значення, оскільки в спілкування включаються соціально-психологічні ціннісні орієнтації. Якщо на цій стадії відбуваються перетворення звичайної молодшої людини в людину соціально активну, культурну, то можна говорити, що її поведінка базується на загальнолюдських цінностях і є соціально усвідомленою.

Параметри особистості, які визначають її здатність до продуктивного (результативного спілкування), визначаються наступними характеристиками: відповідна особливість мислення, вільне володіння усним мовленням, комунікабельність, емпатія, спонтанність і оперативність сприйняття інформації, інтерес до самого процесу спілкування, а не лише його результату, орієнтація в часі, особливостях партнера-комунікатора, у прояві ставлення, ситуації тощо.

У визначені педагогічної умови *включення в активну соціально значущу діяльність* у новому соціокультурному середовищі були покладені психолого-педагогічні погляди С.Рубінштейна [208] щодо сутності й особливостей протікання соціально-адаптаційного процесу особистості завдяки активізації її соціально значущої діяльності.

Загальновідомо, що соціально значуща діяльність – це свідомо спрямована діяльність на засвоєння соціальних цінностей, норм, досвіду, та налагодження соціальних зв'язків, протягом яких відбувається задоволення особистісних соціальних потреб як результат виконання певних соціальних ролей і набутого соціального досвіду, а також приноситься користь суспільству в результаті такої діяльності. Зі змісту філософсько-психологічного тлумачення діяльності відомо, що коли певна людина планує, організовує, спрямовує та корегує якусь діяльність, то ця діяльність водночас

формує людину як особистість. При цьому спрацьовує принцип єдності свідомості і діяльності. Таким чином, соціальна значуща діяльність формує соціальну свідомість випускника школи-інтернату.

Отже, можна зробити певний висновок про те, що цілеспрямована педагогічно організована соціально значуща діяльність включає випускників шкіл-інтернатів у активну взаємодію з оточуючим світом. Як результат, у випускників шкіл-інтернатів засвоюється соціальний досвід, що позитивно впливає на якість соціально-адаптаційного процесу.

Принципово важливим для нас є те, що необхідно враховувати, перш за все, соціальну активність випускників шкіл-інтернатів як особистісну якість, яка проявляється завдяки їх включенню в різні види діяльності.

Важливим є і те, що соціально значуща діяльність є водночас значною мірою суб'єктивною, а отже, найбільш повно відображає особисті якості індивіда.

Тож, під час включення випускників шкіл-інтернатів у соціально значущу діяльність, формування мотивів на активні форми соціальної взаємодії, формування соціальних знань, активізації спілкування забезпечується активізація соціальної активності випускників шкіл-інтернатів, формуються особистісні якості випускників шкіл-інтернатів і як результат спрямовується і посилюється соціально-адаптаційний процес (рис.2.2.).

Практична реалізація педагогічних умов у процесі соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів здійснювалась під час формувального етапу експерименту. З цією метою було проведено соціально-педагогічну роботу з випускниками шкіл-інтернатів, які мешкають у соціальних гуртожитках і яка передбачала щотижневне проведення занять протягом двох годин в інтерактивному режимі: рольові ігри, дискусії, бесіди, перегляд і аналіз відеоматеріалу тощо. Окремі фрагменти різних форм роботи наведені нами в параграфі в якості ілюстрацій педагогічних умов з метою оптимізації соціально-адаптаційного процесу.

Рис. 2.2. Педагогічні умови соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів

Під час роботи з випускниками шкіл-інтернатів, спрямованої на впровадження означених вище педагогічних умов у соціально-адаптаційний процес, на перший план висувалася проблема формування мотивів і життєвих цілей, що сприяли взаємодії випускників шкіл-інтернатів з соціумом. Це пояснюється тим, що, як засвідчили результати констатувального етапу експерименту, молоді люди з числа випускників шкіл-інтернатів мають низький рівень мотивації щодо взаємодії з новим середовищем, громадою, окремими людьми в тих формах, які відповідають вимогам сьогодення.

На самому початку педагогічної роботи юнакам та дівчатам пропонувалось визначити три найважливіші, на їх погляд, особисті цілі. Після визначення цілей (серед них переважали професійна кар'єра, створення сім'ї, досягнення життєвого успіху), було поставлено запитання: “Що потрібно зробити для досягнення визначених цілей?”

При відповідях на логічно поставлене запитання у молодих людей з'явилися труднощі, оскільки для визначення стратегії і тактик поведінки та характеру соціальної діяльності на шляху досягнення цілей у випускників шкіл-інтернатів були відсутні необхідні навички оцінювання власних ресурсів, аналізу власного досвіду, бачення шляхів досягнення окреслених цілей, уміння складати план дій, вибирати форми застосування новостворених можливостей щодо реалізації життєвих планів.

З метою формування умінь досягати визначеної мети відповідно до Регіональної програми соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів [196] під час формувального експерименту була проведена робота з випускниками шкіл-інтернатів, під час якої молоді люди вчилися характеризувати цілі за запропонованими ознаками:

- цікаві й привабливі цілі;
- доступні й посильні;
- потрібні не тільки особистості, але й іншим людям.

В учасників дискусії формувалася позиція: якщо обрана мета подобається, то тим більшим має бути прагнення до її досягнення, більше мотивів для підвищення рівня соціальних знань, умінь, навичок, необхідних для діяльності, спрямованої на досягнення визначеної і сприйнятої мети.

Окрім того, важливим фактором у цій роботі стало те, що молоді люди вчилися правильно визначати власні ресурси і можливості для досягнення мети, враховуючи такі особисті характеристики, як: рівень знань і соціальних умінь, здібності, власний соціально-практичний досвід тощо.

У той же час зверталася увага юнаків і дівчат на те, що необхідно усвідомлювати, що ж саме дасть досягнення мети для кожного з них: чи підсилять молоді люди свій авторитет серед оточуючих, свій соціальний статус, чи більш якісно будуть виконуватись обрані ними соціальні ролі, кому, окрім них, ще принесе користь досягнення визначеної мети.

Поступово для учасників експерименту постало завдання навчитись ділити весь шлях досягнення мети на окремі "кроки", тобто на певні справи

(діяльнісний аспект). З цією метою їм пропонувалося визначити мету і зафіксувати її в щоденнику, виділивши її заголовком “Моя мета” та сформулювавши її початковою фразою: “Мета, якої я хочу досягти – це ...”. Після цього кожен самостійно розпланував шлях досягнення мети за кроками на день, тиждень, місяць, рік, залежно від визначеного терміну її досягнення. При цьому підкреслювалося, що обов’язковою умовою успіху на шляху досягнення мети є визначення ознак, за якими можна судити про успіх, а саме: відповідність окресленого шляху досягнення мети визначеним крокам; термінам; результату узагальненої мети.

Кроки або дії на шляху досягнення мети – це фактично завдання, розв’язавши які, випускник школи-інтернату може досягти остаточно поставленої узагальненої мети. Вирішення цих задач супроводжується як позитивно спрямованими можливостями, які допомагають, так і перешкодами, які заважають успішному досягненню цілей. Тому, реалізуючи власні “кроки”, кожен учасник експерименту повинен був визначити та записати ті можливості, які можуть допомогти в досягненні мети, та можливі труднощі, що можуть за певних умов ускладнювати цей процес. Усвідомлення та врахування такої соціально-педагогічної роботи, спрямованої на досягнення цілей, уміння використовувати основні і супровідні можливості, а також уміння долати певні труднощі – все це значно полегшує визначений шлях, що позитивно впливає на процес досягнення мети як внутрішньої мотивації особистості під час соціальної взаємодії.

Практичне вирішення проблеми взаємозв’язку процесу визначення і досягнення цілей та ціннісного світогляду випускника школи-інтернату дозволило перейти до формування соціально-ціннісних установок юнаків і дівчат з числа випускників шкіл-інтернатів, які проживають у соціальних гуртожитках.

Цілком закономірним є те, що ознаками свідомого входження молодої особи в доросле життя є сформовані в неї цінності, усвідомлене формування

цілей та прийняття рішень. З метою вирішення даного завдання було проведено заняття на тему: “Ціннісні орієнтації” у формі обговорення.

Відповідно тлумачення даного поняття у словнику цінність визначається як властивість чого-небудь, що задовольняє прагнення людини, що, таким чином, робить предмет або явище цінним. У широкому значенні розрізняють матеріальні та духовні цінності [218].

У ході обговорення випускники шкіл-інтернату вчилися співвідносити цінності з життєвими цілями та характеристиками успіху. З цією метою молоді люди визначали найважливішу для них цінність, яка може сприяти їхній інтеграції в соціум. Аналіз позицій, відповідно до більшості їх тверджень, дозволяє сказати, що випускниками шкіл-інтернатів була визначена соціально значуща цінність – робота. Визначена соціально значуща цінність дозволила кожному сформулювати життєву ціль – спроектувати професійну кар’єру. При цьому критеріями успіху учасники обговорення визначали цікаву та високооплачувану роботу.

Наступним етапом у роботі було визначення того, що необхідно для успішної професійної кар’єри. Під час обговорення висловлювались різні позиції: потрібна рішучість, наполегливість, сміливість, “бійцівський характер”, сила волі. Все це загалом були особисті якості людини. Від них випускники шкіл-інтернатів були переорієнтовані на соціальні фактори, серед яких називалися такі: умови роботи, уміння співпрацювати, технічне забезпечення, організація виробничого процесу, освіта та ін. Проте в цьому переліку після тривалого обговорення названих факторів на перше місце більшість поставила освіту. Доречним для випускників шкіл-інтернатів було уточнення, що саме під час набуття освіти люди отримують досить значущу інформацію, на основі якої формуються професійні знання, уміння та навички, які стають показниками професійного успіху. Одночасно підкреслювалося, що одних професійних навичок недостатньо для того, щоб стати успішним у професійній кар’єрі, вкрай необхідним є також володіння молодим спеціалістом соціальними уміннями і навичками організації

взаємодії з людьми. Серед таких навичок, насамперед, є спілкування, уміння будувати професійну діяльність та виконувати обрану соціальну роль відповідно до суспільних вимог, дотримуючись принципів гуманізму, поваги до людей, оточуючого світу, самого себе. Так поступово випускники шкіл-інтернату були підведені до висновку, що в основі визначених ними цінностей, життєвої цілі та характеристик успіху лежать соціально значущі цінності, які є підґрунтям співпраці та взаєморозуміння між людьми, і тільки на їх основі можливе досягнення успішної соціальної взаємодії в будь-якій сфері людської діяльності, що власне і є результатом позитивно спрямованої соціальної адаптації.

Загострення уваги на необхідності активізації спілкування як провідного виду діяльності в соціально-адаптаційному процесі випускників шкіл-інтернатів стало логічним переходом до розвитку комунікативних умінь і навичок та впровадження в соціально-адаптаційний процес зазначеної вище педагогічної умови. Отже, соціально-педагогічна робота була спрямована на формування якостей та умінь, важливих для ефективного спілкування. Так, під час проведення заняття на тему “Вчимося спілкуватись” учасникам пропонувалося практикуватись у соціально прийнятих уміннях спілкування.

Під час зазначеної роботи у випускників шкіл-інтернатів спостерігались певні труднощі в прояві умінь спілкування. Тому нами було здійснено пояснення значущості використання алгоритму ситуативних висловлювань (певний стандарт), що допомагає домогтися взаєморозуміння в процесі спілкування. Це, наприклад, такі фрази, які виражають згоду: “Я готовий з цим погодитися”; “Я поділяю Вашу точку зору”; “Моя позиція повністю збігається”, або протилежна група фраз, що виражають незгоду: “Мені так не здається”; “Я дотримуюсь іншої думки”; “У мене інша точка зору”; “Дозволю собі не погодитись з Вами”.

Окрім того, на заняттях, присвячених умінню спілкуватись, було здійснено інформаційні повідомлення щодо соціально прийнятих норм невербальної комунікації: зорового контакту, дотримання відстані під час

розмови, контроль за виразом (мімікою) обличчя, дотримання відповідних поз, які мають бути в органічному зв'язку зі змістом мовлення. Наприкінці заняття ми пропонували юнакам та дівчатам обговорити та записати правила культури спілкування та визначили характеристику співрозмовника, з яким би було приємно чи корисно розмовляти.

Протягом роботи, спрямованої на активізацію мотивації до успішної соціальної взаємодії, формування ціннісного світогляду, розвитку комунікативних умінь і навичок, неодноразово підкреслювалось, що успішна інтеграція в суспільство можлива на основі активної соціально значущої діяльності, яка сприяє свідомому засвоєнню соціальних знань, усвідомленню соціального досвіду протягом виконання соціальних ролей.

Спрямованість педагогічних дій на свідоме засвоєння випускниками шкіл-інтернатів соціальних знань та усвідомлення соціального досвіду, насамперед, полягає в активізації інтересу юнаків та дівчат до змісту соціальних знань та суспільного досвіду. При цьому активна діяльність, що викликає цей інтерес, дає значний позитивний ефект, оскільки позитивно впливає на психічно-емоційний стан особистості. Емоційні та когнітивні складові свідомості проявляються в соціальній поведінці особистості, спостерігаючи за якою, можна зробити висновок про те, наскільки ця особистість адаптована до життя в суспільстві.

Таким чином, можна припустити, що інтерес, який супроводжує соціально значущу діяльність, позитивно впливає на розвиток свідомості особистості, а це, у свою чергу, визначає мотиви і цілі активної соціальної поведінки випускників інтернатних закладів, спрямованої на інтеграцію в новий соціум.

Виходячи із вищезазначеного, випускники шкіл-інтернатів протягом інтеграції в сучасний соціокультурний простір мають бути ознайомлені з його сутністю, повинні оволодіти операційними уміннями і навичками організації життя і діяльності в суспільстві, уміннями будувати стосунки з

людьми та змістом і формами дій, які відповідають прийнятим соціальним нормам.

В результаті вирішення зазначених вище завдань, що супроводжуються розвитком волі, формуванням практичних навичок соціальної діяльності, умінням досягати окресленої мети тощо, випускник школи-інтернату успішно інтегрується в суспільство, набувши рівноваги в системі “людина-світ”.

Вибір методів, форм і засобів соціально-педагогічного способу розв’язання окреслених задач та досягнення успішної соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів обумовлюються, насамперед, змістом сучасного соціокультурного середовища.

Як зазначалось вище, зміст сучасного соціокультурного середовища характеризується потужним інформаційним потоком, виходом за національні межі у сфері інформаційного обміну. Саме тому в середовищі молоді однозначно підвищився престиж освіти як джерела набуття інформації та можливості формування знань, оволодіння конкретними навичками, пов’язаними із сучасними інформаційними технологіями. За таких умов, як стверджує М.Лукашевич: “... виник новий етап відтворення рівноваги “людина-світ” як етап спілкування, як етап обміну інформацією, суб’єкт-суб’єктної взаємодії та взаєморозуміння”. Саме тому, відповідно до парадигми спілкування, вихований процес, на думку науковця, спрямовується на усвідомлення особистістю себе як людини світу, яка може досягти рівноваги в системі “людина-світ” засобами спілкування [131].

Під трактуванням змісту рівноваги системи “людина-світ” ми розуміємо успішне розв’язання задач і цілей, спрямованих на процес соціальної адаптації в умовах сьогодення, оскільки визначені вище задачі і окреслені цілі формуються заради досягнення стану рівноваги випускника школи-інтернату з соціальним середовищем.

Звідси можна сказати, що для успішної соціальної адаптації випускника школи-інтернату в умовах його життєдіяльності можна

використати різні форми спілкування в процесі соціально значущої діяльності. В основному вона розгорталась спочатку в соціальному гуртожитку, де завдяки педагогічно організованому впливові випускники інтернатів мають оволодіти операційними вміннями і навичками організації життя і діяльності в сучасному соціумі, вміннями будувати стосунки з іншими людьми. Підсумовуючи окреслене вище, можна стверджувати, що саме спілкування як багатомірний вид людської діяльності може бути визначальним фактором, підґрунтям оптимізації соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів до умов життя в сучасному соціокультурному середовищі, оскільки завдяки самовираженню, взаєморозумінню, задоволенню емоційних потреб саме в спілкуванні забезпечується розвиток самосвідомості, яка визначає мотивацію на успішну соціальну адаптацію випускників інтернатних закладів; по-друге, забезпечується обмін різними видами інформації, що є підґрунтям для задоволення орієнтаційних потреб як складової адаптаційного процесу; по-третє, забезпечується суб'єкт-суб'єктна взаємодія в процесі виконання соціальних ролей на основі сформованої системи соціально-значущих ціннісних установок та засвоєного соціального досвіду, що в кінцевому результаті забезпечує стан рівноваги системи “випускник школи-інтернату – суспільне середовище” (рис.2.4.).

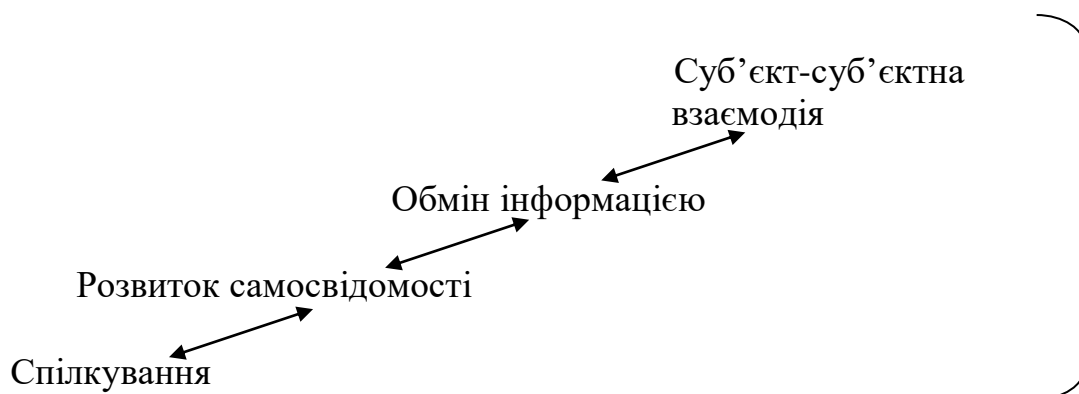

Рис. 2.4. Спілкування як фактор встановлення рівноваги системи випускник інтернату – соціальне середовище

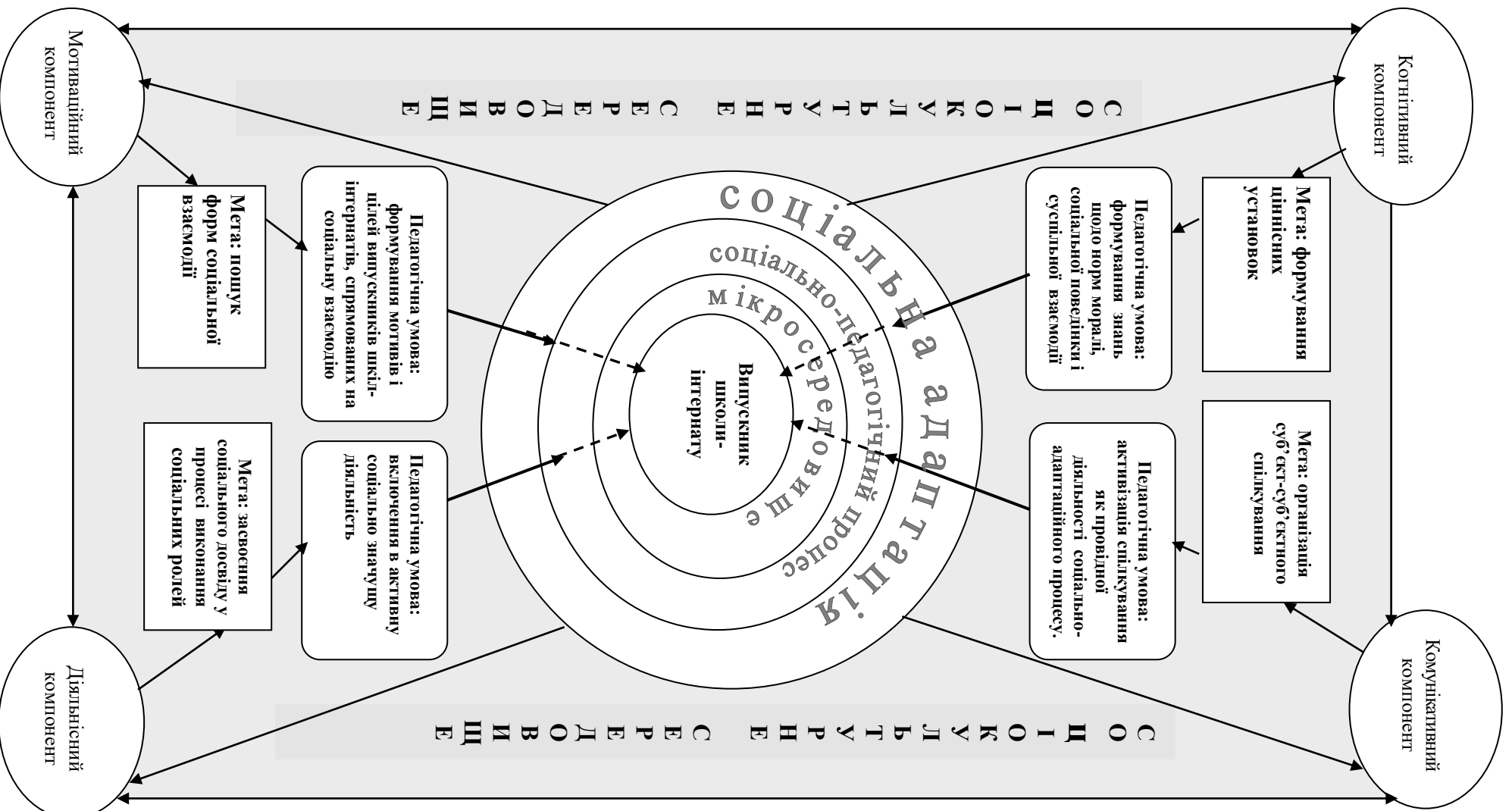

Рис. 2.5. Структурно-змістова схема соціально-адаптаційного процесу вихованців шкіл-інтернатів у соціокультурному середовищі

Отже, на підставі систематизації та конкретизації результатів дослідження стосовно педагогічних умов соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів нами була розроблена структурно-змістова схема соціально-адаптаційного процесу випускників шкіл-інтернатів у соціокультурному середовищі (Рис. 2.5.).

Нами враховано те, що характер соціокультурного середовища диктує педагогічний зміст соціальної адаптації юнаків та дівчат з числа випускників шкіл-інтернатів. Також враховано взаємодію компонентів соціально-адаптаційного процесу та цілі кожного із компонентів, які покладені у визначені педагогічних умов соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів у соціокультурному середовищі.

Впровадження педагогічних умов соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів відбувається завдяки організації цілеспрямованого соціально-педагогічного процесу, орієнтованого на особистість випускника школи-інтернату, яка знаходиться в центрі уваги та завдяки використанню методів, форм та засобів педагогічної діяльності, які покращують у даній категорії юнаків і дівчат процес соціальної адаптації.

У межах запропонованої структурно-змістової схеми соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів у соціокультурному середовищі передбачається: впровадження педагогічних умов покращення соціально-адаптаційного процесу; надання системності соціально-педагогічній роботі спрямованій на соціальну адаптацію випускників шкіл-інтернатів; та досягнення конкретних результатів соціально-педагогічної роботи – сформованість особистості випускника школи-інтернату з високим рівнем соціальної адаптованості.

2.3. Зміст, форми і методи соціально-педагогічної роботи, спрямованої на соціальну адаптацію випускників шкіл-інтернатів

Перевірка ефективності визначених педагогічних умов соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів відбувалася в процесі формувального

етапу педагогічного експерименту.

Проблема соціальної адаптації випускників шкіл-інтернів потребує не лише теоретичного обґрунтування даного соціального, психологічного і педагогічного явища, а й обов'язково проведення дослідно-експериментальної роботи, що дозволяє виявити шляхи активізації і розвитку нових знань, цінностей і практичних соціальних навичок випускників шкіл-інтернатів.

У ході формувального етапу експерименту, насамперед ми розгорнули практичну соціально-виховну роботу з мешканцями соціальних гуртожитків з метою сприяння в оволодінні ними соціальними знаннями, позитивно спрямованою мотивацією, комунікативними вміннями та різними видами соціальної діяльності.

Дослідно-експериментальна робота проводилась на базі соціальних гуртожитків для випускників шкіл-інтернатів із числа сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, і мала на меті розв'язання наступних завдань:

- впровадити і експериментально перевірити ефективність педагогічних умов соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів;
- розробити педагогічне забезпечення входження молоді соціальних гуртожитків в нові умови соціокультурного середовища;
- проаналізувати результативність реалізованих педагогічних умов, форм і методів роботи.

Виходячи із твердження, висловленого нами в параграфі 1.1, про те, що процес соціальної адаптації, а відтак і соціального становлення особистості, доцільно розглядати на двох рівнях: загальнотеоретичному і прикладному, слід підкреслити, що цей процес переходу мотивацій, цінностей із зовнішнього світу у внутрішню позицію відбувається також поступово та у два етапи. На першому етапі відбувається певна поінформованість, розширення знань випускників шкіл-інтернатів щодо соціально-адаптаційного процесу, цінностей і соціального досвіду, на другому здійснюється перебудова структури особистості під впливом соціально-виховного процесу.

Робота виконувалася на базі Київського соціального гуртожитку для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також осіб з їх числа віком від 18 до 23 років “Дім на половині дороги”, Центру соціальної адаптації молоді (соціальний гуртожиток) при спеціалізованій загальноосвітній школі-інтернаті смт.Буча Київської області, Сумського, Кіровоградського та Котовського соціальних гуртожитків, центру соціальної адаптації школи-інтернату №17 м. Києва, протягом 2007-2010 років.

На різних етапах дослідження в експерименті брали участь 202 випускники школи-інтернату, 11 соціальних педагогів і вихователів соціальних гуртожитків, 12 волонтерів з числа студентів НПУ ім. М.П. Драгоманова та 5 волонтерів Корпусу Миру США в Україні, які були підготовлені за авторською програмою “Адаптивна комунікація”.

Отже, у процесі формувального експерименту були використані такі методи, як: рольові ігри, розв’язання ситуацій морального вибору, метод “мозкового штурму”, бесіди, професійно орієнтовані заняття, ділові імітаційні ігри, аналіз ситуацій на основі відеоматеріалів, метод експертних оцінок тощо.

З метою виявлення ефективності впровадження педагогічних умов соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів усі учасники були поділені на дві групи – експериментальну та контрольну. Експериментальна група нараховувала 105 осіб, контрольна група 97 осіб. У групах були респонденти першого року проживання в соціальних гуртожитках, приблизно однакові за віком і рівнем соціальної адаптованості. На учасників експерименту були заведені особисті папки, у яких містився матеріал біографічного характеру, інформація про місце роботи чи навчання, педагогічні та психологічні характеристики, складені соціальним педагогом або психологом, анкети і відповіді на них, результати тестування за методикою Ю.Валентника (Додаток Д) та за методикою визначення комунікативних та організаторських здібностей (КОЗ) (Додаток В), творчі роботи тощо. Це допомогло нам у ході експериментальної роботи визначити методику і форми педагогічної роботи по

оптимізації соціальної адаптації випускників інтернатів, активізувати їхній інтерес до участі в дослідно-експериментальній роботі.

Ми враховували те, що ефективність соціальної адаптації багато в чому залежить від наявності уміння спілкуватись, прояву позитивно спрямованих взаєностосунків і взаємодії людей. Саме ці орієнтири були визначені нами як провідні в соціально-педагогічній роботі спрямованій на покращення соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів.

Зміст, форми і методи, що реалізувались у роботі випускниками шкіл-інтернатів (мешканцями соціальних гуртожитків), спрямовані на соціальну адаптацію, насамперед, завдяки використанню засобів спілкування як провідного виду діяльності в соціально-адаптаційному процесі в умовах сучасного соціокультурного середовища.

Звертаючись до сучасного соціокультурного контексту спілкування, вивчаючи даний процес з позицій сучасних вимог до юнаків і дівчат, що вступають в самостійне життя (освіту, професію, практичну діяльність), ми дійшли думки про те, що глобалізація соціальних явищ призвела до активізації комунікативної діяльності як в українському соціокультурному просторі, так і за його межами. Як відомо, сучасною формою комунікативної діяльності є спілкування завдяки використанню засобів інформаційних технологій, що дозволяє швидко та ефективно обмінюватись інформацією, співпрацювати і взаємодіяти в сучасному соціокультурному середовищі. Проте лише найдавніша форма комунікативної діяльності – мовленнєва, – збагачена людськими емоціями, потребує від співрозмовників дотримання певних правил спілкування, що відповідно до норм спілкування, прийнятих у сучасному соціокультурному середовищі, проявляється у ввічливості, толерантності, емпатії, позитивному ставленні до співрозмовника тощо. Обидві форми комунікативної діяльності широко застосовуються сьогодні в усіх сферах людської діяльності (міжособистісній, освітній, професійній тощо), часто паралельно з практичним застосуванням рідного та іномовного спілкування або із застосуванням сучасних міжкультурних аспектів спілкування. Особливо

продуктивно таку симбіотичну форму спілкування практикує сучасна молода генерація, яка характеризується активністю, мобільністю, проявляє інтерес до інновацій. Випускники шкіл-інтернатів – молоді люди, які проходять соціально-адаптаційну підготовку в соціальних гуртожитках з метою сприяння позитивному входженню в сучасне соціокультурне середовище. На нашу думку, вони також мають бути підготовлені до паралельного використання різних аспектів спілкування і в різних видах соціально-практичної діяльності, що, врешті-решт, сприяє покращенню їх соціальної адаптації завдяки активізації мотивації на успішне входження в новий соціум, сформованості у них соціально-ціннісних установок, організації суб'єкт-суб'єктної взаємодії, спрямованої на засвоєння соціального досвіду.

Загальновідомо, що ефективність спілкування залежить від сформованих комунікативних умінь і навичок (соціокультурних аспектів спілкування, правил спілкування, дотримання соціальних ролей під час спілкування з різними людьми і в різних ситуаціях тощо). Зазначені уміння в умовах сучасного соціокультурного середовища поєднують в собі мовленнєві аспекти різних культур. Враховуючи те, що англomовні соціокультурні аспекти спілкування у зв'язку з поширенням використання англійської мови в різних сферах суспільної діяльності багатьох країн світу, в тому числі і в сучасній Україні увійшли в національний соціокультурний простір, а саме такі його аспекти як: толерантність, відкритість, доброзичливість, повага до особистісного простору співрозмовника, поважне ставлення до приділеного співрозмовником часу, спрямованість спілкування на конструктивність при розгляді чи розв'язанні питань, уникнення конфліктів під час ведення розмови тощо), а також те, що понад 50% випускників шкіл-інтернатів – мешканців соціальних гуртожитків працюють у сферах обслуговування населення, що за рекомендаціями Ради Європи вимагає від молодого спеціаліста володіння професійними уміньми англomовного спілкування, ми дійшли висновку щодо необхідності паралельного включення в соціально-педагогічний процес спрямованих на соціальну адаптацію національні і міжкультурні аспекти спілкування.

Визначення стратегії нашої практичної роботи з випускниками шкіл-інтернатів потребувало визначити педагогічні підходи до її реалізації.

Вивчення проблеми соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів дозволило виявити два підходи до їх вирішення:

- 1) екстенсивний, який передбачає розширення і застосування певного соціального досвіду конкретної особи;
- 2) інтенсивний, який часто пов'язується з педагогізацією соціально-виховного процесу.

При цьому слід зауважити, що педагогізація передбачає розвиток соціального мислення, соціальної свідомості особистості та готовності до прийняття оптимальних рішень у певних конкретних ситуаціях.

Сьогодні, у сучасному мікро- і макросередовищі, соціальна адаптація молодої людини має бути спрямована на розвиток розуміння ролі професії, співпраці, взаємодії, зміцнення спільних інтересів і спільних позицій при вирішенні соціально значущих справ. Тому соціально-виховна робота з випускниками шкіл-інтернатів, які мешкають у соціальних гуртожитках, спрямована на орієнтацію їх розуміння єдності людей різних народів і різних культур, різних за професією і перспективами життєдіяльності кожного із них.

З цією метою, відповідно до складових соціально-адаптаційного процесу випускників шкіл-інтернатів, були визначені напрями експериментальної роботи: мотиваційний, пізнавальний і практичний. Кожен із зазначених напрямів потребував пошуків форм і методів соціально-педагогічної роботи з випускниками шкіл-інтернатів у соціальному середовищі. Адекватні форми і методи роботи були закладені в основу впровадження педагогічних умов соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів у соціокультурному середовищі.

Таблиця 2.1

Напрями, форми і методи впровадження педагогічних умов соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів

Напрями	Педагогічні умови	Форми і методи роботи
Мотиваційний	Формування мотивів і цілей випускників шкіл-інтернатів, спрямованих на активну соціальну взаємодію	- робота “скандинавського гуртка”; - імітаційні ігри; - вправи на мотивацію визначення соціально значущих цілей і проектування “кроків” їх досягнення; - перегляд відеофільмів, які пропагують соціально-активний стиль життя; - читання художньої літератури; - робота ресурсного центру, створеного мешканцями соціальних гуртожитків
Пізнавальний	Формування знань щодо норм моралі, правил соціальної поведінки і суспільної взаємодії	- навчальні ігри, спрямовані на формування вміння приймати рішення; - метод “мозкового штурму” - перегляд відеофільмів соціокультурного характеру; - читання художньої літератури; - гурткова робота, спрямована на отримання правових і комунікативних знань
Практичний	Активізація спілкування як провідної діяльності соціально-адаптаційного процесу	- перегляд телепрограм із питань сучасних аспектів спілкування в режимі “on-line” (British Network); - бесіди з питання мовного етикету; - заняття за методикою АЛПД; - вправи щодо формування професійного спілкування;

	Включення в активну соціально значущу діяльність	- організація і проведення екскурсій вихованців соціальних гуртожитків для учнів шкіл-інтернатів; - організація і проведення спільних заходів випускниками шкіл-інтернатів і волонтерами Корпусу Миру США в Україні; - спільна діяльність мешканців різних соціальних гуртожитків

Формувального етап експерименту передбачав впровадження педагогічних умов, форм, методів та засобів соціально-педагогічної роботи, що сприяють соціальній адаптації випускників шкіл-інтернатів саме засобами активізації комунікативної діяльності як провідної в сучасному національному і світовому соціокультурному просторі, а також використання зарубіжного досвіду щодо вибору і реалізації форм і методів соціально-педагогічної роботи, спрямованої на соціальну адаптацію.

За даними констатувального етапу експерименту даного дослідження, було зроблено висновок, що мотиваційна спрямованість випускників шкіл-інтернатів визначається в основному вітальними потребами юнаків та дівчат і є соціально недостатньо усвідомленою. Тому з метою впровадження педагогічної умови *формування мотивів і цілей випускників шкіл-інтернатів, спрямованих на активну соціальну взаємодію*, насамперед, у соціально-педагогічній роботі використовувався матеріал про сучасний спосіб (стиль життя) молоді, що характеризується як активний, позитивно-спрямований, який визначається соціально значущими цілями, цікавими подіями, активною суспільною взаємодією.

Цей матеріал обговорювався на засіданнях так званих “скандинавських гуртків”, створених на етапі формувального етапу експерименту в зазначених вище соціальних гуртожитках. Назва гуртків має історичне походження. На

початку ХХ століття профспілками робітників скандинавських країн були ініційовані гуртки, які мала на меті інформаційно-просвітницьку роботу, в основі якої був покладений принцип “рівний-рівному”. На черговому засіданні кожний з членів гуртка виконував роль керівника гуртка, висвітлював обраним актуальне питання, організовуючи членів гуртка до спільної співпраці. Таким чином, кожний учасник практикувався у виконанні декількох соціальних ролей: керівника і члена гуртка, що сприяло активізації мотиваційної, пізнавальної і практичної сфер особистості. Форма зазначеної вище гурткової роботи дозволила учасникам формувального експерименту практикуватись у ролі керівника і члена гуртка.

Відповідно до переліку інформаційних тем (Додаток Е), які охоплюють загальноприйняті в сучасному світі форми суспільної взаємодії, що визначають сучасний стиль життя молодих людей, які прагнуть досягти життєвого успіху завдяки соціальному, фізичному та психічному благополуччю, випускники шкіл-інтернатів за власним вибором обирали одну із тем, добирали потрібну інформацію по ній, використовуючи різні джерела. Серед них найбільш ефективними, на думку юнаків та дівчат, були особисті бесіди і консультації, надані студентами-волонтерами НПУ імені М.П.Драгоманова і волонтерами Корпусу Миру США в Україні.

У процесі спілкування учасники експерименту не тільки отримували потрібну їм інформацію, яку надавали своїм співрозмовникам волонтери, але й водночас оволодівали загальноприйнятими формами спілкування, правилами ведення розмови та соціальної взаємодії як українською, так і англійською мовами.

Тематика занять торкалась наступних питань: міжособистісні стосунки (у молодіжному середовищі, у навчальних закладах, з представниками влади); умови сучасного життя (освіта, робота, соціальний захист молоді у суспільстві); спосіб життя (праця та дозвілля); ділове спілкування (професійні стосунки, виконання професійних обов’язків) тощо. Всі ці аспекти сприяли посиленню мотивації випускників шкіл-інтернатів на успішну інтеграцію в

соціум, оскільки, якщо молода людина знає і усвідомлює, який стиль життя є позитивно спрямованим на успішне входження у конкретний соціум, вона прагне проектувати свою життєдіяльність відповідно, щоб відповідати цьому стилю життя.

З метою закріплення отриманих знань про стиль життя в сучасному світі проводились імітаційні ігри, зміст яких передбачав програвання імітаційно-ігрової моделі поведінки, в тому числі і професійної поведінки та професійного спілкування з метою активізації шляхів входження молоді соціальних гуртожитків в нові умови соціуму.

Наприклад, тема імітаційної гри “У готелі”, що представляє цикл імітаційних ігор з питань надання професійних послуг у сфері обслуговування населення, обумовлена тим, що, як зазначалось вище, значна частка мешканців соціальних гуртожитків працюють у цій сфері.

Використання методу імітаційної гри дозволяє відпрацьовувати навички ділового спілкування з клієнтами при виконанні професійних обов’язків, враховуючи зразки норм та правил спілкування відповідно до професійних соціокультурних стандартів.

При проведенні ігор використовувались відеоматеріали зі змодельованими ситуаціями. Відповідно до переглянутого відеоматеріалу однієї із запропонованих ситуацій, учасник гри виконує роль портьє готелю. Ситуація: гість готелю збирається від’їхати, портьє ввічливо пропонує сплатити рахунок за проживання, замовляє для гостя таксі до залізничного вокзалу, після чого звертається до чергового з вказівкою допомогти донести валізи гостя, якому бажає щасливої дороги.

Інший учасник гри – гість готелю, який має виїхати, повинен сплатити рахунок, звернутись до портьє з проханням замовити таксі до залізничного вокзалу, висловлює подяку працівникам готелю за гарне обслуговування за час його перебування.

Перш, ніж взяти участь у програванні запропонованої ситуації, учасникам експериментальної групи демонструвався відеоматеріал як імітаційна модель,

далі обирались виконавці соціальних ролей у грі, які відтворювали задану ситуацію, намагаючись максимально дотримуватись правил спілкування та суб'єкт-суб'єктної взаємодії відповідно до прийнятих соціокультурних норм.

Запропонована методика не тільки сприяла відпрацьовуванню комунікативних умінь у соціально-професійній взаємодії, але й формуванню позитивного ставлення до співрозмовника, а також оволодінню навичок прояву ввічливості, толерантного ставлення до переживань інших, задоволенню їхніх потреб та інтересів, відкритості, що є адекватними якостями соціально адаптованої особистості.

З метою формування умінь визначати життєві цілі у роботі з випускниками шкіл-інтернатів були використані вправи на мотивацію визначення соціально значущих цілей і проектування етапів їх досягнення.

Мешканцям соціальних гуртожитків було запропоновано завести особисті щоденники, у яких вони визначали та записували конкретні життєві цілі. На початку цієї роботи нами пропонувалось визначати найближчі за терміном досягнення цілі, наприклад: вступу до навчального закладу; пошуку більш цікавої і привабливої роботи; налагодження гарних стосунків зі співмешканцям соціального гуртожитку; організації свята тощо. Після визначення цілі молоді люди вчилися визначати етапи досягнення намічених цілей, визначаючи термін кожного етапу: тиждень, місяць, півріччя. При цьому випускники шкіл-інтернатів вчилися аналізувати власні ресурси (рівень знань, соціальний досвід, практичні уміння тощо) з метою адекватного співвідношення власних ресурсів, термінів кожного етапу і нарешті кінцевого результату – досягнення визначеної цілі. Ця робота мала надзвичайно важливе практичне значення, оскільки сприяла оволодінню випускниками шкіл-інтернатів навичок самоорганізації, аналізу причино-наслідкових зв'язків їх діяльності і в кінцевому результаті сприяла активізації позитивної внутрішньої мотивації.

Також протягом експериментальної соціально-педагогічної роботи, що проводилась у соціальних гуртожитках, було організовано перегляд відеофільмів, які пропагують соціально-активний стиль життя з метою

активізації мотивів і цілей, спрямованих на активну соціальну взаємодію. Такими відеофільмами стали фільми про життя і соціальну діяльність яскравих особистостей, соціокультурні особливості сучасного світу, стилю життя молоді тощо: “Принцеса Діана”, “Молодь у дзеркалі сучасного життя”, “Ми обираємо майбутнє”, “Час діяти” тощо.

Ознайомлення з пропонованою нами художньою літературою (Т. Драйзер, Ч.Діккенс, Дж. Лондон, М. Твен), яка ілюструє різні соціальні ролі, відображує соціальний досвід людей у різні історичні періоди, у яких яскраво демонструються, як різними особистостями досягається омріяна мета на основі цілепокладання, праці, пошуку шляхів співрозуміння, на основі принципів добра, справедливості, милосердя, служіння людям і рідній країні, також сприяло внутрішній мотивації випускників шкіл-інтернатів жити і діяти так, як улюблені герої. Крім того, тим з мешканців соціальних гуртожитків, які були захоплені читанням подібної літератури, ми пропонували створити в соціальних гуртожитках власний ресурсний центр на зразок бібліотеки, де кожний з бажаючих міг обирати книжку з потрібною і цікавою інформацією, і не лише мешканець соціального гуртожитку, а й учень найближчої школи-інтернату, соціальний педагог, гість соціального гуртожитку тощо.

Подібна практика знайшла своє застосування у соціальних гуртожитках міста Суми, Кіровограда, Котовська, смт.Бучі Київської області. Принцип роботи ресурсних центрів зазначених соціальних гуртожитків такий самий, як у ресурсних центрах європейських країн, де література виставлена на полицях відповідно до певних розділів (художня література, навчальні посібники, розробки сценаріїв заходів дозвілля, збірники нормативних актів чинного законодавства тощо). Кожен із відвідувачів самостійно знайомиться з джерелами, обираючи потрібну літературу або відеоматеріал, записуючись у відповідального за роботу ресурсного центру, який відповідно до графіка чергування виконує його обов’язки та визначає термін повернення взятої книжки (не пізніше двох тижнів). Як зазначали мешканці соціальних гуртожитків, подібна практика допомагає їм оволодіти навичками самостійного

пошуку необхідної інформації, що для них є дуже важливим на етапі соціальної адаптації.

З метою впровадження педагогічної умови *формування знань щодо норм моралі, правил соціальної поведінки і суспільної взаємодії* спочатку був застосований метод гри з метою формування та активізації в учасників експерименту вміння приймати рішення в ситуаціях морального вибору.

Так, наприклад, мета навчальної гри “Прийняття рішення” – знайти і відпрацювати

найбільш ефективні прийоми прийняття рішення, розвивати комунікативні уміння: довести, поінформувати, переконати тощо.

Хід гри полягав у наступному: шляхом вільного вибору ведучий обирає ігрову картку з ситуацією, яка потребує практичного вирішення. Після того, як усі учасники прослухають, якої проблеми стосується конкретна ситуація, кожен із них висловлює власну точку зору з приводу шляхів їх вирішення. Ведучий на плакаті коротко фіксує позицію, висловлену кожним із учасників. Наступний етап гри – це обговорення, у процесі якого всі учасники аргументують свою позицію: “за” чи “проти” того чи іншого способу розв’язання проблеми в даній ситуації. Обов’язковою умовою є аргументація власної позиції відповідно до морально-етичних норм і правил соціальної поведінки і взаємодії людей у соціумі.

Заключний етап означеної гри включає індивідуальний та колективний аналіз запропонованих варіантів вирішення проблеми. Аналіз передбачає виявлення причинно-наслідкових зв’язків тих подій, що відбувались, відбуваються чи будуть відбуватися в майбутньому. При цьому головним у прийнятті рішення має бути стійка соціальна і громадянська позиція, яка характеризується достатньо широким свідомим світоглядом, моральними переконаннями, гуманістичними принципами.

Серед запропонованих ігрових ситуацій були ситуації, пов’язані з сурогатним материнством, торгівлею людьми, клонуванням, ситуації в спорті,

що торкалися питання прийняття допінгів, стосовно дитячої безпритульності, безвідповідального батьківства, виконання військового обов'язку тощо.

Протягом обговорення та аргументації позиції юнаків і дівчат, з метою їх орієнтації на прийняття такого рішення, яке відповідатиме нормам моралі, ми аргументували свою власну позицію щодо означених проблем, наводили приклади того, яке рішення, на думку соціальних педагогів і вихователів, є правильним, як обговорювали і які аргументи наводили молоді люди з інших соціальних гуртожитків, дискутуючи та спрямовуючи увагу учасників гри, насамперед, на ціннісні установки, норми моралі і правила соціальної поведінки, прийняті в сучасному соціокультурному середовищі.

Протягом проведення зазначених вище ігор нами використовувався метод “мозкового штурму”, запропонований А.Осборном [147] для розв'язання проблем творчою групою. Суть метода полягає в наступному: члени групи висувують власні ідеї щодо розв'язання проблеми, поставленої перед ними, а генерацію ідеї здійснює одна людина, яка пропонує перелік необхідних дій.

Таким чином, протягом пошуку правильного рішення юнаки та дівчата звертаються до загальнолюдських морально-етичних цінностей та принципів, обговорюють суспільні норми та правила, вчать аргументувати власні думки, апелювати до інших з приводу тих чи інших цінностей, навчаються самостійно приймати рішення та шукати компроміс при прийнятті колективного рішення.

Як і при впровадженні попередньої педагогічної умови, нами використовувався перегляд відеофільмів соціокультурного характеру та продовження ознайомлення з художньою літературою.

Ефективним при формуванні етичної норми поведінки в молоді соціальних гуртожитків та покращення стану їх емоційної сфери як умови оптимізації процесу соціальної адаптації, був перегляд ряду відеофільмів соціокультурного спрямування: “Сучасний етикет”, “Національний характер”, “Традиція чаювання”, “Людина серед людей” та ін. Використання фільмів дозволяє молодим людям пізнати носіїв духовного світу, звичаї, традиції і культуру.

Говорячи про виховну роль художньої літератури, В. Сухомлинський писав “для виховання благородних почуттів необхідні художні твори, які б пробуджували у особистості думку про найвищу цінність – людину” [251, с.298]. У даній ситуації в нашій роботі активно використовувалась художні твори письменників – гуманістів, з якими знайомились випускники шкіл-інтернатів. Ця робота сприяє формуванню таких рис характеру людини, як: доброта, співчуття, чуйність, щирість, самовідданість, мужність, сердечність, людяність, почуття гідності, великодушності тощо. Читаючи художні твори, аналізуючи їх, молоді люди здійснюють внутрішній діалог між уявленнями про моральні, духовні цінності, у них формується стійка установка на загальнолюдські моральні цінності, правила соціальної поведінки, норми спілкування тощо.

Надзвичайно важливим на даному етапі роботи, яка була спрямована на формування знань щодо суспільної взаємодії, зокрема такої її форми, як взаємодія випускників шкіл-інтернатів з державними установами і організаціями, що сприяють соціальній адаптації випускників шкіл-інтернатів. З цією метою на даному етапі дослідження було розширено тематику роботи “скандинавського гуртка” правоосвітніми питаннями. Під час засідань гуртку відповідно до графіку головування кожен із випускників шкіл-інтернатів, виконуючу роль голови (ведучого), знайомив інших учасників з українськими законами, постановами і указами президента, які надають гарантію кожному із них на отримання місця навчання, місця роботи, отримання стипендії й оплати праці, отримання соціально-економічної підтримки і житла, оскільки, взаємодія держави і випускника школи-інтернату відбувається, насамперед, через нормативні акти чинного законодавства щодо соціально-правової підтримки молоді з числа дітей-сиріт. Крім надання підготовленої інформації, яку ведучий отримував за допомогою створених випускниками шкіл-інтернатів ресурсних центрів або під час консультацій, які проводили запрошені до гуртожитку юристи, він також проектував ситуації, коли знання змісту певного законодавчого документу могли бути використані випускником школи-

інтернату. При цьому вагомим є факт, що до обговорення зазначених питань під час засідання гуртка залучались всі учасники такої форми роботи. Це була своєрідна школа майбутнього, яка щороку працювала один раз на місяць і мала за мету не лише формування правових знань, а й мотивацію на їх свідоме використання під час соціальної адаптації. При цьому результати роботи перевірялися в процесі розгортання життєдіяльності учасників даної форми роботи, їх уміння взаємодіяти з різними соціальними інституціями.

Проте найбільш цікавою і ефективною в колективній формі роботи, яка стосувалась питання набуття правових знань випускниками шкіл-інтернатів, стало проведення конкурсу на кращу пам'ятку, у якій мали бути коротко відображені основні положення змісту законів, постанов і указів президента щодо соціально-правової підтримки молоді з числа дітей-сиріт з наведенням конкретних прикладів, коли нормативні акти можуть бути використані випускником школи-інтернату, контактні телефони соціальних служб підтримки дітей та молоді, із зазначенням прізвищ посадовців, до яких може звернутись випускник школи-інтернату в разі нагальної потреби. Експертною групою, куди входили юристи, які проводять консультації в соціальних гуртожитках, соціальні педагоги та студенти старших курсів Інституту соціальної роботи та управління НПУ імені М.П.Драгоманова, проводилась оцінка представлених робіт. Оцінювався зміст, оформлення, формат, ілюстративність пам'яток, зручність у використанні. Ця робота сприяла не лише поглибленню правоосвітніх знань, а й розвивала колективну творчість, уміння співпрацювати, враховувати думки інших, що дуже важливо при спільній взаємодії і що також активізує внутрішній інтелектуальний і творчий потенціал учасників даної форми роботи.

За результатами конкурсу призове місце вибороли мешканці соціального гуртожитку селища міського типу Буча Київської області. Слідом за ними мешканці й адміністрація Сумського соціального гуртожитку виступили ініціаторами проведення подібної акції серед старшокласників шкіл-інтернатів області. Подібні форми роботи, на нашу думку, не лише активізують процес

формування правоосвітніх знань випускників шкіл-інтернатів, а ще сприяють оволодінню практичним уміннями соціальної взаємодії.

Наступний етап формувального експерименту був спрямований на педагогічну умову *активізації спілкування як провідної діяльності соціально-адаптаційного процесу*.

Під час проведення експериментальної роботи, спрямування її на активізацію спілкування випускників шкіл-інтернатів, їх уміння брати участь у груповій дискусії були використанні адаптовані фрагменти дискусійних телепрограм, які транслуються в “on-line” режимі на британському телевізійному каналі British Network – Learn English. Мешканцями соціального гуртожитку засвоювались форми та способи обговорення різних цікавих питань у групі, уміння дотримуватись не лише вербальних норм спілкування, а й невербальних, що проявлялось в умінні дотримуватись правильної інтонації ведення бесіди, дотримуватись зорового контакту, “посилати” посмішку та стримувати негативні емоції, використовувати адекватні жести та міміку.

Крім того, перегляд такого плану фрагментів телепередач є одним із ефективних способів, що допомагає учасникам експерименту зануритись у сферу іномовного спілкування, що є одним із можливих шляхів оволодіння соціокультурними аспектами спілкування.

Цікавою та продуктивною була робота у плані оволодіння особливостями мовного етикету спілкування, протягом якої випускники інтернатів практикувались в умінні бути доброзичливим, уважним під час бесіди, говорити компліменти, тримати фізичну та інтонаційну відстань під час розмови, утримувати зоровий контакт, використовувати ввічливі розмовні формули, доречні в певному контексті спілкування.

Як свідчать наші спостереження і практичний досвід щодо комунікативної діяльності, посмішка не лише викликає прихильність з боку співбесідника, але й є чи не обов'язковим елементом загальноприйнятого світового сучасного мовленнєвого етикету. Як відомо, особливо це є притаманним для англійців та американців. Уміння посміхатись, бути

доброзичливим, відкритим, щирим під час спілкування сприяє позитивному діалогу, налаштовує співрозмовників на пошук компромісу в дискусійних питаннях, а іноді сприяє вирішенню проблеми.

Для британців та американців комплімент є нормою загальноприйнятої поведінки, тоді як молодим людям з соціальних гуртожитків, як показує дослідження, не так легко їх вимовляти. Тому неодноразово доводилось переконувати учасників експерименту в тому, що людина, яка щиро посміхається і говорить компліменти, буде бажаним співбесідником у будь-якому соціумі.

Практикуючись в умінні правильно тримати відстань зі співрозмовником у ході бесіди, випускники інтернатних закладів навчались поважати і зберігати особистий простір людей, бути тактовними, ввічливими під час розмови. Те ж саме можна сказати і про практику зорового контакту у спілкуванні: погляд відкритий, погляд вдалечінь, погляд убік, бігаючий погляд, співчутливий погляд, напружений, відчужений тощо – все це відображає внутрішній стан людини.

Що стосується розмовних формул сучасного мовленнєвого етикету, так званих готових “будівельних блоків”, які мовець використовує, а не створює самостійно, то слід відзначити, що відповідно до норм і правил спілкування вони є менш категоричними, містять елементи подяки, привносять у міжособистісне спілкування почуття взаємної поваги, теплоти, доброзичливості і відповідно мають особистісно-розвиваючий ефект.

Про виховний вплив і особливості, наприклад, англомовного мовленнєвого етикету, свідчить наведена думка автора статті, в якій ілюструються соціокультурні особливості спілкування: “Коли я був в Англії, я теж почав всім дякувати. Британці дуже люб’язні, і через два дні я заразився їх доброзичливістю. Мені було приємно це робити, здавалось, що я беру участь у виставі на іноземній мові” [265, с.18].

Тому ті з випускників інтернатів, які дотримуються зазначених правил мовленнєвого етикету, що прийшли в національний соціокультурний простір з

англомовних культур, збагачуються яскравими позитивними емоціями, стають більш відкритими в діалозі, впевнені у собі, оскільки мають певну позитивну результативність у процесі спілкування, що не може не позначитись на якості соціальної адаптації.

Слід зазначити, що протягом нашої роботи ми спиралися на ідеї Л.Виготського [32], сутність яких полягає в тому, що коли особистість опановує навичками спілкування, які стають його внутрішнім надбанням, вона опановує певним стилем поведінки, стилем роботи, стилем соціальної взаємодії.

Тому з метою корекції умінь та навичок спілкування випускників шкіл-інтернатів в соціальних гуртожитках нами були обрані та використані методи роботи, які досить продуктивно використовуються у діяльності Американської Ліги Підтримки Дітей (АЛПД) щодо уміння спілкуватись [137, с.173-174].

Зазначимо, що АЛПД основною позицією своєї соціально-педагогічної роботи вважає питання соціальної адаптації особистості підлітків та юнаків і дівчат, які є вихованцями дитячих установ та проявляють відчуженість і обмеженість у спілкуванні.

При перших кроках корекції якостей спілкування у випускників шкіл-інтернатів використовувався метод моделювання ситуацій, який включає в себе демонстрацію правильного спілкування в різних сферах діяльності людей, з різними суб'єктами спілкування, які виконують різні соціальні ролі. У даному разі демонструвалися відеоматеріали або відтворювалися певні змодельовані ситуації з максимально наближеними умовами до реального спілкування, наприклад: “на заняттях”, “на роботі”, “у транспорті”, “в магазині”, “в кінотеатрі” тощо.

У подальшому ми використовували метод зворотного зв'язку, коли юнаки та дівчата на основі отриманої інформації щодо прийнятих способів та форм спілкування пропонували власні моделі таких ситуацій, які давали змогу у ігровій формі практикуватись у спілкуванні (наприклад, ситуації: “під час знайомства”, “на відпочинку”, “обговорення улюбленої книжки” тощо).

Метод позитивної корекції застосовувався в разі необхідності негайного виправлення чи удосконалення способів спілкування, причому передбачалися різні форми винагороди за знаходження правильної форми ведення розмови: цікава екскурсія, похід у театр, прогулянка по річці, відвідування дискотеки тощо.

З метою розширення сфери застосування набутих практичних умінь активного спілкування в реальному оточенні юнаків та дівчат нами застосовувався метод узагальнення. Суть цього методу полягає в тому, щоб на основі усвідомлених зразків спілкування в різних ситуаціях юнаки та дівчата активно використовували набуті навички спілкування в їх реальному житті.

Також слід зазначити, що крім уміння спілкуватися у вербальній формі, які включали уміння привітати один одного, уміння вести бесіду, задавати питання, дякувати співрозмовникові або прохати його про що-небудь, зверталася увага на формування уміння слухати, яке включає в себе постійний візуальний контакт зі співрозмовником, робити спробу повторити щойно висловлену думку, проявляти доброзичливість, щирість, використовувати при цьому посмішку протягом дружньої бесіди.

Як засвідчили результати даного етапу дослідження, зазначені форми та методи роботи показали позитивну динаміку у практиці спілкування випускників шкіл-інтернатів (мешканців соціальних гуртожитків), що, за нашими спостереженнями та висловлюваннями самих учасників експерименту, допомагає їм у налагодженні контактів з різними людьми, взаємодії з ними, допомагає комфортно входити у різні сфери діяльності, а відтак все в сукупності оптимізує різні сторони їхньої соціальної адаптації.

Щодо використання навичок іномовного спілкування в професійній діяльності, то, як зазначалось вище, відповідно до сучасних європейських стандартів професійних вимог, молодий спеціаліст має володіти щонайменше англійською мовою як однією із мов, необхідних у професійному спілкуванні.

Відповідно до державної програми проведення "Євро 2012", працівники сфер обслуговування мають володіти різними іноземними мовами, зокрема

англійською мовою, в межах розуміння звертання, прохання, замовлення, питання, поставленого іноземним туристом. Саме тому нами були розроблені та використані у роботі з такою категорією молоді ситуації, з якими стикаються мешканці соціальних гуртожитків під час виконання своїх професійних обов'язків:

за напрямом готельно-ресторанного бізнесу:

- надання інформації про знаходження готелю, ресторану, умов поселення та ціни на послуги;

- резервування номеру готелю; практика ввічливої форми відмови в поселенні клієнта, у разі відсутності вільних номерів;

- зустріч клієнтів; виконання професійних функцій адміністратора, портьє; зустріч гостей у ресторані;

- ввічливе пропонування клієнтам готелю чи ресторану напоїв, кави, десерту чи інших замовлень;

- прийняття замовлень по телефону (замовлення клієнтом сніданку в номер або інших послуг);

- надання інформації клієнтам про те, як орієнтуватись у приміщенні готелю або за його межами;

- від'їзд гостей (висловлювання сподівань щодо їх приємного перебування в готелі, побажання всього найкращого);

за напрямом виконання професійних функцій секретарів:

- відповідь на дзвінок, уміння представляти себе та свою компанію або організацію: прийняти повідомлення від особи, яка телефонує;

- запис повідомлень та розпоряджень, отриманих по телефону;

- перевірка та обговорення інформації щодо організаційних деталей зустрічі відвідувачів організації чи установи, відповідно до отриманої інформації.

Робота з випускниками шкіл-інтернатів за зазначеним матеріалом проводилась волонтерами з числа студентів НПУ ім. М.П. Драгоманова (у кількості 12 осіб) та волонтерами Корпусу Миру США в Україні (у кількості 5

осіб), які відповідно до проекту соціальної роботи Корпусу Миру США в Україні допомагають юнакам та дівчатам оволодіти навичками спілкування англійською мовою з метою покращення інтеграції в сучасне соціокультурне середовище. В разі виникнення труднощів у оволодінні англомовним спілкуванням, пропонувалось програвання вищезазначених професійних ситуацій рідною мовою, що, безперечно, допомагало випускникам шкіл-інтернатів в оволодінні вміннями виконувати певні соціальні ролі відповідно до професійних вимог та покращити професійне спілкування в цілому.

На прикладі одного із занять, яке проводилось з випускниками шкіл-інтернатів на етапі формувального експерименту, ми проілюструємо практичну сторону вирішення поставленого завдання. Слід зазначити, що тематика заняття диктувалась професійною діяльністю молодих людей, які працюють у сфері готельного обслуговування, і передбачала реалізацію всіх означених вище аспектів іномовного спілкування. Заняття торкалось питання поселення в готель іноземного туриста. На початку використовувався відеоматеріал з ситуацією, яка опрацьовувалась. З метою полегшення розуміння іномовних висловлювань в ілюстративній формі відеоматеріалу демонструвалися основні фрази та запитання, притаманні для діалогу. Водночас цікаво і доступно у відеофільмі демонструвалися правила соціально-професійної поведінки працівника готелю, його уміння вести діалог, бути ввічливим та доброзичливим при спілкуванні з клієнтом. Протягом перегляду (у певних паузах) коментувався той чи інший аспект ведення діалогу, доречність та допустимість форми вжитого мовленнєвого етикету, зверталася увага юнаків та дівчат на поведінку персонажів протягом їх спілкування відповідно до прийнятих норм сучасного соціокультурного простору. Далі, спираючись на окремі кадри відеоматеріалу, учасникам пропонувалося відтворити та програти запропоновану ситуацію, максимально наближаючи її до реальності, при цьому необхідно було не тільки вжити відповідну фразу, а й підібрати адекватні змісту жести, міміку, погляд з метою надання спілкуванню доброзичливості, відкритості, позитивного емоційного посилю. На наступному етапі юнакам та

дівчатам пропонувалося згадати чи уявити ситуацію з їхнього досвіду професійної діяльності аналогічну тій, що була представлена в запропонованому відеоматеріалі, але при цьому вказати, з якими саме труднощами вони зіткнулися у спілкуванні та поведінці. З'ясувавши, що саме було складним для учасників занять, на запропонованих та розглянутих прикладах вони практикувались у правильності спілкування, відтворюючи ту чи іншу модель соціальної та професійної поведінки, паралельно навчаючись вживанню іномовних фраз, які за методикою прискореного навчального курсу засвоюються готовими блоками, оскільки багато разів повторюються у відповідних ситуаціях. Після завершення роботи учасникам заняття було рекомендовано протягом наступного дня активно практикуватись у відпрацюванні соціально-практичних навичок спілкування під час виконання своїх професійних обов'язків.

Тенденція до зближення та інтеграції світових культур на засадах загальнолюдських цінностей та спільних ідей, безперечно, сприяє соціальній відкритості особистості, її успішному входженню в сучасний світ. Серед головних умов цього процесу – свідоме оволодіння молодими людьми уміннями ефективного спілкування різними мовами. Зазначені процеси можуть бути важливим і ефективним фактором цілісного розвитку особистості, готової до адаптації в багатогранному суспільстві.

Відзначаючи позитивне сприйняття ідеї щодо оволодіння уміннями спілкуватися не лише українською, а й англійською мовою, ми вважали, що необхідно було ввести випускників шкіл-інтернатів у світ іншої країни, її особливостей, мовної культури. Така орієнтація здійснювалася завдяки оглядовій інформації: “Протягом декількох століть Велика Британія панувала на всіх океанах земної кулі. Саме тому англійська мова отримала найширше розповсюдження. Кількість людей, які спілкуються цією мовою, у світі перейшло межу п'ятсот мільйонів. Не тільки у Великій Британії, США, Австралії, Новій Зеландії та Канаді, де англійська мова є державною мовою, але й у багатьох країнах світу люди також спілкуються англійською мовою як

мовою міжнародного спілкування. І хоч мова в них одна, але історія, традиції, спосіб життя народів англомовних країн є різними. Нам є чому повчитись у цих народів: працелюбності, самостійності, прагненню до успіху, повазі закону, релігії, традиціям сім'ї, прагненню національного звеличення, захисту людської гідності”.

В останні тридцять років спостерігається високий темп поширення англійської мови. Причинами цього явища є:

- науково-технічна революція сучасного світу. Всі основні наукові дослідження у світі науки в науково-технічних та популярних журналах друкуються англійською мовою;
- розповсюдження мережі Internet та розвиток мультимедійних технологій;
- широке розповсюдження засобів масової інформації, які на 60% транслюються та видаються у світі англійською мовою;
- розповсюдження реклами (з 30 найбільших світових рекламних агентств 27 є англомовними);
- помітний вплив на розповсюдження англійської мови справили кінофільми. Ще у 1933 році з 44 кіностудій 32 були або американськими або англійськими, 97% знаменитих акторів розмовляли англійською мовою, а 94% режисерів знімали англомовні фільми. До середини 90-х років 85% світового ринку кіноіндустрії залишались англомовним;
- поширення популярної музики та масової культури підтверджує, що із 557 всесвітньо відомих поп-груп 549 (99%) працюють повністю або в основному на англійській мові, а серед вокалістів 95% співають англійською мовою;
- успіх мови безпосередньо пов'язаний з людським фактором, тобто успіхів його носіїв. При цьому важко перераховувати всіх визначних політиків, вчених, письменників та суспільних діячів, які говорять англійською мовою, окремі із них досить відомі усім: Уїнстон Черчилль,

Джон Кеннеді, Маргарет Тетчер, Ісак Ньютон, Альберт Ейнштейн, Уільям Шекспір, Вальтер Скотт, Бернард Шоу, Марк Твен та ін. [100].

Отже, на нашу думку, всі зазначені вище форми і методи роботи сприяють активному спілкуванню випускників шкіл-інтернатів з різними людьми, в різних ситуаціях, що дає змогу в практичній діяльності молоді проектувати й реалізувати свою соціальну поведінку та форми взаємодії з людьми відповідно до прийнятих соціальних норм.

Протягом впровадження наступної педагогічної умови *включення в соціально значущу діяльність* ми спрямовували роботу на активну соціально-практичну діяльність випускників шкіл-інтернатів.

Першим кроком на даному етапі експерименту була організація і проведення мешканцями соціальних гуртожитків екскурсій для учнів шкіл-інтернатів. Серед екскурсій, які організовували і проводили випускники шкіл-інтернатів – вихованці соціальних гуртожитків, були екскурсії до навчальних закладів, у яких здобувають професійну освіту випускники шкіл-інтернатів; до підприємств, на яких вони працюють; до соціальних гуртожитків; екскурсії по місту тощо. Зрозуміло, що підготовка до екскурсій вимагала від організаторів не лише підготовки її змісту, а ще й вирішення організаційних питань: узгодження часу проведення екскурсій, отримання дозволу відповідних інстанцій на її проведення, призначення супроводжуючих учнів осіб (вчителів, вихователів, соціальних педагогів). Все це вимагало прояву ініціативності, самоорганізації, відповідальності – якостей, що активізують соціально-адаптаційний потенціал випускників шкіл-інтернатів.

Найбільш успішними, за оцінкою експертів (соціальні педагоги гуртожитків, вчителі і вихователі шкіл-інтернатів), були визначені екскурсії саме до соціальних гуртожитків. По-перше, це було пов'язано з тим, що випускники шкіл-інтернатів, які проводили екскурсії, відчували себе досить впевнено, адже соціальний гуртожиток – їх домівка; по-друге, відчувалась підтримка з боку інших мешканців соціального гуртожитку, виявлялось бажання справити гарне враження від перебування в соціальному гуртожитку,

продемонструвати власні надбання і творчі роботи; по-третє, проявлялось прагнення поділитись власним соціальним досвідом, уміннями організовувати побут, готувати смачні страви, зустрічати гостей.

Не менш цікаво були організовані випускниками шкіл-інтернатів і волонтерами Корпусу Миру США в Україні спільні свята. Серед найцікавіших свят відзначено свято “козаків” і “джентльменів”, які організовували юнаки Київського соціального гуртожитку. Хлопці соціального гуртожитку представляли традиції українського козацтва з характерним прагненням свободи і волі, проявом мужності, вірності козацькому братерству, країні, православної вірі. У свою чергу, волонтери Корпусу Миру США в Україні ознайомили зі змістом формування національного характеру у Гарвардському університеті (“фабриці джентльменів”), де мається на меті формування світогляду майбутніх керівників держави, еліти нації. Окрім дотримання певних зовнішніх еталонів (одяг, манери поведінки, прийняті в суспільстві), поняття “джентльмен” включає володіння такими якостями, як свобода в житті та судженнях, мужність, вірність слову та обов’язку. Власне, джентльмен є втіленням ідеалу.

Також хочеться відмітити, як дуже яскраво, з національним колоритом організували Різдвяне Свято мешканці соціального гуртожитку міста Суми разом з запрошеними гостями – студентами Сумського державного педагогічного університету імені А.Макаренка.

Серед ефективних форм роботи, що ґрунтувались на діяльнісному підході і в яких брали участь випускники шкіл-інтернатів, слід відмітити акції “Допомога”, “Повір у себе”, “Ти потрібен людям”, тематичний тиждень “Наш гуртожиток – наша домівка”, конкурси “Молода майстриня”, “Мандрівка по світу” та ін.

Серед спільних акцій, які проводились між соціальними гуртожитками, за результатами експертної оцінки кращою визнана акція “Ти потрібен людям”.

Зміст акції полягав у наступному: у кожному соціальному гуртожитку визначались учасники акції, які виявляли бажання бути корисними,

допомагаючи іншим. Кожний з учасників визначав для себе, що він вмiє найкраще робити: організувати заходи дозвілля; швидко знаходити потрібну інформацію, використовуючи інформаційні технології; надавати роз'яснення змісту законів; спілкуватись іноземною мовою; організувати побут; легко знаходити спільну мову з дітьми або значно старшими за віком людьми тощо. Далі кожна група отримувала завдання: використовуючи мережу Інтернет, знайти через Центр соціальних служб, через адміністрацію шкіл і дитячих дошкільних установ, будинків творчості дітей та юнацтва справу, в якій можуть бути продуктивно застосовані конкретні соціальні знання та вміння кожного з учасників, що відповідно до умови акції буде відчутною допомогою іншим людям.

Звичайно, що це була одна з найскладніших форм роботи, оскільки вимагала від учасників акції прояву зусиль, волі, самоорганізації, практичних умінь соціальної взаємодії, знань, соціального досвіду тощо. Не все виходило у юнаків і дівчат, проте щире бажання допомогти іншим, вступати в активну соціальну взаємодію, взаємопідтримка учасників акції, вболівання інших мешканців соціального гуртожитку, соціальних педагогів, вихователів, друзів, очікування успіху спрямовували внутрішню мотивацію учасників акції, спонукали до пошуку необхідної інформації, активізували їх участь у соціальній діяльності, що врешті-решт активізувало їх соціально-адаптаційний потенціал, спрямований на активну і успішну соціальну взаємодію, що є ознакою соціальної адаптованості особистості.

Таким чином, використаний та запропонований нами матеріал сприяв позитивній динаміці в розвитку соціальної свідомості випускників шкіл-інтернатів, покращив їх уміння спілкуватись, активізував професійну та соціально-практичну діяльність, що в цілому позитивно позначилось на процесі соціальної адаптації.

По завершенню формувального експерименту нами проведено оцінювання рівнів соціальної адаптованості учасників соціально-педагогічного процесу, яке здійснювалось за попередніми методиками, що були застосовані

на констатувальному етапі експерименту (§2.1) та методом експертної оцінки. До оцінки рівнів соціальної адаптованості випускників шкіл-інтернатів контрольної та експериментальної груп відповідно до показників розроблених критеріїв соціальної адаптованості була залучена група експертів: а) соціальні педагоги, психологи та вихователі соціальних гуртожитків; б) волонтери з числа студентів НПУ ім. М.П. Драгоманова; в) волонтери Корпусу Миру США в Україні, які давали незалежні оцінки по визначених показниках критеріїв соціальної адаптації учасників контрольної та експериментальної груп з подальшим узагальненням характеристик. На основі узагальнених даних декількох експертів подавалась загальна соціально-адаптаційна характеристика учасника експерименту. Це дозволило провести аналіз результатів оцінювання різними експертами. На підставі протоколів оцінювання рівнів соціальної адаптованості випускників шкіл-інтернатів і зроблених висновків встановлювалась якість соціальної адаптації учасників педагогічного експерименту та динаміка соціально-адаптаційного процесу випускників інтернатів у соціокультурному середовищі.

Отже, дослідно-експериментальна робота по впровадженню педагогічних умов, форм і методів соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів у соціокультурному середовищі потребувала обробки всіх отриманих результатів відповідно до показників розроблених критеріїв соціальної адаптованості.

2.4. Результати перевірки ефективності впровадження педагогічних умов соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів

Протягом формувального етапу експерименту здійснювалась робота з випускниками шкіл-інтернатів із соціальних гуртожитків по впровадженню педагогічних умов соціальної адаптації.

На узагальнюючому етапі експерименту була проведена обробка всіх отриманих результатів відповідно до показників розроблених критеріїв соціальної адаптованості, які представлені в наведених нижче таблицях.

Статистична обробка одержаної від експерименту інформації проводилась методом розрахунку середньо арифметичної величини (див. параграф 2.1) та методом математичної статистики для кількісної оцінки узгодженості думок експертів (за Спірменом). Оскільки провідними методами педагогічної діагностики визначення рівнів соціальної адаптованості випускників шкіл-інтернатів після формувального експерименту були визначені: анкетування, тестування, метод експертних оцінок, педагогічне спостереження, то, відповідно до наукових рекомендацій С.Сисоевої і Т.Кристочук, при обробці анкетних та тестових даних доцільно використовувати метод розрахунку середньо арифметичної величини, а при кількісній оцінці узгодженості думок експертів – метод Спірмена [214, с.162]. Деякі розрахунки, отриманих у ході дослідження даних, наведені у Додатку К.

Щодо аналізу рівня соціальної адаптованості за критерієм “комунікативність”, зазначимо, що впродовж формувального експерименту учасники експериментальної групи висловлювали думку про те, що оволодіння умінням ефективного спілкування забезпечує легкість соціальних контактів, можливість успішного працевлаштування, участь у громадській діяльності. Щодо іншомовного спілкування, як у професійній, так і інших сферах життя, то як зазначалось випускниками шкіл-інтернатів, це забезпечує їм отримання цікавої і бажаної роботи, отримання вищої освіти, доступність джерел інформації, користування мережею Інтернет, налагодження приватних контактів з молодими людьми з інших країн, життя або відпочинок за кордоном тощо.

Зазначена думка підтверджується результатами проведення експериментальної роботи: виявлення рівня соціальної адаптованості завдяки активізації показників критерію “комунікативність”. З цією метою учасниками експерименту виконувалась низка керованих і самокерованих дій, що мали досить чітку навчальну орієнтацію. Це стосувалося, в першу чергу, соціально спрямованої комунікації (організація і участь у дискусіях, зустрічах, круглих

столах, святах, тематичних вечорах). За таких умов високий рівень соціальної адаптованості за критерієм “комунікативність” піднявся в учасників експериментальної групи: від 14% (14 з 105 осіб) до 24% (25 з 105 осіб) табл.2.1, натомість, кількість випускників шкіл-інтернатів з низьким рівнем соціальної адаптованості за показниками зазначеного вище критерію зменшився від 30% (31 з 105 осіб) до 10% (10 з 105 осіб), решта 66% (70 з 105 осіб) після формувального етапу експерименту були віднесені до респондентів з середнім рівнем соціальної адаптованості. Цей показник до формувального експерименту в експериментальній групі становив 57% (60 з 105 осіб). Отже, за результатами експерименту кількість учасників експериментальної групи з високим рівнем соціальної адаптованості за означеним вище критерієм збільшився на 11 осіб, середнього на 10 осіб, кількість учасників з низьким рівнем соціальної адаптованості зменшилась на 21 особу, що у відсоткових вимірах демонструє загальну позитивну динаміку в межах 40% (42 з 105 осіб), натомість у контрольній групі позитивна динаміка становить 22% (21 особа).

Виходячи з того, що цілеспрямований соціально-виховний процес розгортався в експериментальній групі, можна зробити висновок, що саме створення педагогічно доцільних умов щодо організації суб’єкт-суб’єктної взаємодії випускників шкіл-інтернатів сприяло підвищенню рейтингу процесу спілкування в цілому та іншомовного спілкування зокрема.

Отже, система завдань, зміст, форми та зазначені вище методи соціально-педагогічної роботи спрямовані на покращення процесу спілкування випускників шкіл-інтернатів сприяло позитивним змінам у процесі соціальної адаптації учасників експериментальної групи.

Оцінка рівня соціальної адаптованості випускників шкіл-інтернатів за критерієм “комунікативність” представлена в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Рівні соціальної адаптації за критерієм “комунікативність” (у абсолютних числах та у % від 105 осіб ЕГ і 97 осіб КГ)

Етапи експериментальної роботи	Високий рівень		Середній рівень		Низький рівень	
	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ
До експерименту	14осіб 15%	14осіб 13%	57осіб 58%	60осіб 57%	26осіб 27%	31особа 30%
Після експерименту	19осіб 20%	25осіб 24%	63особи 64%	70особ 66%	15осіб 16%	10 осіб 10%
Позитивна динаміка	5осіб 5%	11осіб 11%	6осіб 6%	10осіб 10%	11осіб 11%	21особа 20%

Представлені в таблиці 2.1. дані підтверджують ефективність впроваджених форм та методів роботи, спрямованих на покращення процесу спілкування мешканців соціальних гуртожитків як сутнісної складової соціально-адаптаційного процесу.

У таблиці 2.2. розкрито динаміку рівнів соціальної адаптованості випускників шкіл-інтернатів за критерієм “правова освіченість”.

Контрольний зріз показав, що високий рівень соціальної адаптованості за критерієм “правова освіченість” на констатувальному етапі дослідження становив загалом в межах 11% (11 з 105 осіб), після проведення формувального етапу експерименту в респондентів експериментальної групи цей показник виріс до 23% (23 з 105 осіб), натомість у контрольній групі він залишився майже на вихідному рівні – 12% (12 з 97 осіб). Це вказує на те, що без цілеспрямованої педагогічної роботи в контрольній групі, спрямованої на засвоєння випускниками шкіл-інтернату змісту нормативних актів чинного законодавства з питання соціально-правової підтримки випускників шкіл-

інтернатів з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, усвідомлення ними необхідності їх застосування в соціально-педагогічному процесі, без уміння використовувати правові знання під час соціальної адаптації динаміка високого рівня соціальної адаптації за критерієм “правова освіченість” практично не спостерігається.

Таблиця 2.2

**Рівень соціальної адаптації за критерієм “правова освіченість”
(у абсолютних числах та у % від 105 осіб ЕГ і 97 осіб КГ)**

Етапи експериментальної роботи	Високий рівень		Середній рівень		Низький рівень	
	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ
До експерименту	9 осіб 9%	11 осіб 11%	59 осіб 61%	64 особи 61%	29 осіб 30%	30 осіб 28%
Після експерименту	11 осіб 12%	23 осіб 23%	64 особи 65%	66 осіб 62%	22 особи 23%	16 осіб 15%
Позитивна динаміка	2 особи 3 %	12 осіб 12%	5 осіб 4 %	2 особи 2%	7 осіб 7%	14 осіб 13%

Водночас аналіз результатів формувального експерименту дозволив виявити певну тенденцію прояву показників соціальної адаптованості за означеним критерієм.

Щодо середнього рівня соціальної адаптованості мешканців соціальних гуртожитків за критерієм “правова освіченість”, ці показники зазнали наступних змін: в експериментальній групі до формувального етапу експерименту середньому рівню відповідало 64 респондента (61%), після зазначеного етапу експерименту 66 респондентів (62%), натомість показник низького рівня соціальної адаптованості зменшився в експериментальній групі

порівняно з показником на початку експерименту з 30 осіб (28%) до 16 осіб (15%), проте в контрольній групі залишились на низькому рівні 22 особи (23%) замість 29 (30%).

Показники, представлені в таблиці, чітко відображають динаміку у формуванні правоосвітніх знань випускників шкіл-інтернатів і практичному вмінні їх застосовувати під час переходу до самостійного життя після закінчення шкіл-інтернатів за умови впровадження педагогічних умов у процес соціальної адаптації та ледь помітна динаміка у формуванні правоосвітніх знань і практичних вмінь застосування законів, постанов та указів президента щодо соціально-правової підтримки випускників шкіл-інтернатів в контрольній групі свідчить про те, що відсутність цілеспрямованих навчально-педагогічних умов, форм роботи, спрямованих на покращення соціальної адаптації, неминуче призводить до статичності в процесі оволодіння правоосвітніми знаннями і, як наслідок, уповільнюють соціально-адаптаційний процес випускників шкіл-інтернату.

Подальший аналіз отриманого емпіричного матеріалу за зазначеним критерієм ми проводили за обчисленням прояву характерологічних показників критерію “правова освіченість” після проведення формувального етапу експерименту.

У ході аналізу результатів за визначеними рівнями критерію була включена в роботу експертна комісія, до складу якої входили не тільки працівники соціальних гуртожитків (соціальні педагоги, психологи, вихователі), а й працівники соціальних служб, магістри вищих навчальних закладів зі спеціальності соціальна педагогіка та соціальна робота. Перед ними ставилося завдання оцінити, на якому рівні (високому, середньому чи низькому) випускники шкіл-інтернатів володіють правоосвітніми знаннями, вмінють застосовувати їх у процесі соціальної адаптації. Оцінювання здійснювалося на основі анкетування, бесіди, результатів практичної діяльності, прояву соціальної активності випускників шкіл-інтернатів тощо.

Зростання абсолютних і відсоткових показників високого та середнього рівнів соціально адаптованості за критерієм “правова освіченість” в експериментальній групі та зменшення абсолютного і відсоткового показника низького рівня пояснюється засвоєнням правоосвітніх знань, що відбувається в процесі системної соціально-педагогічної роботи.

Помітно змінилися показники сформованості критерію “інтегрованість у соціокультурне середовище”, оскільки учасники експерименту завдяки включенню їх у соціально-практичну діяльність оволодівали навичками соціальної взаємодії в новому соціокультурному середовищі. У ході експерименту показники соціальної адаптованості за критерієм “інтегрованість у соціокультурне середовище” певною мірою змінилися в контрольній групі і досить помітно в експериментальній групі. Це дозволило дійти висновку, що, оволодівши методикою критичного аналізу життєвих ситуацій при використанні проблемних ситуацій, уміннями організації власної життєдіяльності (дотримання самоконтролю, адекватності поведінки і конкретних дій), знаннями способів міжособистої та групової взаємодії (включення в рольові і реальні умов комунікативної діяльності), уміннями використовувати особисті позитивні якості протягом взаємодії з людьми, уміннями ефективного спілкування, учасники експериментальної групи демонстрували динаміку рівня соціальної адаптованості, що на практиці виявилось у наступному: двадцять два мешканці соціальних гуртожитків із експериментальної групи влаштувались на роботу або перейшли на інші посади більш цікавої, на погляд респондентів, роботи, що потребувала професійних комунікативних умінь; п’ятнадцять осіб вступили до коледжів, п’ятеро – до вищих навчальних закладів, двоє із них на мовні спеціальності; вісім осіб були залучені до співпраці з громадською організацією “Товариство української мови США”, основні акції якої були пов’язані з наданням допомоги книгами, комп’ютерною технікою соціальним організаціям та установам України, в тому числі і соціальним гуртожиткам, в яких проживають випускники шкіл-інтернатів. Понад двадцять випускників школи-інтернату смт.Буча пройшли

курсів підготовки роботи на персональних комп'ютерах, організовану американською громадською організацією "Циско", та отримали відповідні сертифікати. Творчою групою Київського соціального гуртожитку та студентами-волонтерами НПУ ім. М.П.Драгоманова налагоджено творчий контакт з Українською Вільною Академією Наук США, одним із напрямів роботи якої є популяризація української культури за кордоном; дванадцять осіб виявили бажання працювати в якості добровольців з учнями шкіл-інтернатів з метою ознайомлення дітей з особливостями умов входження в сучасне соціокультурне середовище, організації дозвілля та свят; вісім осіб планують приєднатись в он-лайн режимі до роботи Харківської школи по підготовці волонтерів, які братимуть участь у роботі по проведенню "Євро-2012". При цьому вони поінформовані, що перевага віддається тим, хто володіє англійською мовою, є доброзичливим та відкритим у спілкуванні. Відбір волонтерів здійснюватиметься УЄФА.

Таким чином, у результаті формувального етапу експерименту простежується зростання активності випускників шкіл-інтернатів із експериментальної групи в дозвілєвій, професійній, освітній та громадській сферах діяльності, що сприяло підняттю рівня соціальної адаптованості за критерієм "інтегрованість у соціокультурне середовище" (табл.2.3.).

Отже, після формувального експерименту різниця за відсотковими показниками контрольної та експериментальної груп відповідно до критерію "інтегрованість у соціокультурне середовище" становить: високий рівень в учасників експериментальної групи зріс удвічі (від 14% до 30%), що в абсолютних числах дорівнює збільшенню учасників з 15 до 31 особи, середній рівень змінився від 62% до 57%, за рахунок переміщення частини респондентів до високого рівня, але при цьому до середнього рівня перемістилась частина респондентів, котрі знаходились до формувального експерименту на низькому рівні (від 24% до 13%).

Таблиця 2.3

Рівні соціальної адаптації за критерієм “інтегрованість у соціокультурне середовище” (у абсолютних числах і у % від 105 осіб ЕГ і 97 осіб КГ)

Етапи експериментальної роботи	Високий рівень		Середній рівень		Низький рівень	
	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ
До експерименту	13осіб 13%	15осіб 14%	62осіб 64%	65осіб 62%	22особи 23%	25осіб 24%
Після експерименту	16осіб 16%	31 ос. 30%	69осіб 71%	60осіб 57%	12осіб 13%	14 ос. 13%
Позитивна динаміка	3особи 3%	16осіб 16%	7осіб 7%	3особи 3%	10осіб 11%	11осіб 11%

Наведені дані свідчать про ефективність використання оптимальних педагогічних умов і форм роботи, спрямованих на соціальну адаптацію випускників шкіл-інтернатів.

У середньоарифметичних показниках рівні соціальної адаптованості учасників експериментальної групи за всіма критеріями змінились наступним чином: приріст високого рівня соціальної адаптованості сумарно становить 13%, середнього 5%, зниження сумарного відсоткового показника низького рівня становить 15%. В контрольній групі ця динаміка за показниками трьох критеріїв соціальної адаптованості знаходиться в межах від 4% до 10%.

Зведені відсоткові показники соціальної адаптованості респондентів за трьома критеріями представлено в таблиці 2.4.

Отже, динаміка рівнів соціальної адаптованості випускників шкіл-інтернатів позначилась в наступному: на високому рівні в експериментальній групі приріст становить 13% (13 осіб), що в порівнянні з контрольною групою 4% (3 особи) збільшився в 3 рази.

Таблиця 2.4

Зведені результати за критеріями соціальної адаптованості

Критерії	Показники рівнів соціальної адаптованості до і після експерименту у % і абсолютних числах					
	Високий рівень		Середній рівень		Низький рівень	
	КГ 97 осіб	ЕГ 105 осіб	КГ 97 осіб	ЕГ 105 осіб	КГ 97 осіб	ЕГ 105 осіб
<i>Комунікативність</i>						
До експерименту	15% 14 осіб	13% 14 осіб	58% 57 осіб	57% 60 осіб	27% 26 осіб	30% 31 особа
Після експерименту	20% 19 осіб	24% 25 осіб	64% 63 особи	66% 70 осіб	16% 15 осіб	10% 10 осіб
<i>Правова освіченість</i>						
До експерименту	9% 9 осіб	11% 11 осіб	61% 59 осіб	61% 64 особи	30% 29 осіб	28% 30 осіб
Після експерименту	12% 11 осіб	23% 23 особи	65% 64 особи	62% 66 осіб	23% 22 особи	15% 16 осіб
<i>Інтегрованість у соціокультурне середовище</i>						
До експерименту	13% 13 осіб	14% 15 осіб	64% 62 особи	62% 65 осіб	23% 22 особи	24% 25 осіб
Після експерименту	16% 16 осіб	30% 31 особа	71% 69 осіб	57% 60 осіб	13% 12 осіб	13% 14 осіб
<i>Середнє арифметичне</i>						
До експерименту	12% 12 осіб	13% 13 осіб	61% 59 осіб	60% 63 осіб	27% 26 осіб	27% 29 осіб
Після експерименту	16% 15 осіб	26% 26 осіб	67% 65 осіб	62% 65 осіб	17% 16 осіб	12% 13 осіб
<i>Динаміка</i>	4% 3 особи	13% 13 осіб	6% 6 осіб	2% 2 особи	-10% 10 осіб	-15% 16 осіб

На низькому рівні в експериментальній групі в результаті зменшення кількості випускників шкіл-інтернатів, які були віднесені до респондентів низького рівня соціальної адаптованості динаміка склала 15% (16 осіб), в контрольній – 10% (10 осіб). Щодо середнього рівня в експериментальній групі приріст становив 2%, у контрольній – 6%, що є результатом часткового переходу респондентів середнього рівня до високого рівня соціальної адаптованості.

Безперечно, позитивна динаміка змінення рівнів соціальної адаптованості випускників шкіл-інтернатів – мешканців соціальних гуртожитків, насамперед, в експериментальній групі є результатом впровадження педагогічних умов соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів у соціокультурному середовищі в процесі цілеспрямованої, комплексної, системної соціально-педагогічної роботи, яка забезпечила значні позитивні зміни на високому і низькому рівнях соціальної адаптованості учасників експериментальної групи, а також певна динаміка в контрольній групі є результатом роботи, що проводиться в соціальних гуртожитках із зазначеною категорією молоді, проте, як доводять результати дослідження, ця динаміка могла б бути більш значною в разі впровадження зазначених вище педагогічних умов соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів.

Загальну динаміку соціально-адаптаційного процесу випускників шкіл-інтернатів контрольної та експериментальної груп за трьома рівнями соціальної адаптованості випускників шкіл-інтернатів до і після експерименту відображено на рис.2.1.

Таким чином, методика забезпечення переходу учасників експериментальної групи з одного рівня в інший у різних сферах життєдіяльності в процесі соціальної адаптації (визначення особистісної мотивації, засвоєння соціальних знань і соціального досвіду, оволодіння знаннями й уміннями у сфері комунікації та включення в активну соціально-практичну діяльність) продуктивно впливає на покращення соціальної адаптації

випускників шкіл-інтернатів, здатних вступати в суб'єкт-суб'єктну взаємодію, сприймати інформацію, зміст і форми соціокультурної взаємодії.

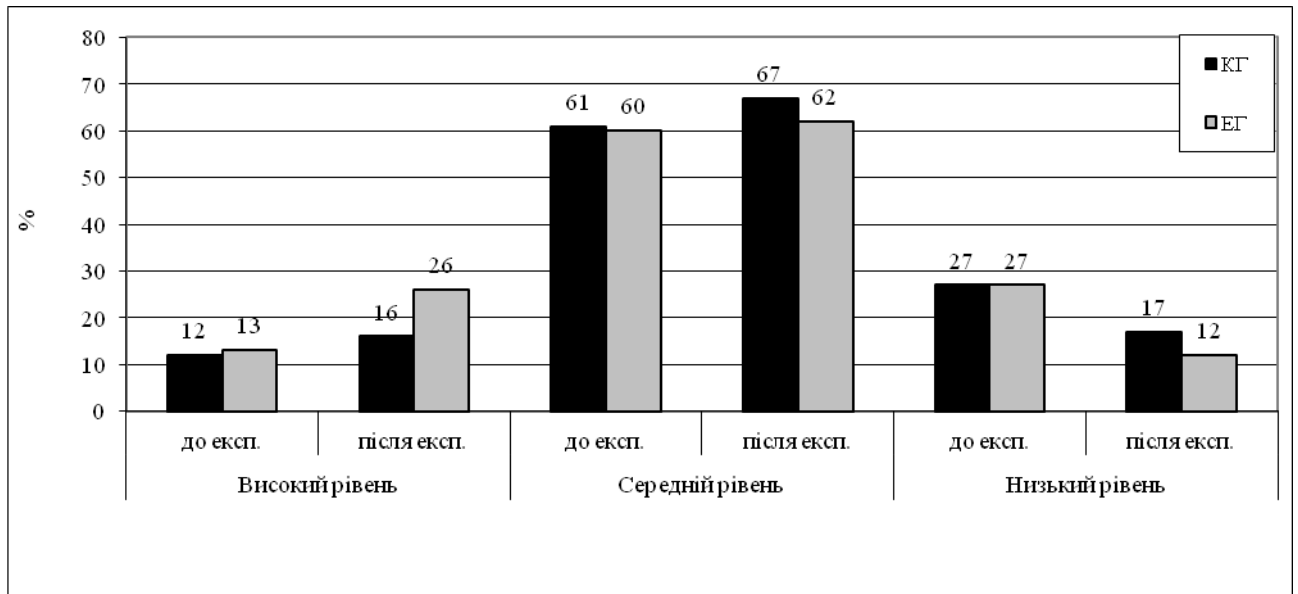

Рис. 2.1. Показники рівнів соціальної адаптованості до і після експерименту

Безперечно, здійснити соціальну адаптацію відразу неможливо. Соціальна адаптація особистості – це процес безкінечний, оскільки зміна умов, факторів життєдіяльності призводить до зміни якостей самої особистості. Це зобов'язало нас здійснювати соціальне виховання випускників шкіл-інтернатів, досить уважно ставлячись до вдосконалення соціального середовища, педагогічних умов, форм і методів активізації респондентів в соціально-адаптаційному процесі як складових, що в сукупності дозволяють формувати свідомого суб'єкта – творця власного життя.

Висновки до другого розділу

Соціальна адаптація випускників шкіл-інтернатів – багаторівневий та одночасно цілісний процес, суть якого полягає у пристосувальній та перетворюючій взаємодії із соціальним середовищем. Цей процес здійснюється на основі засвоєння суспільних норм поведінки, системи

цінностей та соціального досвіду шляхом поступових перетворень суспільних цінностей в особисті норми, правила та цінності з метою встановлення відповідної соціальної рівноваги між особою випускника інтернату та соціокультурним середовищем.

Встановлено, що педагогічний аспект соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів, безумовно, ґрунтується на теоретичному положенні про соціальний розвиток особистості та її соціалізації як базисного процесу засвоєння соціальних знань з подальшою їх реалізацією в активній соціалізуючій діяльності.

Виявлено, що відповідно до специфіки соціально-адаптаційного процесу випускників шкіл-інтернатів діагностування рівнів їх соціальної адаптованості ґрунтується на наступних показниках: знання випускниками шкіл-інтернатів норм і правил спілкування; бажання оволодіння і підвищення власної культури спілкування; уміння включатись в активну комунікативну діяльність; знання змісту законодавчих норм щодо соціально-правової підтримки випускників шкіл-інтернатів; усвідомлене володіння правовими знаннями і вміннями при використанні правових норм; уміння використовувати набуті правові знання під час соціально-адаптаційного процесу; обізнаність правил соціальної взаємодії у соціокультурному середовищі на рівні міжособистісної, групової, колективної, а також з різними соціальними інституціями; прагнення до оволодіння уміннями і навичками соціально значущої взаємодії; уміння соціальної взаємодії.

Незаперечним виявився факт, що процес соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів в новому соціокультурному середовищі не обмежується лише отриманням особистістю достатньої інформації (знань), він обов'язково включає, як це підтверджує дослідно-практична робота, інтелектуальну, комунікативну і практичну діяльність.

У нашому дослідженні доведено, що продуктивна особистісно і соціально значуща діяльність може реалізуватись після отримання конкретної інформації із зовнішнього джерела (соціального педагога, психолога, волонтерів, медиків,

юристів тощо). Продуктивна адаптаційна діяльність потребує опори на певний алгоритм способу дій та трансформацію його з урахуванням окреслених завдань та умов їх реалізації.

Виходячи з означених міркувань, ми спроектували структурно-змістову схему соціально-адаптаційного процесу випускників шкіл-інтернатів у соціокультурному середовищі. Зазначений процес ґрунтується на компонентах соціальної адаптації, на основі яких визначені мета соціально-педагогічної роботи з випускниками шкіл-інтернатів, а також педагогічні умови, спрямовані на покращення соціальної адаптації юнаків і дівчат шляхом отримання ними соціальних знань через усвідомлення аж до практичного прояву набутих умінь і навичок у соціальній взаємодії.

В межах запропонованої структурно-змістової схеми соціально-адаптаційного процесу випускників шкіл-інтернатів вирішуються наступні завдання: реалізуються педагогічні умови, набуває системності соціально-педагогічна робота, спрямована на покращення соціально-адаптаційного процесу випускників шкіл-інтернатів, що забезпечується реалізованими педагогічними умовами, формами і методами соціально-педагогічної роботи.

Експериментально-практична робота дозволила виявити, що характер мотивів і цінностей, знань і умінь, їх здатність змінюватись потребували аналізу змістовного аспекту показників, які відповідають певним критеріям і за показниками яких здійснювалося оцінювання рівня соціальної адаптованості випускників шкіл-інтернатів: *комунікативність, правова освіченість, інтегрованість у соціокультурне середовище*. Кожен із зазначених критеріїв характеризується сукупністю означених вище показників, які дають право відносити тих чи інших респондентів до певного рівня соціальної адаптованості. Відповідно таких рівнів було визначено три: високий, середній і низький.

За виявленими середньоарифметичними показниками на констатувальному етапі дослідження із 202 респондентів до високого рівня соціальної адаптації було віднесено 13%, до середнього – 36% і низького –

51%.

На формувальному етапі більшість учасників експериментальної групи піднялися до високого і середнього рівнів. За відсотковими показниками експериментальної та контрольної груп відповідно до визначених критеріїв високий рівень в учасників експериментальної групи, що становила 105 респондентів, зріс удвічі – з 13% до 26%, що в абсолютних показниках становить збільшення респондентів з високим рівнем соціальної адаптованості з 13 осіб до 26 осіб; середній рівень змінився від 60% до 62% (з 63 до 65 осіб) за рахунок переміщення частини респондентів до високого рівня, але при цьому до середнього рівня перемістилася частина респондентів з низького рівня, що проявилось у відсоткових змінах від 27% до 12%, що в абсолютних цифрах становить зменшення кількості учасників експериментальної групи з низьким рівнем соціальної адаптованості з 29 осіб до 13 осіб. Отже, після формувального етапу експерименту учасники експериментальної групи розподілились відповідно до рівнів соціальної адаптованості наступним чином: до високого рівня віднесено 26% учасників експериментальної групи (27 з 105 осіб), середнього 62% (65 з 105 осіб), низького 12% (13 з 105 осіб). Проте в контрольній групі, що становила 97 осіб, позитивна динаміка високого і низького рівнів не така значна: на високому рівні вона склала від 12% до 16% (різниця в 4%, що дорівнює 3 особам), на середньому від 61 до 67% (з 59 до 65 осіб), на низькому рівні від 27% до 17% (зменшення з 26 до 16 осіб).

Виявлено, що причинами низького рівня соціальної адаптованості зазначеної категорії молоді, на нашу думку, є: недостатня обізнаність зі змістом моральних та загальнолюдських цінностей і як наслідок – низька моральна свідомість; відсутність уміння проектувати власну поведінку відповідно до прийнятих суспільних норм та правил; несформованість уміння ефективного спілкування; труднощі у міжособистісній та груповій взаємодії; недостатність умінь щодо організації власної діяльності.

Безперечно, зростання рівня соціальної адаптованості в експериментальній групі, порівняно з показниками на констатувальному етапі, засвідчує

збагачення випускників шкіл-інтернатів знаннями про соціально адаптаційні складові і як наслідок – позитивні результати особистісної і соціально значущої діяльності, що є однією із необхідних умов їх виходу на високий рівень і є підтвердженням ефективності застосування наступних методів і методик оцінювання рівнів соціальної адаптованості: опитування; індивідуальні бесіди; анкетування; педагогічне спостереження; аналіз ситуативних вправ, бесіди; методика “КОЗ” (оцінка комунікативних та організаторських якостей); тестування за методикою Ю.Валентника “Соціальні навички”, обговорення та аналіз складних життєвих ситуацій та ін., а також застосування методів активізації процесу соціальної адаптації, як-от: аналіз; зіставлення; моделювання ситуацій, рольові ігри, інформаційний метод, орієнтаційно-діяльнісний, метод комунікативних ігор і вправ тощо.

Це дозволяє стверджувати: дослідно-експериментальна робота доводить, що зміст соціальної адаптації випускника школи-інтернату у соціокультурному середовищі повинен бути орієнтований на специфіку життєдіяльності в нових умовах і спиратися на досконалі практичні знання, необхідні випускникові школи-інтернату в цих умовах. До того ж соціалізуючий процес повинен забезпечувати конкретні умови для проектування, реалізації та оцінки результатів життєдіяльності завдяки включенню множинності видів соціально значущої і комунікативної діяльності у сфери соціальної адаптації.

Результатом успішного соціально-адаптаційного процесу стало активізація діяльності випускників шкіл-інтернатів у професійній, освітній, дозвіллевій і громадських сферах, що на практиці виявилось у наступному: оволодіння випускниками шкіл-інтернатів уміннями критичного аналізу життєвих ситуацій, уміння організації власної життєдіяльності, знання способів міжособистісної, групової і колективної взаємодії, вміння використовувати особисті позитивні якості під час взаємодії з іншими людьми, більш розвинутими навичками спілкування, що дало змогу учасникам експериментальної групи значно підвищити відсотковий показник рівня

соціальної адаптованості порівняно з учасникам контрольної групи (див.табл.2.4 параграф.2.4.).

Це підтверджується реалізацією першої педагогічної умови – формування мотивів і цілей випускників шкіл-інтернатів, спрямованих на пошук активних форм соціальної взаємодії; другої педагогічної умови – формування знань щодо норм моралі, правил соціальної поведінки і суспільної взаємодії; третьої педагогічної умови – активізації спілкування як провідної діяльності соціально-адаптаційного процесу; та четвертою педагогічною умовою – включення випускників шкіл-інтернатів в активну соціально значущу діяльність.

Ефективність соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів у різних сферах соціокультурного середовища забезпечується завдяки організації суб'єкт-суб'єктної взаємодії в даному середовищі як об'єктивно необхідного фактора продуктивної соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів при їх постійному саморозвитку і самовдосконаленні на засадах загальнолюдських пріоритетів і цінностей.

ВИСНОВКИ

У дисертації представлено теоретичне узагальнення і запропоновано практичне розв'язання наукової проблеми соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів у соціокультурному середовищі, що полягає в обґрунтуванні та експериментальній перевірці педагогічних умов, напрямів, форм і методів соціально-педагогічної роботи щодо соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів.

Результати проведеного дослідження засвідчили розв'язання поставлених завдань і досягнення окресленої мети та дали підстави для наступних *висновків*:

1. Науковий аналіз психологічно-педагогічної проблеми соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів у соціокультурному середовищі дозволив стверджувати, що фундаментом соціальної адаптації є соціально спрямована діяльність, завдяки якій реалізуються потреби у спілкуванні, у праці, в опануванні необхідних суспільних норм моралі, правил соціальної поведінки, традицій, звичок, правил соціальної взаємодії у соціокультурному середовищі. *Соціокультурне середовище* розглянуто, як середовище для існування, життєдіяльності та розвитку людини, що віддзеркалює особливості суспільства, форми організації життя й діяльності, людські стосунки, пріоритетні цінності та умови реалізації особистісних і соціально значущих потреб. Доведено, що створення педагогічно спроектованого соціокультурного середовища, яке ми використовуємо як базове для соціальної адаптації й орієнтуємо на розширення соціальних знань, соціального досвіду, розвитку комунікативних умінь і навичок, на взаємодію з різними категоріями людей, сприяє розвитку пізнавальної й комунікативної сфер та соціально-практичної діяльності в період соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів. *Соціальну адаптацію випускників шкіл-інтернатів* описано як процес, який спрямований на взаємодію випускників шкіл-інтернатів з новим соціальним оточенням, в основу якого покладено сформованість уміння інтегруватись у конкретний соціум завдяки активній комунікативній та соціально-практичній діяльності, усвідомленню і прийняттю соціокультурних цінностей, норм моралі та правил соціальної поведінки, умінню

застосовувати закони щодо правової підтримки, активному засвоєнню нової соціальної ситуації та набуттю соціального досвіду, що посилює процес соціалізації й оптимізує соціально-адаптаційний процес.

2. Обґрунтування особливостей протікання процесу соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів у соціокультурному середовищі дозволило розглянути *спілкування* як провідну діяльність соціально-адаптаційного процесу. Завдяки спілкуванню випускники шкіл-інтернатів виконують різні соціальні ролі, у них формуються мотиваційна спрямованість на успішну соціальну адаптацію, ціннісний світогляд, особистісна позиція, становлення до себе й оточуючого середовища. Встановлено, що особливості соціально-адаптаційного процесу визначаються *чинниками соціальної адаптації* випускників шкіл-інтернатів у соціокультурному середовищі: мотиваційною спрямованістю випускників шкіл-інтернатів на успішне входження в нові умови життєдіяльності; прийняттям суспільних норм моралі та цінностей; комунікативними вміннями; правовою освітою; впливом змістового аспекту соціокультурного середовища.

3. Обґрунтовано *критерії та показники* соціальної адаптованості випускників шкіл-інтернатів: комунікативність (знання випускниками шкіл-інтернатів норм і правил спілкування; бажання оволодіння та підвищення власної культури спілкування; вміння включатись в активну комунікативну діяльність); правова освіченість (знання змісту законодавчих норм щодо соціально-правової підтримки випускників шкіл-інтернатів; усвідомлене володіння правовими знаннями і вміннями при використанні правових норм; вміння використовувати набуті правові знання під час соціально-адаптаційного процесу); інтегрованість у соціокультурне середовище (обізнаність із правилами соціальної взаємодії у соціокультурному середовищі на міжособистісному, груповому, колективному рівнях, а також з різними соціальними інституціями; прагнення до оволодіння вміннями і навичками соціально значущої діяльності; навички соціальної взаємодії). Оцінювання прояву показників дозволило виявити *рівні соціальної адаптованості*: високий у 13% (26 з 202 осіб), середній у 36% (73 особи) і

низький у 51% (103 особи) респондентів. Це пояснюється слабкою обізнаністю випускників шкіл-інтернатів з нормами і правилами соціальної поведінки, недостатньою сформованістю у них комунікативних умінь, невмінням переключатись на нові соціальні ролі, відсутністю навичок взаємодії з оточуючими в новому середовищі.

4. Спроектовано соціально-адаптаційний процес випускників шкіл-інтернатів у новому соціокультурному середовищі та визначено *компоненти соціально-адаптаційного процесу*: мотиваційний, що має чітко окреслену мету, спрямовану на пошук форм соціальної взаємодії; когнітивний – на формування ціннісних установок; комунікативний – на організацію суб'єкт-суб'єктного спілкування; діяльнісний – на активізацію засвоєння соціального досвіду у процесі виконання соціальних ролей. Реалізація мети кожного із компонентів зумовила обґрунтування *педагогічних умов* соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів: 1) формування мотивів і цілей випускників шкіл-інтернатів, спрямованих на активну соціальну взаємодію; 2) формування знань щодо норм моралі, правил соціальної поведінки і суспільної взаємодії; 3) активізація спілкування як провідної діяльності соціально-адаптаційного процесу; 4) включення в активну соціально значущу діяльність. Відповідно до окреслених умов було визначено *напрями експериментальної роботи* (мотиваційний, пізнавальний і практичний), до кожного із них підібрано форми і методи соціально-педагогічної роботи з випускниками шкіл-інтернатів у соціальних гуртожитках, що сприяли забезпеченню педагогічних умов у соціокультурному середовищі. При цьому виявлено найбільш *ефективні форми і методи соціально-педагогічної роботи*: імітаційні ігри; “мозковий штурм”; дискусії морально-етичного спрямування; заняття за методикою АЛПД; організаційні форми, які активізували уміння та навички спілкування з різними категоріями людей (“скандинавські” гуртки, ділові ігри, обговорення відеофільмів); введення учасників експерименту у реальні ситуації, які вимагали прояву правової компетенції; робота у межах програми “Євро-2012” – “Я адміністратор”, “Я менеджер”, “Я екскурсовод”, “Я офіціант” – з метою підготовки до виконання

професійних обов'язків з використанням рідного та англомовного спілкування; соціально-практична діяльність (організація та проведення учасниками експерименту тематичних екскурсій для учнів шкіл-інтернатів, акцій, спільних свят, тематичних вечорів тощо).

5. Доведено, що впровадження у спроектовано соціально-адаптаційний процес визначених педагогічних умов соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів, відповідних їм напрямів, форм і методів соціально-педагогічної роботи сприяло зростанню рівнів показників соціальної адаптованості випускників шкіл-інтернатів. Зафіксовано позитивну динаміку рівнів соціальної адаптованості учасників експериментальної групи: високий рівень зріс удвічі – з 13% до 26%, середній рівень змінився від 60% до 62% , низький рівень змінився з 27% до 12%. В контрольній групі ця динаміка за показниками трьох критеріїв соціальної адаптованості знаходиться в межах від 4% до 10%. Експериментальна робота загалом оптимізувала життєдіяльність випускників шкіл-інтернатів та їх соціальну адаптацію, зокрема, активізувала продуктивну соціальну взаємодію випускників шкіл-інтернатів, сприяла включення їх у низку соціальних проектів, забезпечила оптимізацію професійного та навчального росту. Доведено, що перехід з одного рівня соціальної адаптованості до іншого здійснюється як перехід у нову соціокультурну ситуацію і нову соціальну роль за принципом від знань через діяльність до інтеграції в конкретний соціум.

Отже, результати дослідження дають підстави вважати, що вихідна методологія є правильною, визначені завдання реалізовано, мету досягнуто.

Запропоновані методи дослідження не вичерпують повною мірою всіх аспектів означеної проблеми. *Перспективним* бачимо більш детальне вивчення питань: міжкультурних аспектів забезпечення соціально-адаптаційного процесу випускників шкіл-інтернатів в сучасному соціокультурному середовищі; підготовки соціальних педагогів до роботи спрямованої на соціальну адаптацію випускників шкіл-інтернатів в умовах соціальних гуртожитків; соціально-педагогічного забезпечення діяльності центрів соціальних служб в різних регіонах України з питання соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів

ДОДАТКИ

Додаток А

Таблиця А.1

**Характеристика рівнів соціальної адаптованості за показниками критерію
“комунікативність”**

Рівні	Показники		
Високий	володіння знаннями щодо правил мовленнєвої поведінки відповідно до норм і правил спілкування, прийнятих у сучасному суспільстві	високе прагнення щодо оволодіння культурою спілкування	уміння вступати в активне спілкування, проявляти позитивні емоції і відкритість співрозмовникові, застосовуючи відповідні способи спілкування з різними людьми і в різних сферах життєдіяльності
Середній	недостатні знання мовленнєвої поведінки відповідно до норм і правил спілкування, прийнятих у сучасному суспільстві	недостатнє прагнення щодо оволодіння культурою спілкування	обмеженість уміння включатися в активну комунікативну діяльність, прояв певних труднощів у вираженні позитивних емоцій, ввічливості, готовності бути відкритим співрозмовникові
Низький	відсутність знань норм і правил спілкування	відсутність бажання оволодіння і підвищення культури спілкування	відсутність уміння включатися в активну комунікативну діяльність, що проявляється у скутості або навпаки – надмірній розкутості у процесі спілкування, у невмінні дотримуватись культури спілкування

Додаток А (продовження)

Таблиця А.2

**Характеристика рівнів соціальної адаптованості за показниками
критерію “правова освіченість”**

Рівні	Показники		
Високий	ґрунтовні знання змісту законодавчих норм щодо соціально-правової підтримки випускників шкіл-інтернатів з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування	високе усвідомлення необхідності застосування зазначених нормативних актів під час соціальної адаптації	уміння використовувати законодавчі норми в соціально-адаптаційному процесі
Середній	недостатні знання змісту нормативних актів чинного законодавства щодо соціально-правової підтримки випускників шкіл-інтернатів	недостатнє усвідомлення необхідності застосування зазначених нормативних актів під час соціальної адаптації	недостатні уміння використовувати законодавчі норми в соціально-адаптаційному процесі
Низький	відсутність знань змісту нормативних актів чинного законодавства щодо соціально-правової підтримки випускників шкіл-інтернатів	неусвідомлення необхідності застосування законодавчих норм під час соціальної адаптації	невміння використовувати законодавчі норми в соціально-адаптаційному процесі

Додаток А (продовження)

Таблиця А.3

**Характеристика рівнів соціальної адаптованості за показниками критерію
“інтегрованість у соціокультурне середовище”**

Рівні	Показники		
Високий	висока обізнаність правил суспільної взаємодії у соціокультурному середовищі	прагнення до оволодіння уміннями і навичками різних форм суспільної взаємодії	активна взаємодія з соціальним середовищем на основі усвідомлення та прийняття випускником школи-інтернату суспільних цінностей, норм моралі і правил соціальної поведінки
Середній	недостатня обізнаність правил соціальної взаємодії	неповне усвідомлення та лише часткове прагнення до оволодіння формами міжособистісної групової та колективної форм суспільної взаємодії	недостатні вміння взаємодії у конкретному соціумі
Низький	незнання суспільних норм і правил взаємодії із соціальним середовищем	відсутність прагнення до оволодіння різними формами суспільної взаємодії відповідно до норм моралі і правил поведінки, прийнятих у сучасному соціокультурному середовищі	відсутність умінь соціальної взаємодії, оскільки не усвідомлені основні суспільні цінності, норми моралі, а також не засвоєнні правила соціальної поведінки

Додаток Б

АНКЕТА №1

Шановний друже!

Ми проводимо дослідження стану соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів. З цією метою, досліджуючи життєві цілі молоді, ми просимо Вас розмістити відповідно до позицій (1, 2, 3,...) в порядку зменшення значущості запропоновані Вам наступні відповіді на запитання „Заради чого ви живете?” з метою конкретизації Ваших особистих життєвих цілей (на перше місце Ви маєте поставити найбільш важливі для Вас цінності).

1. Заради суспільства й країни (їхньої користі).
  2. Заради самореалізації (особистісного розвитку).
  3. Заради інтересу до життя.
  4. Заради пізнання нового.
  5. Заради майбутньої роботи й кар'єри.
  6. Заради продовження роду (майбутньої сім'ї).
  7. Заради друзів.
  8. Заради любові.
  9. Заради майбутнього.
  10. Заради себе (задоволення особистих потреб).
  11. Не знаю.
2. Хто (що) найбільш вплинуло на формування ваших життєвих цілей відповідно до яких Ви будете своє життя (вчителі, друзі, літературний герой, актор, політичний діяч, музикант, Ваш варіант відповіді)?

Додаток Б (продовження)

АНКЕТА №2

Шановний друже!

Ми досліджуємо проблему соціальної адаптації молоді з числа випускників шкіл-інтернатів. У зв'язку з цим Ваші відповіді стануть нам у пригоді.

№	Що Ви розумієте під правилами соціальної поведінки	
1.	- повага до інших	
2.	- бути відкритим при взаємодії з людьми	
3.	- дотримуватись правил поведінки і правил спілкування	
4.	- проявляти позитивні емоції і стримувати негативні при спілкуванні	
5.	- проявляти увагу і толерантність до людей	
6.	- дякувати за допомогу	
7.	- прагнути до співпраці з іншими	
8.	- буди лагідним	
9.	- бути скромним	
10.	- проявляти людяність	
11.	- проявляти щирість	
12.	Ваш варіант відповіді	
	Які соціальні якості Ви особливо цінуєте в людях	
13	- соціальний досвід	
14	- людська гідність	
15	- співчуття	
16	- порядність	
17	- освіченість	
18	- соціальна активність	
19	- послідовність у судженнях і діях	
20	- авторитетність	
21	- толерантність	
22	- організованість	
23	- рішучість	

Додаток Б (продовження)

24	- ввічливість	
25	Ваш варіант відповіді	
	Які характеристики, на Вашу думку, притаманні соціально адаптованій людині	
26	- гарні манери у поведінці та спілкуванні	
27	- сформовані ціннісні орієнтири, що відповідають суспільним	
28	- доброзичливість і відкритість по відношенню до людей	
29	- здатність ставити життєві цілі і досягати їх	
30	- вміння аналізувати власні і чужі вчинки	
31	- бути освіченою людиною	
32	- бути культурною людиною	
33	- прагнення до взаємодії	
34	- активна життєва позиція	
35	Ваш варіант відповіді	

Вкажіть, будь-ласка, деякі відомості про себе:

4. Вкажіть, будь-ласка, Вашу стать

4.1. чоловіча

4.2. жіноча

5. Вкажіть, будь-ласка, скільки Вам років

5.1. від 15 до 17

5.2. від 18 до 23

6. Вкажіть, будь-ласка, де Ви вчитеся чи працюєте.

6.1. в школі-інтернаті

6.2. в професійно-технічному училищі

6.3. в технікумі чи коледжі

6.4. у вищому навчальному закладі

6.5. працюю у _____

Додаток Б (продовження)

АНКЕТА №3

Шановний друже!

Просимо Вас відповісти на питання даної анкети з метою збору інформації про привабливість різних видів діяльності, де Ви могли б використати іноземну мову з метою посилення Вашої соціальної адаптації

№	Питання	
	Де б Ви хотіли використовувати іноземну мову у Вашому житті?	
1.	використовуючи Інтернет	
2.	читаючи художню літературу, газети і журнали з метою саморозвитку і отримання необхідної інформації	
3.	спілкуючись з молоддю з інших країн	
4.	передивляючись фільми, телепередачі, слухаючи радіо	
5.	при продовженні навчання	
6.	у професійній діяльності	
7.	при поїздках за кордон	
8.	беручи участь у громадській діяльності	
9.	беручи участь у роботі молодіжних організацій	
10.	для телефонних переговорів	
11.	відпочиваючи у молодіжних таборах	
12.	готуючись до свят, творчих вечорів, виступів самодіяльності	
13.	беручи участь у міжнародних молодіжних проектах	
14.	при відвідуванні міжнародних виставок	

Вкажіть, будь-ласка, деякі відомості про себе:

2. Вкажіть, будь-ласка, Вашу стать

2.1. чоловіча

2.2. жіноча

3. Вкажіть, будь-ласка, скільки Вам років

3.1. від 15 до 17

3.1. від 18 до 23

4. Вкажіть, будь-ласка, де Ви вчитеся чи працюєте.

4.1. в школі-інтернаті

4.2. в професійно-технічному училищі

4.3. в технікумі чи коледжі

4.4. у вищому навчальному закладі

4.5. працюю у _____

Додаток В

Методика визначення комунікативних здібностей (КОЗ)

Мета: Виявити рівень комунікативних здібностей молоді

Інструктивна картка

Випускникам шкіл-інтернатів пропонується дати відповіді на 20 запитань:

1. Чи багато у вас друзів, з якими ви постійно спілкуєтеся?
2. Чи довго вас турбує почуття образи, заподіяної вам ким-небудь з ваших друзів?
3. Чи є у вас прагнення до встановлення нових знайомств з різними людьми?
4. Чи вірно, що вам приємно і простіше проводити час з книгами або за яким-небудь заняттям, ніж з людьми?
5. Чи легко ви встановлюєте контакт з людьми, які старші за Вас?
6. Чи важко вам включитися в нові для вас товариства?
7. Чи легко вам встановлювати контакти з незнайомими людьми?
8. Чи важко ви освоюєтеся в новому колективі?
9. Чи прагнете ви при слушній нагоді познайомитися і поговорити з новою людиною?
10. Чи дратують вас навколишні люди і чи хочеться вам побути одному?
11. Чи подобається вам знаходитися серед людей?
12. Чи переживаєте ви почуття незручності або ніяковості, якщо доводиться проявляти ініціативу, щоб познайомитися з новою людиною?
13. Чи любите ви брати участь в колективних іграх?
14. Чи правда, що ви відчуваєте себе невпевнено серед малознайомих вам людей?

Додаток В (продовження)

15. Чи вважаєте ви, що вам не представляє особливої праці внести пожвавлення до малознайомої компанії?
16. Чи прагнете ви обмежити круг своїх знайомих невеликою кількістю людей?
17. Чи відчуваєте ви себе невимушено, попавши в незнайому для вас компанію?
18. Чи правда, що ви не відчуваєте себе досить упевнено і спокійно, коли доводиться говорити щось великій групі людей?
19. Чи Вірно, що у вас дуже багато друзів?
20. Чи часто ви бентежитесь, відчуваєте незручність при спілкуванні з малознайомими людьми?

Якщо відповідь позитивна, то у відповідній клітинці бланка випускник школи-інтернату повинен поставити "+", якщо негативний - знак "-"

Ключ

За кожену відповідь «Так» і відповідь «Ні» для висловів, співпадаючих з ключем, приписує 1 бал. Експериментально встановлено три рівня комунікативних і організаторських здібностей.

Комунікативні здібності: (+) Так 1,5,9,13,17

(-) Ні 3,7,11,15,19

Організаторські здібностей: (+) Так 2,6,10,14,18

(-) Ні 4,8,12,16,20

Рівні комунікативних і організаторських здібностей:

низький: 1-8; середній: 9-12; високий: 13-20.

Додаток Д

Анкета соціальних навиків по Ю.В.Валентнику

Інструкція: Запишіть оцінку по п'ятибальній системі та дату проведення тесту.

Ім'я, Прізвище _____

Дата проведення першого тесту _____

Дата проведення другого тесту _____

№	Критерію соціальних навичок	Оцінка 1	Оцінка 2
1	Прохання про допомогу		
2	Уміння дати рекомендації		
3	Переконання інших		
4	Уміння висловлювати свої почуття		
5	Вираження своїх відчуттів		
6	Подолання чужої озлобленості		
7	Подолання страху		
8	Самоконтроль		
9	Уміння відстояти свою точку зору		
10	Реакція на кепкування		
11	Уміння уникнути конфлікту		
12	Уміння уникнути непорозуміння		
13	Подолання збентеження		
14	Привертання чужої уваги		
15	Реакція на невдачу		
16	Реакція на звинувачення		
17	Підготовка		
18	Подолання натиску оточення		
19	Реакція на переконання		
20	Ухвалення рішення		

Додаток Е

Теми для групового обговорення з мешканцями соціальних гуртожитків – випускниками шкіл-інтернатів

1. Життя сучасної молоді – яким я його бачу
2. Матеріальне та духовне в житті молоді
3. Любов до людей як основа людського щастя
4. Значення гарних взаємин між людьми для відчуття душевної гармонії
5. Головні правила міжособистісного спілкування
6. Значення групової взаємодії для розвитку молоді особистості
7. Позитивне мислення як запорука оптимістичного погляду на життя
8. Здоровий та активний спосіб життя сучасної молоді
9. Краса природного довкілля та душевна краса людини – шукаємо спільності
10. Наступне покоління – яким би я хотів його бачити.

Додаток Ж

Ситуації морального вибору

Ж.1. Зміна життєвої позиції

«Якщо відверто, то не професія мене приваблювала, а можливість почати нове життя. У школі вчилася так собі, могла спізнитися, замість уроку фізкультури піти в кіно. І совість мене не мучила, “трійки” не хвилювали. А тепер їх просто немає.

Я подорослішала й зрозуміла: чимало в нашому житті залежить від нас самих. Звикли, що хтось повинен підказати, підтримати. А що ти сам можеш? У школі фізику не розуміла. Тепер захотілося розібратися, і таки розбираюся з допомогою Тані Кучиної. Раніше жила з думкою, що безталанна. Казали, не маю слуху, не вмю танцювати. А тут – співаю в хорі, займаюся аеробікою, греблюю, а скільки задоволення приносить пошукова робота!»

1. Проаналізуйте, які причина зумовили зміну життєвої позиції дівчини?
2. Як на Вашу думку треба виховувати самостійність та відповідальність у людини?
3. Чи завжди зміна життєвої позиції сприяє позитивним зрушенням в житті людини?

Ж.2. Погляди дорослих на одну ситуацію

Дитина залізла на клумбу і рве квіти. І мамо, і тато, і бабуня виявляють зворушливу єдність: «Квіти рвати не можна!». Але послухайте, як вони мотають свою заборону:

- Ах ти, негідник, - кричить мамо. – Зараз же повернись. Для чого ти корпаєшся в полоті і забруднив нові черевики та штани?
- Що ти робиш? – вийшов із себе тато. – Мене зараз через тебе оштрафують.

Додаток Ж (продовження)

- Для чого ти рвеш квіти? – з гіркотою говорить бабуня. – Ти робиш їм боляче, знищуєш красу, позбавляєш людей радощів. Подивися, яка чудова клумба. А зірвані квіти швидко зав'януть.

1. Дайте мотивовану оцінку позиціям старших.
2. Що Ви особисто сказали б маленькій людині в подібній ситуації?
3. Чи важливо дати саме правильну оцінку поведінки дитини в подібній ситуації?

Ж.3 Спорт як стиль життя

«Розкажу про своє життя, і нехай мої помилки будуть застереженням для ровесників. Мені 15 років, закінчив 8 класів. З 4-го класу почав покурювати, іноді і випивати. Це було бажання наслідувати “передових”. Став гірше вчитися, пропускав уроки, у тому числі й фізкультури, брав участь у безглузких бійках.

Зі мною серйозно поговорив батько, запропонував заняття спортом, відвідування секції. Окрім цього, поставили на подвір'ї турніка, купили гири, гантелі, еспандер. Записався до секції боксу і через рік став чемпіоном школи, брав участь у республіканських змаганнях.

Тепер тютюн, спиртне викликають у мене презирство. І своїм товаришам я намагаюсь прищепити любов до спорту».

1. Чи допомагають заняття фізкультурою і спортом життєвому успіху?
2. Як могло скластися життя хлопця, якщо б не захоплення спортом?

Ж.4 Батьківське ставлення до дії сина

Уявіть, що Ви йдете містом зі своїми дітьми – сином-підлітком і шестирічною донькою. Діти смакують морозивом. Проминувши урну, Ваш син кидає обгортку від морозива і ... не поціляє в її чашу. Ваші дії:

Додаток Ж (продовження)

- 1) зробіть вигляд, що нічого не трапилось;
- 2) скажете, щоб син підняв папірець і кинув його до урни;
- 3) висловіть невдоволення діями сина і примусите його підняти папірець;
- 4) зробіть зауваження сину, але не будете його примушувати піднімати папірець, підете далі;
- 5) звернетесь до доньки з осудом поведінки її братика, зачекаєте, поки син не повернеться і не підніме папірець;
- 6) мовчки самі повернетесь назад, піднімете папірець і кинете його до урини;
- 7) з обуренням повернетесь назад, піднімете папірець і кинете його до урни, потім зробіть відповідні висновки щодо поведінки сина;
- 8) зробіть вигляд, що нічого не помітили, але вдома під час вечері, у сімейному колі, висловіть своє негативне ставлення до дій сина в ситуації з папірцем.

Додаток 3
Схеми та таблиці

Таблиця 3.1

Концепції соціальної адаптації особистості

Р.Гурова	В.Розов	І.Бойко	М.Лукашевич	С.Щудло	В.Казначеев	Стельмахович	І.Кайлаков
Процес пристосування особистості до нових умов залежить від : - моральних якостей; - соц. досвіду; - кількості та якості соц. ролей; - рівня знань про свої права та обов'язки	Соц. адаптація - процес специф. адаптаційної діяльності, що включає : - зміни соц. дійсності; - оптимізацію взаємодії людей; - корекцію поведінки; - перетворення оточуючого середовища	Соц.адаптація - модель стосунків людини з соц. середовищем та власним "я" - здатність суб'єкта відповідати за власну поведінку	Соц. адаптація - активне засвоєння чергової нової соціальної ситуації, яка: - додає людині соц. досвіду; - підвищує рівень соціалізації; -полегшує нові адаптаційні процеси	Соц. адаптація - процес і результат акт. пристосування суб'єкта до нового середовища шляхом освоєння: - соціальних цінностей; - норм моралі; - взірців поведінки	Соц.адаптація заснована на перебудові соц. стосунків між людьми: - міжособистісні стосунки; - соціальні зв'язки; - спілкування	Соц.адаптація - активне пристосування людини до соціуму, в основі якої лежить: - спадковість; - природні зачатки здібностей та властивостей; - середовище	Фундамент соц.адаптації – трудова діяльність, завдяки якій реалізуються потреби у : - праці; -у спілкуванні; -в опануванні необхідних суспільних норм, традицій і звичок

Додаток 3 (продовження)

Таблиця 3.2

Рівні соціальної адаптованості за критерієм “комунікативність” (на констатувальному етапі дослідження)

Кількість випускників шкіл-інтернатів (202 особи)	Рівні сформованості	Показники у відсотках
30	високий	15%
73	середній	36%
99	низький	49%

Таблиця 3.3

Рівні соціальної адаптації за критерієм “правова освіченість” (на констатувальному етапі дослідження)

Кількість випускників шкіл-інтернатів (202)	Рівні сформованості	Показники у відсотках
20	Високий	10%
89	Середній	44%
93	Низький	46%

Таблиця 3.4

Рівні соціальної адаптації за критерієм “інтегрованість у соціокультурне середовище” (на констатувальному етапі дослідження)

Кількість випускників шкіл-інтернатів (202)	Рівні сформованості	Показники у відсотках
27	Високий	13%
57	Середній	28%
119	Низький	59%

Додаток 3 (продовження)

Таблиця 3.5

**Рівні соціальної адаптованості за критерієм “комунікативність”
(у абсолютних числах та у % від 105 осіб ЕГ і 97 осіб КГ)**

Етапи експериментальної роботи	Високий рівень		Середній рівень		Низький рівень	
	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ
До експерименту	14осіб 15%	14осіб 13%	57осіб 58%	60осіб 57%	26осіб 27%	31особа 30%
Після експерименту	19осіб 20%	25осіб 24%	63особи 64%	70особ 66%	15осіб 16%	10 осіб 10%
Позитивна динаміка	5осіб 5%	11осіб 11%	6осіб 6%	10осіб 10%	11осіб 11%	21особа 20%

Таблиця 3.6

**Рівні соціальної адаптованості за критерієм “правова освіченість”
(учасників контрольної та експериментально груп в абсолютних числах і % від 105 осіб ЕГ і 97 осіб КГ)**

Етапи експериментальної роботи	Високий рівень		Середній рівень		Низький рівень	
	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ
До експерименту	9 осіб 9%	11осіб 11%	59осіб 61%	64особи 61%	29осіб 30%	30осіб 28%
Після експерименту	11осіб 12%	23ос. 23%	64особи 65%	66осіб 62%	22особи 23%	16осіб 15%
Позитивна динаміка	2особи 3 %	12осіб 12%	5осіб 4 %	2особи 2%	7осіб 7%	14осіб 13%

Додаток 3 (продовження)

Таблиця 3.7

Рівні соціальної адаптованості за критерієм “інтегрованість у соціокультурне середовище” в абсолютних числах і % від ЕГ 105 осіб і 97 осіб КГ)

Етапи експериментальної роботи	Високий рівень		Середній рівень		Низький рівень	
	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ
До експерименту	13осіб 13%	15осіб 14%	62осіб 64%	65осіб 62%	22особи 23%	25осіб 24%
Після експерименту	16осіб 16%	31 ос. 30%	69осіб 71%	60осіб 57%	12осіб 13%	14 ос. 13%
Позитивна динаміка	3особи 3%	16осіб 16%	7осіб 7%	3особи 3%	10осіб 11%	11осіб 11%

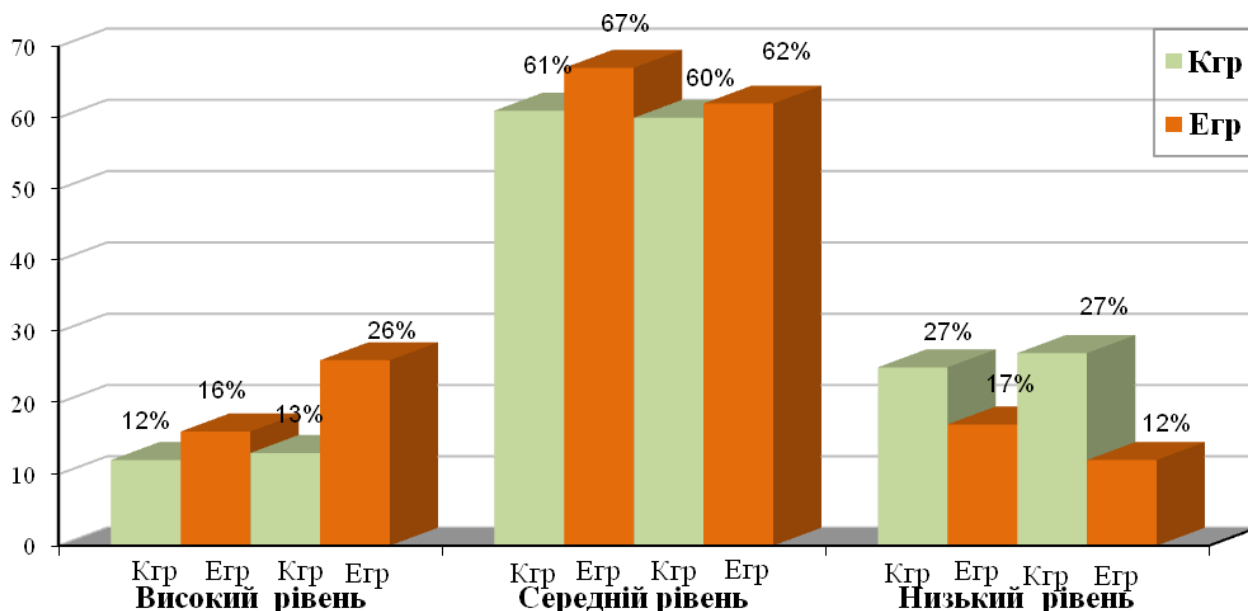

Рис. 2.1 Показники рівнів соціальної адаптованості до і після експерименту

Додаток К

Аналіз результатів даних отриманих методом незалежного експертного оцінювання в ході педагогічного експерименту

Експертна оцінка виставлялась за кожним показником залежно від ступеня реалізації показника: 0 балів – показник відсутній, 1 бал – проявляється рідко і недостатньо виражений, 3 бали – проявляється завжди і виражений оптимально. Експертна оцінка визначалась за формулою: $K = p / N$ де K – коефіцієнт соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів, p – виставлена експертами сума балів, N – максимальна кількість балів.

Експериментальна група налічує 105 учасників, якщо показник проявляється завжди і виражений оптимально у 100% учасників, тоді максимальна кількість балів (N) за окремим показником буде складати: $104 * 3 = 312$ (балів). За сумою всіх трьох показників кожного критерію: $312 * 3 = 936$ (балів). За сумою трьох визначених критеріїв: $936 * 3 = 2808$ (бали). Остання сума балів відповідає коефіцієнту $K=1$, що є максимальним показником коефіцієнту соціальної адаптації і відповідає високому рівню соціальної адаптованості випускників шкіл-інтернатів експериментальної групи. Тоді визначаємо, що величини від 0 до 0.3 є показником коефіцієнта низького рівня, від 0.4 до 0.7 – середнього, від 0.8 до 1 – високого.

Контрольна група налічує 97 учасників, якщо показник проявляється завжди і виражений оптимально у 100% учасників контрольної групи, тоді максимальна кількість балів (N) за окремим показником буде складати: $96 * 3 = 288$ (балів). За сумою всіх трьох показників кожного критерію: $288 * 3 = 864$ (балів). За сумою трьох визначених критеріїв: $864 * 3 = 2592$ (бали). Остання сума балів відповідає коефіцієнту $K=1$, що є максимальним показником коефіцієнту соціальної адаптації і відповідає високому рівню соціальної адаптованості випускників шкіл-інтернатів контрольної групи, тоді величини від 0 до 0.3 є показником коефіцієнта низького рівня, від 0.4 до 0.7 – середнього, від 0.8 до 1 – високого.

Визначення рівня соціальної адаптації по показникам визначених критеріїв

Критерії та показники	Кількість балів			
	До екперим.		Після експерим.	
<i>Критерій “комунікативність”</i>	Егр. 105 осіб	Кгр. 97 осіб	Егр. 105 осіб	Кгр. 97 осіб
знання випускниками шкіл-інтернатів норм і правил спілкування	176	156	296	161
бажання оволодіння і підвищення власної культури спілкування	142	140	204	152
уміння включатись в активну комунікативну діяльність	131	124	278	130
СУМА БАЛІВ	449	420	776	443
КОЕФІЦІЄНТ	0.47	0.48	0.82	0.51
<i>Критерій “правова освіченість”</i>				
знання змісту законодавчих норм щодо соціально-правової підтримки випускників шкіл-інтернатів	170	145	301	153
усвідомлене володіння правовими знаннями і вміннями при використанні правових норм	139	121	291	132
уміння використовувати набуті правові знання під час соціально-адаптаційного процесу	120	110	310	121
СУМА БАЛІВ	429	376	902	406
КОЕФІЦІЄНТ	0.45	0.43	0.96	0.46
<i>“Інтегрованість у соціокультурне середовище”</i>				
обізнаність правил соціальної взаємодії у соціокультурному середовищі	182	143	285	147
прагнення до оволодіння уміннями і навичками соціально значущої взаємодії	147	138	241	134
уміння соціальної взаємодії	123	132	215	149
СУМА БАЛІВ	452	413	741	430
КОЕФІЦІЄНТ	0.48	0.4	0.79	0.49
ЗАГАЛЬНА СУМА БАЛІВ	1731	1582	3242	1697
СЕРЕДНЬОАРИФМЕТИЧНИЙ КОЕФІЦІЄНТ	0.46	0.45	0.86	0.49

Таким чином, відповідно до підрахунків балів виставлених експертами по кожному з показників означених критеріїв соціальної адаптованості та узагальненого результату сумарної кількості балів за трьома критеріями ми визначили середньоарифметичний коефіцієнт соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів, що дозволило нам дійти наступного висновку: в експериментальній групі до експерименту коефіцієнт соціальної адаптації дорівнював 0.46 (див. табл.К.1), що відповідає середньому рівню соціальної адаптованості випускників шкіл-інтернатів, проте не можна не відмітити, що значення цього рівня наближене до низького, оскільки за градацією низькому рівню відповідає коефіцієнт від 0 до 0.3; середньому від 0.4 до 0.7; високому від 0.8 до 1. Після формувального експерименту в експериментальній групі коефіцієнт соціальної адаптації дорівнює 0.86, що відповідає високому рівню соціальної адаптованості і доводить ефективність проведеної соціально-педагогічної роботи спрямованої на покращення соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів у соціокультурному середовищі. Натомість в контрольній групі значення коефіцієнту соціальної адаптації залишилось майже без змін (див. табл. К.1).

Додаток Л

Тематичний план

програми підготовки випускників шкіл-інтернатів – мешканців соціальних гуртожитків до комунікативної діяльності як провідної у соціально-адаптаційному процесі.

Мета програми: покращити рівень соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів засобами комунікативної діяльності

Завдання:

1. Сприяти підвищенню мотиваційної спрямованості випускників шкіл-інтернатів на успішну соціальну адаптацію до умов сучасного соціокультурного середовища.
2. Розвивати когнітивну сферу випускників шкіл-інтернатів засобами комунікативної діяльності.
3. Розвивати уміння та навички суб'єкт-суб'єктної взаємодії.
4. Залучення випускників шкіл-інтернатів до виконання різних соціальних ролей у різних видах соціально значущої діяльності.

Матеріал програми представлено у чотирьох розділах, зміст яких відповідає завданням програми:

1. Успішна людина, її місце і роль в сучасному світі.
2. Пізнаємо світ і себе в ньому.
3. Вчимося спілкуванню.
4. Діємо разом.

Додаток Л (продовження)

Таблиця Л.1

Тематичний план

№	Розділ	Тема заняття	К-ть годин
1	Успішна людина, її місце і роль в сучасному світі	1. Сучасний стиль життя молоді 2. Мандрівка по світу 3. Успішна людина, яка вона? 4. Життєві цілі та прагнення 5. Моя мета в житті.	2 2 2 4 4
2.	Пізнаємо світ і себе в ньому	1. Міжособистісні стосунки 2. Соціальні умови сучасного життя 3. Спосіб життя 4. Роль кіно у формуванні ціннісних установок 5. Література і мистецтво в житті молоді	2 2 4 8 6
3.	Вчимося спілкуванню	1. Ділове спілкування 2. Невербальні засоби спілкування 3. Мовний етикет 4. Інтонування у спілкуванні 5. Комплементарне мовлення	8 6 4 4 2
4.	Діємо разом	1. Вчимося прийняттю рішення 2. Ти потрібен людям 3. Повір у себе 4. Як допомагати іншим 5. Наш гуртожиток – наша домівка	4 4 4 4 4

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абдуллина О. А. Общепедагогическая подготовка учителя в системе высшего педагогического образования : учеб. пособие / О. А. Абдуллина. – М. : Просвещение, 1990. – 141 с.
2. Абдюкова Н. В. Психологічні особливості поведінкових реакцій підлітків / Н. В. Абдюкова // Філософія, соціологія, психологія : зб. наук. пр. / Прикарпатський університет ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 1999. – Вип. 3, ч. 1. – С. 229-236.
3. Аблятипов А. С. Становлення і розвиток інтернатних закладів освіти в Криму (1920–2000 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Аблятипов Айдер Серверович. – Луганськ, 2003. – 20 с.
4. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни / К. А. Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1991. – 301 с.
5. Алексеева Ю. А. Становлення моральної свідомості підлітків у процесі психологічного консультування : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Алексеева Юлія Аркадіївна. – К., 2006. – 233 с.
6. Амосов Н. М. Жизнь человека в условиях ее прочности / Н. М. Амосов // Наука и жизнь. – 1976. – № 9. – С. 68-69.
7. Аналіз сильних і слабких сторін, сприятливих можливостей і небезпек, які виникають у процесі реформування системи державної опіки над дітьми-сиротами і дітьми, які залишилися без батьківського піклування / Київ. міжнар. ін-т соціології ; укл. О. Вінніков, О. Козлова [та ін.]. – К. : [Б. в.], 2007. – 152 с.
8. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания/ Б. Г. Ананьев. – СПб. : Питер, 2001. — 288 с.
9. Андреева Г. М. Психология социального познания : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Г. М. Андреева. – М. : Аспект Пресс, 2000. – 288 с.

10. Андреева Г. М. Социальная психология : учебник / Г. М. Андреева. – 5е изд. – М. : Аспект Пресс, 2009. – 362 с.
11. Андреевкова Н. В. Проблема социализации личности / Н. В. Андреевкова // Социологические исследования. – 1970. – № 3. – С. 10-18.
12. Андрущенко В. П. Організоване суспільство [Електронний ресурс] / В.П.Андрущенко. – К. : Ін-т вищої освіти АПН України, 2006. – Режим доступу : <http://www.nbu.gov.ua/books/2006/06vaos/>
13. Андрущенко В. П. Сучасна соціальна філософія : курс лекцій / В. П.Андрущенко, М. І.Михальченко.– К.: Генеза, 1996. – 368 с.
14. Антонова Н. Культурно-дозвіллева діяльність як засіб соціалізації особистості / Н. Антонова // Соціальна педагогіка і адаптивність особистості : зб. ст. / відп. ред. В. П. Слюсаренко. – Суми, 1994. – 387 с.
15. Архангельский С. И. Учебный процесс в высшей школе, его закономерные основы и методы : учеб.-метод. пособие / С. И. Архангельский. – М. : Высш. школа, 1980. – 368 с.
16. Асмолов А. Г. Личность как предмет психологического исследования / А. Г. Асмолов. – М. : Изд-во МГУ, 1984. – 104 с.
17. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка в схемах і таблицях : навч. посіб. / О. В. Безпалько. – К. : Центр навч. літ, 2003. – 134 с.
18. Безпалько О. В. Організація соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю у територіальній громаді: теоретико-методологічні основи : монографія / О. В. Безпалько ; Ін-т проблем виховання АПН України. – К. : Наук. світ, 2006. – 363 с.
19. Безпалько О. В. Соціальна робота в громаді : навч. посіб. / О. В. Безпалько. – К. : Центр навч. літ., 2005. – 176 с.
20. Безпалько О. В. Теорія і практика соціально-педагогічної роботи з дітьми та учнівською молоддю в територіальній громаді : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.05 / Безпалько Ольга Володимирівна. – К., 2007. – 563 с.

21. Бердяев Н. А. Смысл истории / Н. А. Бердяев. – М. : Мысль, 1990. – 173 с.
22. Бермічева О. В. Соціальна функція в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Бермічева Олена Володимирівна. – Х., 2002. – 18 с.
23. Беспалько В. П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения / В. П. Беспалько. – М. : Изд-во Ин-та проф. образования, 1995. – 336 с.
24. Бех І. Д. Духовні цінності в розвитку особистості / І. Д. Бех // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 1. – С. 124-129.
25. Бех І. Д. Особистісно зорієнтоване виховання : наук.-метод. посіб. / І. Д. Бех. – К. : Ін-т змісту і методів навчання, 1998. – 204 с.
26. Бобнева М. И. Социальные нормы и регуляция поведения / М. И. Бобнева. – М. : Наука, 1978. – 311 с.
27. Бодалев А. А. Личность и общение / А. А. Бодалев. – М. : Знание, 1983. – 273 с.
28. Бойко І. І. Соціально-психологічна адаптація підлітків до нових умов навчання : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Бойко Ірина Іванівна. – К., 2002. – 243 с.
29. Бордовская Н. В. Педагогика : учеб. пособие / Н. В. Бордовская, А. А. Реан. – СПб. : Питер, 2007. – 304 с.
30. Бочарова В. Г. Социальная микросреда как фактор формирования личности: дис. ... доктора пед. наук: 13.00.01 / Бочарова Валентина Георгиевна. – М., 1991. – 379 с.
31. Буева Л. П. Социальная среда и формирование гармонической личности / Л. П. Буева. – М. :Знание, 1971. – 48 с.
32. Буева Л. П. Человеческий фактор: новое мышление и новое действие (философские заметки) / Л. П. Буева. – М. : Знание, 1988. – 63 с.

33. Бэрн Р. Социальная психология группы: процессы, решения, действия / Р. Бэрн, Н. Керр, Н. Миллер ; пер. с англ. Ю. Ахметовой, Д. Цирюлевой. – СПб. : Питер, 2003. – 273 с.
34. Вайнола Р. Х. Особистісний розвиток майбутнього соціального педагога в процесі професійної підготовки : монографія / Р. Х. Вайнола ; за ред. С. О. Сисоевої ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Запоріжжя : ХНРБЦ, 2008. – 460 с.
35. Вайнола Р. Х. Особливості використання ігрових технік в соціальній вуличній роботі : метод. реком. для соц. педагогів / Р. Х. Вайнола. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2001. – 48 с.
36. Вайнола Р. Х. Технології соціально-педагогічної роботи : курс лекцій для вищ. навч. закл. / Р. Х. Вайнола. – К. : КМПУ ім. Б. Д. Грінченка, 2008. – 152 с.
37. Вайнола Р. Х. Соціальна робота з підлітками та молоддю : інформ.-аналіт. звіт за 2000 рік / Р. Х. Вайнола, І. М. Пінчук, С. В. Толстоухова ; за заг. ред. С. В. Толстоухової. – К. : УДЦССМ, 2001. – 146 с.
38. Ващенко Г. Г. Традиційний український ідеал людини в контексті народної поезії та літератури / Г. Г. Ващенко // Народна творчість та етнографія. – 1995. – № 2/3. – С. 63-79.
39. Верещагин В. Ю. Философские проблемы теории адаптации человека / В. Ю. Верещагин. – Владивосток : Изд-во Дальневосточ. ун-та, 1988. – 163 с.
40. Виноградова Е. В. Особенности межличностных отношений в детских домах и школах-интернатах : дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 / Виноградова Елена Васильевна. – М., 1992. – 190 с.
41. Вихованці інтернатів про себе і своє життя : у 2 кн. / О. М. Балакірєва, Т. В. Бондар, О. М. Вакуленко [та ін.]. – К. : Укр. ін-т соц. досліджень, 2000. – Кн. 1. – 134 с. – (Серія «На порозі самостійного життя»).
42. Вінс В. А. Психологічні особливості переживання вікової кризи підлітками школи-інтернату для дітей-сиріт та дітей, позбавлених

батьківського піклування : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец.19.00.07 «Педагогічна і вікова психологія» / Вінс Вікторія Анатоліївна. – К., 2003. – 20 с.

43. Вітвицька С. С. Основи педагогіки вищої школи : метод. посіб. для студ. магістратури / С. С. Вітвицька. – К. : Центр навч. літ., 2003. – 316 с.

44. Волинка К. Г. Механізм забезпечення прав і свобод особи: питання теорії і практики : дис. ... канд. юрид. наук :12.00.01 / Волинка Катерина Григорівна. – К., 2000. – 177 с.

45. Воронова С. В. Психологічні особливості мотивації досягнення випускника школи-інтернату : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Воронова Світлана Василівна. – К., 2003. – 263 с.

46. Всесвітня декларація про забезпечення виживання, захисту та розвитку дітей / Організація Об'єднаних Націй // Дипломатичний вісник. – 1992. – № 6. – С. 10-13.

47. Вступ до філософії. Історико-філософська пропедевтика / Г. І. Волинка, В. І. Гусєв, І. В. Огородник, Ю. О. Федів. – К. : Вища школа, 1999. – 623 с.

48. Вчимося жити самостійно: навч.-метод. посіб. для роботи з учнями випускних класів інтернатних закладів / Ж. В. Петрочко, О. В. Безпалько, О.М.Денисюк [та ін.]. – К.: Держ. ін-т проблем сім'ї та молоді, 2002. – 203 с.

49. Выготский Л. С. Педагогическая психология / Л. С. Выготский. – М. : Педагогика-Пресс, 1996. – 536 с.

50. Выготский Л. С. Собрание сочинений : в 6 т. / Л. С. Выготский. – М. : Педагогика, 1983. – Т. 4 : Детская психология. – 432 с.

51. Выготский Л. С. Переживание как единицы личности и среды : психология социальных ситуаций / Л. С. Выготский ; сост. и общ. ред. Н. В. Гришиной. – СПб. : Питер, 2001. – 416 с.

52. Гавалешко О. М. Інтеграція комунікативних та творчих компонентів у структурі самосвідомості особистості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / Гавалешко Оксана Миколаївна . – К., 2001. – 15 с.

53. Ган Ю. В. Проблема социальной адаптации личности (философско-социологический аспект) : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филос. наук : спец. 09.00.01 «Диалектический и исторический материализм»/ Ган Юрий Валентинович – Свердловск, 1982. – 20 с.

54. Ган Ю. В. Формирование общенаучного понятия адаптации / Ю. В. Ган, М. М. Этлис // Методологические аспекты взаимодействия общественных, естественных и технических наук : в 3 т. / Моск. гос. ун-т. – М., 1978. – Т. 3. – С. 288.

55. Гишинский Я. И. Стадии социализации индивида / Я. И. Гишинский // Человек и общество. Проблемы социализации индивида : ученые записки Ленинград. гос. ун-т им. А. А. Жданова. – Л., 1971. – Вып. 8. – С. 44-56.

56. Годлевська Д. М. Комунікативні уміння як важливий компонент професійної комунікативної діяльності соціального працівника / Д. М. Годлевська // Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість : зб. матеріалів VII Всеукр. наук.-практ. конф., 15-16 квітня 2004 р. : у 7 т. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова [та ін.] ; редкол. В. П. Андрущенко [та ін.]. – К., 2004. – Т. 2. – С. 40-43.

57. Годлевська Д. М. Концептуальні підходи до визначення сутності професійної компетентності соціального працівника / Д. М. Годлевська // Соціалізація особистості. Педагогічні науки : зб. наук. пр. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова – К., 2005. – Т. 24. – С. 111-121

58. Головатий М. В. Соціальна політика і соціальна робота : термінологічно-понятійний словник / М. В. Головатий, М. Б. Панасюк. – К. : МАУП, 2005. – 554 с.

59. Головатий Н. В. Социология молодежи : курс лекций / Н. В. Головатий. – К. : МАУП, 1999. – 224 с.

60. Голубев Н. К. Введение в диагностику воспитания / Н. К. Голубев, Б. П. Битинис. – М. : Педагогика, 1989. – 160 с.

61. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / С. У. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 376 с.

62. Гошовський Я. О. Становлення образу «Я» у підлітків школи-інтернату в умовах деривації батьківського впливу : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Гошовський Ярослав Олександрович. – К., 1996. – 177 с.
63. Гримак Л. П. Резервы человеческой психики: введение в психологию активности / Л. П. Гримак . – М. : Наука, 1987. – 190 с.
64. Гуріна В. В. Програма соціальної адаптації вихованців інтернатних закладів / В. В. Гуріна, І. П. Губенко, Г. М. Слиньок ; Регіонал. ресурсно-навч. центр з питань соц. роботи. – Дніпропетровськ : [Б. в.], 2006. – 65 с.
65. Гурова Р. Г. Выпускник средней школы: опыт социально-педагогических исследований / Р. Г. Гурова. – М. : Педагогика, 1977. – 176 с.
66. Дети детских домов и школ-интернатов о себе (ретроспективная рефлексия, обращенность в настоящее и будущее) // Лишенные родительского попечительства: хрестоматия / ред.-сост. В. С. Мухина. – М., 1991. – Разд. 5. – С. 213-221.
67. Джексон О. В. Соціальне виховання дітей молодшого шкільного віку в умовах соціокультурного середовища недільної школи : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Джексон Олена Володимирівна. – К., 2008. – 277 с.
68. Дмитриева С. И. Социальная ответственность подрастающего поколения как фактор общественного прогресса / С. И. Дмитриева. – К. : Высш. школа, 1988. – 224 с.
69. Долинська Л. В. Ускладнене спілкування в учнів шкіл-інтернатів : навч.-метод. посіб. / Л. В. Долинська, Г. Є. Улунова. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2005. – 119 с.
70. Дябел Л. І. Соціалізація студента-першокурсника в умовах педагогічного університету : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка» / Дябел Лариса Іванівна. – К., 2008. – 21 с.
71. Дьюї Дж. Моє педагогічне кредо / Дж. Дьюї // Історія зарубіжної педагогіки : хрестоматія / Ніжин. держ. пед. ун-т ім. М. Гоголя ; укл. Н. І. Белкіна. – Ніжин, 2004. – С. 235-241.

72. Еникеев М. И. Общая, социальная и юридическая психология : краткий энциклопед. словарь / М. И. Еникеев, О. Л. Кочетков. – М. : Юрид. лит., 1997. – 448 с.
73. Ермоленко Н. А. Некоторые вопросы содержания социальной адаптации / Н. А. Ермоленко // Молодые ученые – науке : сб. ст. / Ростов. гос. ун-т. – Ростов н/Д, 1974. – Вып. 2. – С. 18.
74. Європейська Конвенція про здійснення прав дітей : від 25 січня 1996 р., Страсбург [Електронний ресурс] / Рада Європи. – Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_135.
75. Ермоленко Д. О. Правовий статус людини і громадянина в Україні як соціальної державі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Ермоленко Дмитро Олександрович. – Х., 2002. – 20 с.
76. Загальна психологія: навч. посіб. / О. Скрипченко, Л. Долинська, З. Огороднійчук [та ін.] – К. : Просвіта, 2005. – 464 с.
77. Загвязинский В. И. Педагогическое творчество учителя / В. И. Загвязинский. – М. : Педагогика, 1987. – 159 с.
78. Зак Д. С. Оптимальные условия организации педагогической работы школьных интернатов при сельских школах / Д. С. Зак. – М. : Знание, 1972. – 55 с.
79. Зверева І. Д. Народна педагогіка – основа ідейної адаптації дітей-сиріт, що залишилися без батьківської опіки / І. Д. Зверева // Соціальна педагогіка і адаптивність особистості : зб. ст. // відп. ред. В. П. Слюсаренко. – Суми, 1994. – С. 310-318.
80. Зверева І. Д. Соціально-педагогічна робота з дітьми та молоддю в Україні: теорія і практика : монографія / І. Д. Зверева ; Ін-т проблем виховання АПН України. – К. : Правда Ярославичів, 1998. – 393 с.
81. Зверева І. Д. Теорія і практика соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю в Україні : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.05 / Зверева Ірина Дмитрівна. – К., 1999. – 451 с.

82. Зверєва І. Д. Теорія і практика соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора пед. наук : спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка» / Зверєва Ірина Дмитрівна. – К., 1999. – 39 с.
83. Знайти себе: життєві історії випускників інтернатів / О. Р. Артюх, О. В. Бабич, О. М. Балакірева [та ін.]. – К. : Укр. ін-т соц. досліджень, 2001. – 181 с.
84. Зязюн І. А. Краса педагогічної дії: навч. посіб. / І. А. Зязюн, Г. М. Сагач ; Ін-т педагогіки і психології професійної освіти АПН України. – К. : Укр.-фін. ін-т менеджменту і бізнесу, 1997. – 67 с.
85. Иконникова С. Н. Социализация молодежи: проблемы воспитания духовного облика : в помощь лектору / С. Н. Иконникова. – М. : Знание, 1985. – 32 с.
86. Ильчиков М. З. Социология воспитания : монография / М. З. Ильчиков, Б. А. Смирнов. – М. : ИМПЭ, 1996. – 111 с.
87. История социальной педагогики : хрестоматия-учебник для студ. высш. учеб. заведений /под ред. М. А. Галагузовой. – М. : ВЛАДОС, 2001. – 544 с.
88. Казначеев В. П. Современные аспекты адаптации / В. П. Казначеев. – Новосибирск : Изд-во Новосибир. гос. ун-та, 1980. – 125 с.
89. Кайлаков И. Цивилизация и адаптация / И. Кайлаков. – М. : Наука, 1984. – 175 с.
90. Канішевська Л. В. Теоретико-методологічні засади виховання соціальної зрілості старшокласників шкіл-інтернатів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківської опіки, у позаурочній діяльності / Л. В. Канішевська. – К. : Стилос, 2001. – 342 с.
91. Кант И. Критика способности суждения / И. Кант. – М. : Искусство, 1994. – 367 с. – (История эстетики в памятниках и документах).
92. Капская А. И. Формирование готовности студентов педвуза к исполнительско-речевой деятельности в системе профессиональной

підготовки: дис. ... доктора пед. наук: 13.00.01/ Капская Алла Йосифовна. – К., 1989. – 405 с.

93. Капська А. Й. З історії розвитку мистецтва красномовства / А. Й. Капська // Педагогіка і психологія. – 1995. – № 2. – С. 141-149.

94. Капська А. Й. Концептуальний підхід до організації професійної підготовки соціальних педагогів і соціальних працівників / А. Й. Капська // Педагогічна освіта в Україні: роль психолого-педагогічних кафедр : зб. матеріалів Всеукр. наради-семінару завідувачів психол.-пед. кафедр вищ. навч. закл., 16 червня 2006 р. / за ред. Б. М. Жебровського. – К., 2006. – С. 62-81.

95. Капська А. Й. Соціальна робота: деякі аспекти роботи з дітьми та молоддю : навч.-метод. посіб. / А. Й. Капська. – К. : УДЦССМ, 2001. – 220 с.

96. Капська А. Й. Формування комунікативних умінь у студентів в системі професійної підготовки / А. Капська, Д. Годлевська // Професійна підготовка студентів педагогічних інститутів до виховної діяльності : зб. наук. ст. / за ред. А. Й. Капської. – К., 1996. – С. 44-52.

97. Капська А. Й. Організація самостійної роботи студентів у світлі вимог Болонської системи / А. Й. Капська // Соціалізація особистості : зб. наук. пр. / Нац. пед.ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2007. – Т. 29. – С. 3-11.

98. Карпенко О. Г. Соціальний працівник: деякі аспекти професійної підготовки : навч.-метод. посіб. / О. Г. Карпенко ; Держ. ін-т проблем сім'ї та молоді ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К. : [Б. в.], 2007. – 144 с. – (Бібліотечка для слухачів курсів підвищення кваліфікації працівників галузі Державного інституту сім'ї та молоді).

99. Карпенко О. І. Правові засади утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Карпенко Ольга Іванівна. – К., 2001. – 191 с.

100. Катаєв С. Л. Сучасне українське суспільство : навч. посіб. / С. Л. Катаєв. – К. : Центр навч. літ., 2006. – 200 с.

101. Киричук О. Проблеми національно-громадянського виховання молоді : виступ на другому Всесвітньому форумі українців / О. Киричук // Педагогічна газета. – 1997. – 15 серпня (№ 8). – С. 4.

102. Кисилев С. В. Адаптация личности как социальное явление : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филос. наук : спец. 09.00.01 «Диалектический и исторический материализм»/ Кисилев Сергей Викторович. – Л., 1978. – 20 с.

103. Кізь О. Б. Очікувані життєві перспективи вихованців інтернатних закладів / О. Б. Кізь // Психологія : зб. наук. пр. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 1999. – Вип. 3 (6). – С. 191-199.

104. Кобзарь Б. С. Основы формирования гуманных взаимоотношений учащихся школ-интернатов для детей-сирот и детей, оставшихся без опеки родителей, во внеурочной деятельности / Б. С. Кобзарь. – К. : Стилос, 1999. – 250 с.

105. Коваль Л. Г. Соціальна педагогіка : навч. посіб. / Л. Г. Коваль, І. Д. Зверева, С. Р. Хлебик. – К. : Ін-т змісту і методів навчання, 1997. – 392 с.

106. Ковчина І. М. До питання про дослідження соціально-правових основ захисту прав дитини / І. М. Ковчина // Вісник Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова : зб. наук. ст. – К., 2003. – Вип. 5. – С. 164-166.

107. Ковчина І.М. Основи соціально-правового захисту особистості : програма, семінарські заняття / І. М. Ковчина. – К.: НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2004. – 38 с.

108. Ковчина І.М. Особливості соціально-педагогічної діяльності фахівців із захисту прав дітей / І. М. Ковчина // Наукові записки Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова: зб. наук. ст. – К., 2003. – Вип. 54. – С. 60-71.

109. Ковчина І.М. Соціально-правова адаптація молоді / І.М.Ковчина // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – 2004. – № 2. – С. 10-19.

110. Ковчина І. М. Підготовка соціальних педагогів до соціально-правової роботи / І. М. Ковчина. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2007. – 345 с.
111. Коган Л. Н. Очерки теории социалистической культуры / Л. Н. Коган, Ю. Р. Вишневикий. – Свердловск : Изд-во Урал. гос. ун-та, 1972. – 123 с.
112. Коган М. С. Мир общения / М. С. Коган. – М. : Политиздат, 1998. – 147 с.
113. Коган М. С. Человеческая деятельность: опыт системного анализа / М. С. Коган. – М. : Политиздат, 1974. – 195 с.
114. Кон И. С. Психология ранней юности : кн. для учителя / И. С. Кон. – М. : Просвещение, 1989. – 255 с.
115. Конвенция о правах ребенка / Организация Объединенных Наций // Права ребенка в законах и подзаконных актах : сб. документов / Ин-т развития регион. образования России. – Екатеринбург, 1995. – С. 12-28.
116. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. : із змінами станом на 1 січня 2006 р. – К. : Юрид. думка, 2006. – 125 с.
117. Конструктивна діяльність учителя в позакласній виховній роботі. Зміст і методика позакласної виховної роботи за інтересами: метод. посіб. / О. В. Безпалько, І. О. Трухін, Т. В. Говорун [та ін] ; відп. ред. А. Й. Капська. – К.: КДПІ, 1993. – 120 с.
118. Краткий словарь по социологии / под общ. ред. Д. М. Гвишиани, Н. И. Лапина. – М. : Политиздат, 1989. – 479 с.
119. Кремень В. Г. Освіта і наука України: шляхи модернізації: факти, роздуми, перспективи / В. Г. Кремень. – К. : Грамота, 2003. – 216 с.
120. Крысько В. Г. Введение в социальную психологию : учеб. пособие / В. Г. Крысько. – М. : Изд-во МНЭПУ, 2000. – 196 с.
121. Крысько В. Г. Словарь-справочник по социальной психологии / В. Г. Крысько. – СПб. : Питер, 2003. – 416 с.

122. Кузьмина Н. В. Методы системного педагогического исследования : учеб.-метод. пособие / Н. В. Кузьмина. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1980. – 172 с.
123. Кузьмінський А. І. Педагогіка родинного виховання : навч. посіб. / А. І. Кузьмінський, В. Л. Омеляненко. – К. : Знання, 2006. – 324 с.
124. Культурологія: українська та зарубіжна культура : навч. посіб. / за ред. М. М. Заковича. – К. : Знання, 2006. – 567 с.
125. Кухарев Н. На пути к профессиональному совершенству : учеб.-метод. пособие / Н. Кухарев; под. ред. С. Ю. Панченко. – М. : Просвещение, 1990. – 190 с.
126. Ларцев В. С. Формування особистості: детермінанти, проблеми, перспективи (соціально-філософський аналіз) : дис. ... канд. філос. наук :09.00.03 / Ларцев Володимир Сергійович. – К., 2003. – 215 с.
127. Лебедев В. И. Личность в экстремальных условиях / В. И. Лебедев. – М. : Политиздат, 1989. – 304 с.
128. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность : учеб. пособие для студ. вузов / А. Н. Леонтьев. – 2-е изд. – М. : Политиздат, 1977. – 304 с.
129. Леонтьев А. Н. Психология общения / А. Н. Леонтьев. – Тарту : Изд-во Тартус. гос. ун-та, 1974. – 130 с.
130. Литовченко О. В. Організаційно-педагогічні умови соціальної адаптації учнів 5-9 класів у позашкільних навчальних закладів : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Литовченко Олена Віталіївна. – К., 2004. – 179 с.
131. Лукашевич М. П. Соціалізація. Виховні механізми і технології : навч.-метод. посіб. / М. П. Лукашевич. – К. : Ін-т змісту і методів навчання, 1998. – 112 с.
132. Лукашевич М. П. Теорія і методи соціальної роботи : навч. посіб. / М. П. Лукашевич, І. І. Мигович. – К. : МАУП, 2002. – 136 с.
133. Лукашевич М. П. Соціальна робота в Україні: теоретико-методичні засади : навч. посіб. / М. П. Лукашевич, І. І. Мигович, І. М. Пінчук ; за ред. М. П. Лукашевича. – К. : МАУП, 2001. – 126 с.

134. Лысина М. И. Проблемы общения / М. И. Лысина. – М. : Наука, 1986. – 144 с.
135. Лютак О. З. Психологічні особливості соціалізації старшокласників у загальноосвітній школі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна і вікова психологія» / Лютак Оксана Зіновіївна. – Івано-Франківськ, 2001. – 20 с.
136. Мардахаев Л. В. Социальная педагогика : учебник для студ. высш. учеб. заведений / Л. В. Мардахаев. – М. : Гардарики, 2003. – 269 с.
137. Мароко А. Ю. Адаптация подростков, лишенных родительского попечительства, в структуре АЛБД / А. Ю. Мароко // Лишенные родительского попечительства: хрестоматия / ред.-сост. В. С. Мухина. – М., 1991. – С. 171-173.
138. Мартинюк І. В. Національне виховання: теорія і методологія : метод. посіб. / І. В. Мартинюк. – К. : Ін-т систем. досліджень освіти, 1995. – 160 с.
139. Медведев Г. П. Адаптация – важнейшая проблема педагогики высшей школы / Г. П. Медведев, Б. Г. Рубин, Ю. С. Колесников // Советская педагогика. – 1969. – № 3. – С. 63-66.
140. Методика воспитательной работы: учеб. пособие для студ. пед. ин-тов / Ю. Азаров, Л. Байтенкова, Е. Белозерцев [и др.] ; под ред. Л. Рувинского. – М. : Просвещение, 1989. – 333 с.
141. Методология и методы социально-педагогических исследований : науч., учеб.-метод. пособие для студ., магистрантов, аспирантов и специалистов в обл. воспитания и образования, соц. педагогов и соц. работников / С. Я. Харченко, Н. С. Кратинюк, А. Н. Чиж, В. А. Кратинюк ; Луган. гос. пед. ун-т им. Т. Шевченко. – Луганск : Альма-матер, 2001. – 216 с.
142. Мигович І. І. Теорія і методика соціальної роботи : програма для студ. відділення соц. роботи юрид. ф-ту Ужгородського держ. ун-ту / І. І. Мигович, Р. С. Ісаєв ; відп. за вип. І. В. Козубовська. – Ужгород : Вид-во Ужгород. ун-ту, 1998. – 27 с.

143. Милославова И. А. Адаптация как социально-психологическое явление / И. А. Милославова // Социальная философия : сб. науч. ст. / Ленинград. гос. ун-т. – Л., 1973. – Вып. 2. – С. 111-120.

144. Міщик Л. І. Соціальна педагогіка : навч. посіб. / Міщик Л. І. – К. : ВПОЛ, 1997. – 140 с.

145. Міщик Л. І. Теоретико-методичні основи професійної підготовки соціального педагога у закладах вищої освіти : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.05 / Міщик Людмила Іванівна. – Запоріжжя, 1997. – 358 с.

146. Моделювання виховної діяльності в системі професійної підготовки студентів : теорія, практика, програми / упоряд. Н. І. Косарева ; за. ред. А. Й. Капської. – К. : Ін-т змісту і методів навчання, 1998. – 192 с.

147. Мозговая атака как метод интенсификации решения творческих задач [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.kontrolnaja.ru/dir/management>

148. Молодь України у дзеркалі соціології : зб. ст. / заг. ред. О. М. Балакіревої, О. О. Яременка. – К. : Укр. ін-т соц. досліджень, 2001. – 210 с.

149. Мороз О. О. Вибір / О. О. Мороз. – К. : Поступ, 1994. – 151 с.

150. Москаленко В. В. Культурно-діяльнісна концепція соціалізації особистості / В. В. Москаленко, В. Т. Циба // Педагогіка і психологія. – 1995. – № 3 (8). – С. 136-142.

151. Москаленко В. В. Социализация личности: философский аспект / В. В. Москаленко. – К. : Вища школа, 1986. – 198 с.

152. Мохаммад А. К. Міжнародно-правовий захист прав жінок і дітей у період кризових ситуацій : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.11 «Міжнародне право» / Мохаммад Абдель Карім Мусса Аль-Нсур. – Одеса, 2002. – 20 с.

153. Мудрик А. В. Роль социального окружения в формировании личности подростка / А. В. Мудрик. – М. : Знание, 1979. – 40 с.

154. Мудрик А. В. Социализация и «смутное время» / А. В. Мудрик. – М. : Знание, 1991. – 80 с.
155. Мудрик А. В. Социальная педагогика : учеб. для студ. пед. вузов / А. В. Мудрик ; под ред. В. А. Сластенина. – 3-е изд., испр. и доп. – М. : Академия, 2000. – 200 с.
156. Мухина В. С. Психологическая помощь детям, воспитывающимся в учреждениях интернатного типа / В. С. Мухина // Лишенные родительского попечительства : хрестоматия / ред.-сост. В. С. Мухина. – М., 1991. – С. 113-122.
157. Наливайко О. І. Теоретико-правові проблеми захисту прав людини : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Наливайко Олег Іванович. – К., 2002. – 178 с.
158. Немировский В. Г. Социология личности. Теория и опыт исследований / В. Г. Немировский. – Красноярск : Изд-во Краснояр. ун-та, 1979. – 193 с.
159. Нечипоренко Л. С. Педагогика личности / Л. С. Нечипоренко. – Х. : Изд-во Харьков. ун-та, 1992. – 113 с.
160. Никитина Н. И. Методика и технология работы социального педагога : учеб. пособие для студ. пед. училищ и колледжей / Н. И. Никитина, М. Ф. Глухова. – М. : ВЛАДОС, 2005. – 399 с.
161. Нісімчук А. С. Сучасні педагогічні технології : навч. посіб. / А. С. Нісімчук, О. С. Падалка, О. Т. Шпак. – К. : Просвіта, 2000. – 368 с.
162. Олпорт Г. О теории черт личности / Г. Олпорт // Психология личности : хрестоматия / под ред. Д. Я. Райгородского. – Самара, 2006. – С. 454-472.
163. Омеляненко В. Л. Педагогіка: завдання і ситуації : практикум / В. Л. Омеляненко, А. І. Кузьмінський, Л. П. Вовк. – 2-ге вид., випр. – К. : Знання-Прес, 2006. – 423 с.
164. Організація і технології соціальної роботи з дітьми вулиці / Інтернац. Союз (Німеччина) ; Ліга соц. працівників України ; за ред. А. Й. Капської. – К., 2003. – 260 с.

165. Пащенко Д.І. Зарубіжний досвід гуманізації соціального середовища та виховання / Д. І. Пащенко. – К. : Знання, 1999. – 208 с.

166. Педагогические технологии : учеб. пособие для студ. пед. спец. / М. В. Буланова-Топоркова, А. В. Духавнева, В. С. Кукушин, Г. В. Сучков ; под ред. В. С. Кукушина. – Ростов н/Д : МарТ, 2002. – 320 с. – (Серия «Педагогическое образование»).

167. Педагогический энциклопедический словарь / гл. ред. Б. М. Бим-Бад. – М. : Большая Рос. энциклопедия, 2002. – 526 с.

168. Педагогічний експеримент : навч. посіб. для студ. пед. вузів / В. І. Євдокимов, Т. П. Агапова, І. В. Гаврик, Т. О. Олійник. – Х. : ОВС, 2001. – 148 с.

169. Педаяс М-И. Я. Роль различных факторов развития в профессиональной адаптации учителя : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теория и методика профессионального образования» / Педаяс Милли-Ирена Якобовна. – Тарту, 1973. – 44 с.

170. Петрочко Ж. В. Формування духовних потреб молодших школярів у позанавчальній діяльності : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Петрочко Жанна Василівна. – К., 2000. – 225 с.

171. Пехота О. М. Індивідуальність учителя і освітні технології / О. М. Пехота // Освітні технології : навч.-метод. посіб. / О. М. Пехота, А. З. Кіктенко, О. М. Любарська [та ін.]. – К., 2004. – С. 238-252.

172. Пеша І. В. Соціальне становлення дітей в дитячих будинках сімейного типу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка» / Пеша Ірина Василівна. – К., 2000. – 20 с.

173. Плотников В. И. Соотношение социального и биологического как философская проблема : автореф. дис. на соискание учен. степени доктора филос. наук : спец. 09.00.01 «Диалектический и исторический материализм» / Плотников Владимир Иванович. – М., 1980. – 48 с.

174. Подготовка старшекласників к жизни: в помощь учителю / сост. Р. Г. Гурова, Г. Б. Рычкова. – М. : Просвещение, 1979. – 158 с.

175. Подласый И. П. Педагогика: новый курс: учеб. для студ. высш. учеб. заведений : в 2 кн. / И. П. Подласый. – М. : ВЛАДОС, 2002. – Кн. 1: Процесс обучения. – 576 с.

176. Полікарпов В. С. Лекції з світової культури : курс лекцій / В. С. Полікарпов. – Х. : Основа, 1995. – 336 с.

177. Поліщук В. А. Система педпрактикуму в педагогічних навчальних закладах України (20-30-ті рр.) / В. А. Поліщук, Н. С. Матвійчук // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 1. – С. 202-208.

178. Поліщук В. А. Соціальний працівник: особистість і професія / В. А. Поліщук // Соціальна робота в Україні : навч. посіб. / І. Д. Зверева, О. В. Безпалько, О. І. Янкович [та ін.] ; за ред. І. Д. Зверєвої, Г. М. Лактіонової. – К., 2004. – С. 195-215.

179. Поліщук В. А. Теорія і методика професійної підготовки соціальних педагогів в умовах неперервної освіти : монографія / В. А. Поліщук ; за ред. Н. Г. Ничкало ; Терноп. нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. – Тернопіль, 2006. – 424 с.

180. Поліщук Ю. Й. Соціально-педагогічна діяльність сучасних громадських молодіжних об'єднань в Україні : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.05 / Поліщук Юрій Йосипович. – Луганськ, 2006. – 496 с.

181. Постовойтов Є. Зняття адаптивних труднощів у вихованців шкіл-інтернатів / Є. Постовойтов // Соціальна педагогіка і адаптивність особистості : зб. ст. / відп. ред. В. Слюсаренко. – Суми, 1994. – С. 442-446.

182. Прихожан А. М. Дети без семьи: детский дом: забота и тревоги общества / А. М. Прихожан, И. Н. Толстых. – М. : Педагогика, 1990. – 160 с.

183. Прихожан А. М. Работа психолога в учреждениях интернатного типа для детей, оставшихся без попечения родителей / А. М. Прихожан, И. Н. Толстых // Рабочая книга школьного психолога / под ред. И. В. Дубровиной. – М., 1991. – С. 274-302.

184. Про житловий фонд соціального призначення : закон України від 12 січня 2006 р. № 3334-IV // Офіційний вісник України. – 2006. – № 5. – С. 28-41.

185. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування : закон України від 13 січня 2005 р. № 2342-IV // Офіційний вісник України. – 2005. – № 4. – С. 22-33.

186. Про затвердження норм матеріального та нормативів фінансового забезпечення дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також вихованців шкіл-інтернатів : наказ Міністерства освіти і науки України № 763 від 17 листопада 2003 року // Офіційний вісник України. – 2004. – № 2, ч. 2. – С. 396-397.

187. Про затвердження порядку надання одноразової допомоги дітям-сиротам і дітям, позбавленим батьківського піклування, після досягнення 18-річного віку : постанова Кабінету Міністрів України № 823 від 25 серпня 2005 р. // Офіційний вісник України. – 2005. – № 35. – С. 68-69.

188. Про затвердження типового положення про соціальний гуртожиток : постанова Кабінету Міністрів України № 878 від 8 вересня 2005 р. // Офіційний вісник України. – 2005. – № 37. – С. 25-27.

189. Про охорону дитинства : закон України від 26 квітня 2001 р. № 2402-III // Офіційний вісник України. – 2001. – № 22. – С. 4-18.

190. Про першочергові заходи щодо захисту прав дітей : указ Президента України від 11.07.2005 р. № 1086 // Офіційний вісник України. – 2005. – № 28. – С. 26.

191. Про поліпшення виховання, навчання, соціального захисту та матеріального забезпечення дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування : постанова Кабінету Міністрів України від 05.04.1994 р. № 226 // Зібрання постанов Уряду України. – 1994. – № 8. – С. 23-35.

192. Про професійно-технічну освіту : закон України від 10.02.1998 р. // Професійно-технічна освіта в Україні : нормативно-правове регулювання / М-

во юстиції України, М-во освіти і науки України. – Офіц. вид. – К., 2007. – Т. 1. – С. 83-113.

193. Про ратифікацію Конвенції про права дитини : закон України // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 13. – ст. 145.

194. Про сприяння становленню та соціальному розвитку молоді в Україні : закон України від 05.02.1993 р. № 2999-ХІІ // Нормативно-правове забезпечення діяльності центрів соціальних служб для молоді : збірник / Держ. центр соц. служб для молоді ; упоряд. С. В. Толстоухова [та ін.]. – К., 2002. – С. 29-36.

195. Проблема развития целостности личности : межвуз. сб. науч. тр. / Ленинград. гос. пед. ин-т им. А. И. Герцена ; под ред. С. С. Батенина. – Л., 1984. – 155 с.

196. Програма соціальної адаптації вихованців інтернатних закладів / Регіонал. ресурсно-навч. центр з питань соц. роботи. – Дніпропетровськ : [Б. в.], 2006. – 27 с.

197. Проскурняк Е. И. Социально-психологическая адаптация учащихся младших классов вспомогательной школы-интерната : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.08 / Проскурняк Елена Игоревна. – К., 2004. – 246 с.

198. Психологическое изучение детей в школе-интернате / под. ред. Л. И. Божович. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1960. – 207 с.

199. Психолого-педагогический словарь для учителей и руководителей общеобразовательных учреждений/ авт.-сост. В. А. Мищериков. – Ростов н/Д: Феникс, 1998. – 540 с.

200. Раттер М. Помощь трудным детям : пер. с англ. / М. Раттер ; под общ. ред. А. С. Спиваковской. – М. : Прогресс, 1987. – 424 с.

201. Репа Н. О. Адаптація до життя дітей-сиріт у школах-інтернатах у процесі морального виховання / Н. Репа, Н. Чорна, В. Яковенко // Соціальна педагогіка і адаптивність особистості : зб. ст. / відп. ред. В. Слюсаренко. – Суми, 1994. – С. 414-419.

202. Рєпа Н. О. Моральне виховання учнів школи-інтернату : метод. рек. / Н. О. Рєпа, Л. М. Степаненко. – К. : Ін-т змісту і методів навчання : Ін-т проблеми виховання АПН України, 1998. – 112 с.

203. Рогов Е. И. Настольная книга практического психолога : в 2 кн. / Е. И. Рогов. – М. : ВЛАДОС, 1999. – Кн. 1: Система работы с детьми разного возраста. – 384 с.

204. Роджерс К. Р. Личностный рост / К. Р. Роджерс // Особистість в психологічних дослідженнях : тексти / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка, Ніжин. держ. ун-т ім. М. Гоголя ; за ред. С. Д. Максименко. – Ніжин, 2005. – С. 44-46.

205. Розов В. І. Психологічний аналіз адаптивності в екстремальних умовах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / Розов Віталій Ігоревич. – К., 1993. – 20 с.

206. Рижанова А.О. Розвиток соціальної педагогіки в соціокультурному контексті: автореф. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук: 13.00.05. «Соціальна педагогіка» / Рижанова Алла Олександрівна. – К., 2004. – 44 с.

207. Рубинштейн С. Л. Эмоции / С. Л. Рубинштейн // Основы общей психологии / Л. С. Рубинштейн. – М., 2006. – Гл. 17. – С. 551-586.

208. Рубінштейн С. Л. Мовлення і спілкування / С. Л. Рубінштейн // Дошкільна лінгводидактика : хрестоматія / упоряд. А. М. Богуш. – К., 1999. – С. 15-18.

209. Рюмшина Л. И. Психологические особенности познания других людей детьми, воспитывающимися в детском доме : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук : 19.00.01 «Общая психология, история психологии»/ Рюмшина Любовь Ивановна. – М., 1990. – 20 с.

210. Савенкова Л.О. Професійне спілкування майбутніх викладачів як об'єкт психолого-педагогічного управління/ Л. О. Савенкова.– К.: КНЕУ, 2005. – 209 с.

211. Сахно А. В. Методологическое значение проблемы адаптации для теории и практики современной медицины / А. В. Сахно // Методологические и социальные проблемы медицины и биологии : сб. науч. тр. / под ред. А. В. Сахно. – М., 1983. – С. 5-16.

212. Середюк Л. А. Педагогічні умови оптимізації процесу особистісного самовираження старшокласників : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія та методика виховання» / Середюк Лариса Анатоліївна. – К., 2002. – 18 с.

213. Сисоєва С. О. Основи педагогічної творчості вчителя / С. О. Сисоєва. – К. : Ін-т сист досліджень освіти України, 1994. – 111 с.

214. Сисоєва С. О. Педагогічний експеримент у наукових дослідженнях неперервної професійної освіти : навч.-метод. посіб. / С. О. Сисоєва, Т. Є. Кристопчук. – Луцьк : Волин. обл. друкарня, 2009. – 460 с.

215. Сластенин В. А. Социальный педагог и социальный работник: личность и профессия // Теория и практика социальной работы: отечественный и зарубежный опыт : в 2 т. / под ред. Т. Ф. Яржиной, В. Г. Бочаровой. – М. ; Тула, 1993. – Т. 2. – С. 265-274.

216. Сластенин В. А. Формирование личности учителя советской школы в процессе профессиональной подготовки / В. А. Сластенин. – М. : Просвещение, 1976. – 160 с.

217. Сластенин В. А. Формирование профессиональной культуры учителя : учеб. пособие / В. А. Сластенин. – М. : Изд-во МПГУ, 1993. – 175 с.

218. Словарь-справочник по социальной работе / под ред. Е. И. Холстовой. – М. : Юристъ, 2000. – 309 с.

219. Словник іншомовних слів / ред. О. С. Мельничук. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1975. – 775 с.

220. Словник-довідник для соціальних педагогів та соціальних працівників / упоряд. О. В. Безпалько, Р. Х. Вайнола, З. Г. Зайцева [та ін] ; за ред. А. Й. Капської, І. М. Пінчук, С. В. Толстоухової. – К. : УДЦССМ, 2000. – 260 с.

221. Слюсаренко В. П. Соціальна педагогіка і адаптивність особистості / В. П. Слюсаренко. – Суми : Мрія, 1994. – 548 с.
222. Сморгж Л. О. Естетика : навч. посіб. / Л. О. Сморгж. – К. : Кондор, 2005. – 334 с.
223. Снегирева Т. В. Методика изучения особенностей личностной саморегуляции / Т. В. Снегирева // Диагностическая и коррекционная работа школьного психолога : сб. науч. тр. / редкол. И. В. Дубровина [и др.]. – М., 1987. – С. 89-98.
224. Содержание образовательных программ по социальной педагогике и социальной работе в многоуровневой системе высшего педагогического образования/ под ред. М. А. Галагузовой. – Екатеринбург : Урал. гос. ун-т, 1994. – 26 с.
225. Соловей М. І. Виховна робота у вищому навчальному закладі : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / І. М. Соловей, В. С. Демчик. – К. : Ленвіт, 2003. – 257 с.
226. Сорокин П. О. Общедоступный ученик социологии : статьи разных лет / П. О. Сорокин. – М. : Наука, 1994. – 207 с.
227. Сорочинська В. Є. Організація роботи соціального педагога : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / В. Є. Сорочинська. – К. : Кондор, 2005. – 208 с.
228. Социальная педагогика : курс лекций / М. А. Галагузова, Ю. Н. Галагузова, Г. Н. Штинова [и др.] ; под ред. М. А. Галагузовой. – М. : ВЛАДОС, 2000. – 416 с.
229. Социальная педагогика: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / под ред. В. А. Никитина. – М.: ВЛАДОС, 2002. – 272 с.
230. Социальная педагогика : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / И. М. Бгажнокова, С. А. Беличева, О. Е. Буланова [и др.] ; под ред. В. А. Никитина. – М. : ВЛАДОС, 2000. – 272 с.

231. Социальная психология : учеб. пособие для студ. пед. ин-тов / А. В. Петровский, В. В. Авраменкова, М. Е. Зеленова [и др.] ; под ред. А. В. Петровского. – М. : Просвещение, 1987. – 224 с.

232. Социальная работа и здравоохранение: 200 основных терминов по английски и по русски / под общ. ред. Н. С. Григорьевой. – М. : Альфа-принт, 1996. – 50 с.

233. Социокультурные условия воспитания и формирования личности // Социология. Наука об обществе : учебник / под ред. В. П. Андрущенко, Н. И. Горлача. – Х., 1996. – С. 634-648.

234. Социологический энциклопедический словарь : на русском, английском, немецком, французском и чешском языках / Ин-т социологии РАН ; ред.-коорд. Г. В. Осипов. – М. : НОРМА-ИНФРА, 2000. – 488 с.

235. Социология : энциклопедия / сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин [и др.]. – Минск : Книжный Дом, 2003. – 1312 с. – (Мир энциклопедий).

236. Соціальна педагогіка : мала енциклопедія / Т. Ф. Алексеєнко, Т. П. Басюк, О. В. Безпалько [та ін.] ; за ред. І. Д. Зверєвої. – К. : Центр навч. літ., 2008. – 336 с.

237. Соціальна педагогіка : підручник / А. Й. Капська, Л. І. Міщик, З. І. Зайцева [та ін.] ; за ред. А. Й. Капської. – 2-е вид., перероб. та доп. – К. : Центр навч. літ., 2003. – 256 с.

238. Соціальна педагогіка: категорії та поняття : словник / Житомир. держ. університет; упоряд. Н. А. Сейко, С. М. Коляденко. – Житомир, 1999.–55 с.

239. Соціальна педагогіка: теорія і технології : підруч. для студ. вищ. навч. закладів / Т. Ф. Алексеєнко, Т. П. Басюк, О. В. Безпалько [та ін.] ; за ред. І. Д. Зверєвої. – К. : Центр навч. літ., 2006. – 316 с.

240. Соціальна робота : в 7 ч. / В. П. Андрущенко, В. П. Бех, В. А. Башкірєв [та ін.] ; за ред. С. В. Толстоухової. – К. : ДЦССМ, 2002. – Ч. 4 : Короткий енциклопедичний словник. – 536 с.

241. Соціальна робота в Україні : навч. посіб. / І. Д. Зверева, О. В. Безпалько, О. І. Янкович [та ін.] ; за ред. І. Д. Зверєвої, Г. М. Лактіонової. – К. : Наук. світ, 2004. – 233 с.

242. Соціальна робота в Україні: перші кроки / за ред. В. Полтавця. – К. : Видав. Дім «КМ Академія», 2000. – 236 с.

243. Соціальна робота. Соціальна педагогіка : понятійно-термінологічний словник / упоряд. З. Г. Зайцева, І. Д. Зверева, Л. Г. Коваль [та ін.] ; ред. І. Д. Зверєвої. – К. : Етносфера, 1994. – 118 с.

244. Соціальний захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: досвід реформування : державна доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2005 р. / М-во України у справах сім'ї, молоді та спорту, Держ. ін-т розвитку сім'ї та молоді ; ред. Ю. О. Павленко. – К. : ДІРСМ, 2006. – 43 с.

245. Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики : міжвуз. зб. наук. пр. / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка [та ін.]. – К., 2002. – Вип. 11. – 234 с.

246. Спиридонов Л. И. Человек как объект социологического исследования / Л. И. Спиридонов ; Ленинград. гос. ун-т им. А. А. Жданова. – Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1977. – 197 с.

247. Старшинина И. А. Общение как деятельность / И. А. Старшинина // Общение и культура личности / под ред. Э. В. Бурмакина. – М., 1989. – С. 20-38.

248. Стельмахович М. Г. Народна педагогіка / М. Г. Стельмахович. – К. : Рад. школа, 1985. – 312 с.

249. Стельмахович М. Г. Українська народна педагогіка / М. Г. Стельмахович. – К. : Ін-т змісту і методів навчання, 1997. – 232 с.

250. Сухомлинский В. А. Потребность человека в человеке / В. А. Сухомлинский. – М. : Современная Россия, 1981. – 93 с.

251. Сухомлинський В. О. Праця, природа, світогляд / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5 т. – К., 1977. – Т. 5. – С. 551-562.

252. Сучасні тенденції соціально-правової освіти молоді / за заг. ред.

І. М. Пінчук, С. В. Толстоухової.– К.: УДЦССМ, 2000. – 152 с.

253. Творча особистість учителя: проблеми теорії і практики: до 170-річного ювілею : зб. наук. пр. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2004. – Вип. 1 (11). – 319 с.

254. Теория и практика социальной работы: отечественный и зарубежный опыт: 2 т. / ред. Т. Ф. Яркіна, В. Г. Бочарова. – М. : Изд-во АСОПир, 1993. – Т. – 461 с.

255. Технологии социальной работы в различных сферах жизнедеятельности : учеб. пособие / П. Д. Павленок, О. А. Аникеева, В. Н. Антошкин [и др.] ; под ред. П. Д. Павленка. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Дашков и К°, 2006.– 596 с.

256. Технологізація волонтерської роботи в сучасних умовах : зб. ст. / А. Й. Капська, О. В. Безпалько, Р. Х. Вайнола [та ін.] ; за ред. А. Й. Капської. – К. : УДЦССМ, 2001. – 139 с.

257. Технологія роботи з різними категоріями клієнтів центрів соціальних служб для молоді : метод. посіб. / С. В. Толстоухова, О. О. Яременко, О. В. Вакуленко [та ін.]. – К. : УДЦССМ : Держ. ін-т сім'ї та молоді, 2003. – 88 с.

258. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т. М. Титаренко. – К. : Либідь, 2003. – 376 с.

259. Тищенко С. М. Социально-педагогические условия организации процесса духовного развития школьников : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Тищенко Светлана Михайловна. – К., 1997. – 183 с.

260. Тодорів Л. Д. Психологічні умови формування життєвих перспектив у ранній юності (когнітивний аспект) : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Тодорів Лариса Дмитрівна. – К., 1999. – 185 с.

261. Томша Е. Ю. Экологическая роль художественного музея в социокультурной ситуации развития современных подростков / Е. Ю. Томша // Проблемы сохранения и укрепления здоровья молодого поколения: психолого-педагогический подход : материалы Междунар. науч.-

практ. конф. (Москва, 20-21 ноября 2008 г.) / Ин-т психологии, социологии и соц. отношений МГПУ. – М., 2008. – С. 185-187.

262. Уорд Д. Залучення молоді в реалізацію соціальних перемін: теорія і практика 90-х років / Д. Уорд // Вивчення молоді на сучасному етапі: питання методології і методики : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 11–13 жовтня 1995 р.) / Укр. наук.-дослід. ін-т проблем молоді ; за ред. М. Ф. Головатого. – К., 1996. – С. 29-35.

263. Факторы развития человеческой субъективности / редкол. С. С. Батенин [и др.]. – Л. : ЛГПИ, 1989. – 143, [1] с.

264. Философский энциклопедический словарь / ред. кол. С. С. Аверинцев [и др.]. – 2-е изд. – М. : ИНФРА, 1988. – 576 с.

265. Финхтенгольц И. Моё большое спасибо / И. Финхтенгольц // Psychologies=Психология. – 2009. – № 44. – С. 118.

266. Фирсов И. М. Становление профессионального самосознания студентов социального института / И. М. Фирсов // Социальная работа глазами студентов : межвуз. студ. семинар «Школы профессионального мастерства», (Клин, 28-31 янв. 1998 г.) / сост.-ред. С. В. Колков. – М., 1998. – С. 140-145.

267. Харчев А. Г. Социология воспитания: о некоторых актуальных социальных проблемах воспитания личности / А. Г. Харчев. – М. : Политиздат, 1990. – 220, [2] с.

268. Харчев А. Г. Трудный путь к зрелости: проблемы нравственного воспитания в эпоху научно-технической революции / А. Г. Харчев. – М. : Знание, 1973. – 64 с.

269. Харченко С.Я. Соціальна педагогіка: технологічний аспект: наук. метод. посібник / Харченко С.Я. – Луганськ, ДЗ ПНУ імені Т.Шевченка, 2010. – 385 с.

270. Холоденко О. В. Іншомовне соціокультурне середовище як педагогічна умова соціалізації особистості // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка : зб. наук. ст. – Чернігів, 2008. – № 50. – С.213-217.

271. Цвіркун В. М. Формування світоглядних установок особи підліткового віку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.04 «Філософська антропологія, філософія культури» / Цвіркун Володимир Михайлович. – К., 2001. – 20 с.

272. Циба В. І. Соціологія особистості: системний підхід : навч. посіб. / В. І. Циба. – К. : МАУП, 2000. – 152 с.

273. Циганюк С. Взаєморозуміння старшокласників як основа їх соціальної адаптації / С. Циганюк // Соціальна педагогіка і адаптивність особистості : зб. ст. / відп. ред. В. Слюсаренко. – Суми, 1994. – С. 414-419.

274. Человек в мире культуры / Ин-т философии АН СССР ; отв. ред. И. К. Кучмаева. – М. : Наука, 1989. – 112 с.

275. Чернета С. Ю. Організаційно-педагогічні умови соціалізації підлітків у неформальних молодіжних об'єднаннях : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Чернета Світлана Юріївна. – К., 2006. – 223 с.

276. Черней В. В. Подолання правового нігілізму – важлива умова розбудови правової держави : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права» / Черней Володимир Васильович. – К., 1999. – 19 с.

277. Чуланова О. Л. Виховання життєвих перспектив старшокласників у позанавчальній діяльності : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / Чуланова Оксана Леонідівна. – К., 2002. – 209 с.

278. Шакурова М. В. Методика и технология работы социального педагога : учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / М. В. Шакурова. – М. : Академия, 2002. – 272 с.

279. Шандрук С. І. Виховання ціннісних орієнтацій старшокласників засобами масової інформації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / Шандрук Світлана Івнівна. – Луганськ, 2001. – 20 с.

280. Шаршов И. А. Профессионально-творческое саморазвитие личности: сущность и технология : учеб. пособие / И. А. Шаршов. – Тамбов : Центр-пресс, 2003. – 145 с.

281. Шацкий С. Т. Избранные педагогические сочинения / С. Т. Шацкий ; редкол. А. Н. Волковский [и др.]. – М. : Просвещение, 1958. – 429 с.

282. Шевнюк О. Л. Теорія і практика культурологічної освіти майбутніх учителів у вищій школі : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.04 / Шевнюк Олена Леонідівна. – К., 2004. – 555 с.

283. Шептенко П. А. Методика и технология работы социального педагога : учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / П. А. Шептенко, Г. А. Воронина ; под ред. В. А. Сластенина. – М. : Академия, 2001. – 208 с.

284. Шибутани Т. Социальная психология : учеб. пособие / Т. Шибутани ; пер. с англ. В. Б. Ольшанского. – Ростов н/Д : Феникс, 2002. – 544 с.

285. Шиянов Е. Н. Гуманизация профессионального становления педагога / Е. Н. Шиянов // Советская педагогика. – 1991. – № 9. – С. 80-84.

286. Школа на рубежі ХХІ сторіччя: управлінський аспект: метод. посіб. / за заг.ред. М. В. Стеценка. – К. : Актуальна освіта, 2000. – 212 с.

287. Шкуркіна В. М. Формування соціального здоров'я дітей-сиріт підліткового віку в загальноосвітніх школах-інтернатах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка» / Шкуркіна Вікторія Миколаївна. – Луганськ, 2006. – 20 с.

288. Шоробура І. М. Соціалізація старшокласників у процесі вивчення гуманітарних предметів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / Шоробура Інна Михайлівна. – К., 2001. – 19 с.

289. Шпак Л. Л. Становление рабочего: адаптация и воспитание рабочих кадров / Л. Л. Шпак. – М. : Знание, 1987. – 63 с.

290. Щудло С. А. Соціальні механізми адаптації молоді до ринкових умов (регіональний аспект) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол.

наук : 22.00.07 «Соціологія управління» / Щудло Світлана Андріївна. – Х., 2000. – 19 с.

291. Эльконин Д. Б. Психология игры / Д. Б. Эльконин. – М. : Педагогика, 1978. – 304 с.

292. Энциклопедия социальной работы = Encyclopedia of Social Work : пер. с англ. : в 3 т. / гл. ред. Л. Э. Кунельский, М. С. Мацковский. – М. : Центр общечеловеч. ценностей, 1993. – Т. 1: А–И. – 480 с.

293. Юркевич П. Курс общей педагогики с приложениями / П. Юркевич // Управління освітою. – 2001. – № 8. – С. 8-9.

294. Яременко О. О. Педагогічні чинники соціалізації молоді країн Бенілюксу у структурі екологічної діяльності : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Яременко Олена Олександрівна. – К., 2004. – 240 с.

295. Ящук І. П. Формування життєвої компетентності особистості старшокласників загальноосвітніх шкіл України : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Ящук Інна Петрівна. – К., 2001. – 215 с.

296. Axinn J. Social welfare: a history of the American response to need / J. Axinn, M. J. Stern. – 7th ed. – Boston : Pearson / Allyn and Bacon, 2008. – xiv, 366 p.

297. Barker R. L. Social work dictionary / R. L. Barker. – 4th ed. – Washington : NASW Press, 1999. – xxxv, 584 p.

298. Butler I. Social work with children and families: getting into practice / I. Butler, G. Roberts. – London ; Bristol : Jessica Kingsley Publishers, 1997. – 287p.

299. Cameron C. Social pedagogy and care: Danish and German practice in young people's residential care / C. Cameron // Journal of Social Work. – 2004. – № 4(2). – P. 133-151.

300. Greene R. R. Social work with the aged and their families / R. R. Greene. – 2nd ed. – New York : Aldine de Gruyter. – ix, 206 p.

301. Kornbeck J. Reflections on the exportability of social pedagogy and its possible limits / J. Kornbeck // Social Work in Europe. – 2006. – № 9 (2). – P. 37-49.

